

DŽAFIĆ ADNAN • BAKIĆ SARINA • MUJKIĆ ASIM

RAZUMIJEVANJE DRUŠTVA

**FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA**
UNIVERZITET U SARAJEVU
MCMXLIX

Izdavač UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
Skenderija 72, Sarajevo

Za izdavača Sead TURČALO

Urednici Adnan DŽAFIĆ
Sarina BAKIĆ
Asim MUJKIĆ

Redaktura Sarina BAKIĆ
Adnan DŽAFIĆ
Asim MUJKIĆ
Samir FORIĆ

Savjet redakcije Šaćir FILANDRA

Recenzenti Nijaz MUSABEGOVIĆ
Ivana SPASIĆ

Lektura Mirela OMEROVIĆ

Dizajn, slog i prijelom Sanin KATICA

Izdanje Prvo/elektronsko

Spisak autora po abecednom redu: Abazović, Dino, Alibegović, Abdel, Bakić, Sarina, Čamo, Merima, Džafić, Adnan, Emirhafizović, Mirza, Filandra, Šaćir, Forić, Samir, Ibraković, Dželal, Ljubović, Esad, Mujkić, Asim, Repovac, Hidajet, Repovac-Nikšić, Valida, Sofradžija, Halima, Žiga, Jusuf

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.3

RAZUMIJEVANJE društva [Elektronski izvor] / Dino Abazović ... [et al.]. - El. knjiga. - Sarajevo : Fakultet političkih nauka Univerziteta, 2021

Način pristupa (URL): https://fpn.unsa.ba/b/wp-content/uploads/2021/04/RAZUMIJEVANJE%20DRU%C5%A0TVA_e-Izdanje.pdf. - Nasl. sa nasl. ekrana. - Opis izvora dana 20. 4. 2021. - Résumé ; Summary

ISBN 978-9926-475-18-5

1. Abazović, Dino

COBISS.BH-ID 43754246

RAZUMIJEVANJE DRUŠTVA

Dino Abazović, Abdel Alibegović, Sarina Bakić,
Merima Čamo, Adnan Džafić, Mirza Emirhafizović,
Šaćir Filandra, Samir Forić, Dželal Ibraković,
Esad Ljubović, Asim Mujkić, Hidajet Repovac,
Valida Repovac-Nikšić, Halima Sofradžija,
Jusuf Žiga

Sarajevo, 2021.

SADRŽAJ

1. SOCIOLOGIJA – PERSPEKTIVE 11

- 1.1. Društvo i njegova priroda 12
- 1.2. Razumijevanje društva i teorije o društvu 23
- 1.3. Sociologija kao posebna nauka 41
- 1.4. Predmet i metode sociologije 62

2. INDIVIDUA U DRUŠTVU 75

- 2.1. Kultura i društvo 76
- 2.2. Društvo kao sistem i struktura 86
- 2.3. Prilozi za sociologiju nasilja 102

3. DRUŠTVENA NEJEDNAKOST 107

- 3.1. Društvene nejednakosti i siromaštvo 108
- 3.2. Ruralna i urbana sociologija 117
- 3.3. Društvo i stanovništvo 140

4. DRUŠTVENE INSTITUCIJE

153

4.1. Obrazovanje i društvo	154
4.2. Društvo i religija	166
4.3. Politika i društvo	175
4.4. Savremena porodica i tradicija	190

5. LJUDSKA OKOLINA

197

5.1. Društvene promjene	198
5.2. Čovjek i njegova okolina – osnovni pojmovi i problemi socijalne ekologije	217
5.3. Savremeni svijet i povijesna transformacija društva	228
5.4. Od etnologije ka socijalno-kulturnoj antropologiji	234

PRILOG

251

Razvoj sociologije u Bosni i Hercegovini	252
Literatura	269
Sažetak	287
Résumé	288
Summary	289
Recenzije	290

PREDGOVOR

U savremenim tokovima analize društvenih nauka iznimno su se promijenili problemi istraživanja. Naime, postoje samo rijetki primjeri analize osnovnih problema društvenih nauka u cjelini, a u sociologiji posebno. U hitnoj smo potrebi za povratkom trendova koji nas povezuju s klasičnim izvorima naučnih disciplina. U isto vrijeme trebamo redefinirati opseg interesa sociologije u svjetlu društvenih promjena. Isti je razlog za tok analize predmeta istraživanja ulazak u novu epohu kada su pojmovi *Istok, Zapad i modernost* postali zastarjeli. U navedenom kontekstu društvenih promjena postavlja se pitanje koje odgovore društvene nauke mogu ponuditi kao objašnjenje društvenih promjena što se događaju u svijetu koji se ubrzano mijenja.

Društvene nauke usmjerene su na analizu ponašanja osoba, kako individua i članova širih zajednica i mreža tako i na analizu širih aspekata društvenih odnosa, od ličnih i intimnih do javnih i političkih. Savremene analize društvenih nauka usmjerene su i na istraživanje problema identiteta, problema savremenog državljanstva, migracija, raznolikosti, novih tehnologija i promjena koje one izazivaju, kao i na istraživanje neizvjesnih posljedica procesa globalizacije.

6 Ono što je danas zadatak kako sociologije tako i društvene i političke teorije jeste da pronađu nove odgovore na stanje epohe u kojoj se nalazimo. To znači da se ukaže na probleme koji proizlaze iz oblasti ljudske egzistencije, a čija se rješenja razlikuju u zavisnosti od historijskih okolnosti i kultura u kojima se ti problemi javljaju. Rješenja društvenih problema današnjice uključuju razumijevanje fenomena komunikacije, odnosa među ljudima, odnosa života i smrti, ljudskog rada i ljudske prirode. Razumijevanje navedenih fenomena ne treba predstavljati nove temeljne odrednice naših života na način na koji to predstavljaju hrana, sklonište ili vremenski uslovi. Odgovor na fenomene i probleme današnjice leži u redefiniranju pojmova kao što su društvo, država i zajednica. Trebamo revidirati previde koji pokazuju da su neki pojmovi fiksirani na *modernost* iz razloga što su usmjereni na "konačna" značenja. Ključno obilježje promjene epohe jeste u našoj pozvanosti na temeljnu promjenu procjene pojmova *moderne*.

Knjiga koja se nalazi pred vama je koautorski rad i predstavlja uvod u studij sociologije, ne u bilo koji zaseban predmet (disciplinu), već *studij sociologije*. To znači da sadržaji poglavlja odgovaraju sadržajima ukupnog studija sociologije na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, a stil je propedeutičkog i općenitog karaktera. Sadržajna određenost poglavlja generalna je u smislu da izbor konkretnih sadržaja prati lična

nastavna i istraživačka iskustva autora i tu je sadržana autorska sloboda. Ipak, konkretni sadržaji odražavaju studij sociologije u smislu da obuhvataju opća pitanja unutar svakog teksta koja će studente uvesti u materiju obrađenu unutar poglavlja. Publikacija *Razumijevanje društva* sastoji se od pet poglavlja, koja na specifičan način objašnjavaju osnovne sociološke kategorije kao što su odnos pojedinca i društva, odnos ljudske okoline i individue, društvene institucije, društvene nejednakosti i društvene promjene u savremenom svijetu. Specifikum ove knjige je u tome što ukazuje i na razvoj sociologije u Bosni i Hercegovini u formi teksta koji je objavljen 2002. godine, a predstavljamo ga u dodatku. Vodili smo računa da se prisjetimo i rada naših kolega koji su svoj profesionalni angažman okončali u institucionalnom smislu i otišli na zasluženi odmor.

Na kraju se zahvaljujemo upravi Fakulteta, koja nas je podržala u našem projektu u specifičnim okolnostima društvenih promjena bez presedana u historiji ljudskog roda, čije su objašnjenje i uzroke nagovijestili naučnici društvenih nauka početkom devedesetih godina prošlog stoljeća.

Adnan Džafić, Sarajevo, februar 2021. godine

Istorija društvenih nauka ne slijedi šemu odbacivanja i zamjene.

Nove paradigme ne obezvrjeđuju stare, već se nastavljaju na stare, na taj način zajedno obogaćujući naše poglede.

Piotr Sztompka,

The Focus on Everyday Life a New Turn in Sociology

I. SOCIOLOGIJA – PERSPEKTIVE

II

1.1. Društvo i njegova priroda	12
1.2. Razumijevanje društva i teorije o društvu	23
1.3. Sociologija kao posebna nauka	41
1.4. Predmet i metode sociologije	62

I.I. Društvo i njegova priroda

Svakodnevno se jasno osvjedočujemo kako se svijet u kome živimo sastoji od neorganskih stvari i organskih bića. Opće znanje koje o svijetu imamo daje nam za pravo da zaključimo kako je sve što vidimo oko sebe, uključujući i nas same, sva ta nepregledna različitost i šarolikost pojava čemu smo izloženi od kada ujutro otvorimo oči, proizvod najčudnije i uvijek žive kombinatorike 118 (do danas nama poznatih) elemenata periodnog sistema. Ali postoji jedna važna dimenzija svijeta, pored neorganske i organske, upravo toliko važna da bez nje ne bi bilo ni prethodnih dviju rečenica, ne bi bilo mogućnosti da konstatiramo ni najnotorniju činjenicu kao što je: 'Danas je oblačan dan', ili 'Kroz naš grad protječe rijeka', a ona nerijetko izmiče oku. To je dimenzija **društva**. Gdje nju možemo naći? Najprije u jednoj materijalnoj formi, nalazimo je gdje god oko sebe pogledamo, to su bezbrojne građevine i strukture koje su proizvodi ljudskih ruku, najrazličitiji predmeti koje kupujemo i sam novac kojim to plaćamo. Da nema ljudi i njihovog rada, taj beskonačni skup predmeta koji ispunjava naše živote ne bi postojao. Ali, ova je dimenzija, izgleda, mnogo više od onoga što vidimo golim okom oko sebe. Evo nekoliko primjera.

Primjer prvi:

novorođenčadi
potpuno iste težine,
visine i mišićne
konzistencije

Kako je velik, snažan, nabijen, pravi dečko – pucala je od ponosa baka gledajući svojeg unuka rođenog prije 24 sata. Do nje je teta jedne djevojčice jednako ponosno gugutala: kako je nježna, krhka, draga – curica, bez greške! Radilo se o **novorođenčadi potpuno iste težine, visine i mišićne konzistencije**, a baka i teta bile su dio jednog od najpoznatijih istraživanja o poimanju i odgoju ženske i muške djece. Odabrane su bebe stare tek jedan dan, koje se ni po čemu nisu razlikovale, osim po spolu. U gotovo 100 posto slučajeva ispitivana rodbina i prijatelji 'vidjeli' su sasvim različitu djecu: sitne, nježne djevojčice i snažne, robusne dječake (Turčin, 2010: 37, bold. A. M.).

velik, snažan, nabi-
jen, pravi dečko ili
nježna, krhka, draga
– curica, bez greške
vidi
pripisuje

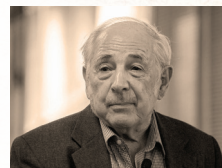
Sa stajališta činjeničnog stanja stvari materijalne ili 'organske' dimenzije, postoje samo dvije, gotovo identične bebe, dva novorođenčeta koja se razlikuju samo po spolu. Sve drugo što ljudi (rodbina, prijatelji, društvo u najširem smislu) 'na njima vide' pripada društvenosti. To kao što je: **velik, snažan, nabijen, pravi dečko** ili **nježna, krhka, draga – curica, bez greške**, naprosto 'ne postoji' u sferi organske ili neorganske stvarnosti. To je ipak ono što društvo **vidi** na njima, što im **pripisuje**, odnosno u ta

dva mala, organska tijela **učitava**; čak i bez obzira na to što bi neki drugi član društva, neki nepristrasni posmatrač, na njima također vidio 'samo' dvije identične bebe. Ta dva mala ljudska bića, tek što su došla na svijet, već su '**podruštvljena**', odnosno već je društvo od njih počelo proizvoditi curicu – ženu, dječaka – muškarca. Možemo s dovoljno razloga pretpostaviti da će u narednom periodu djetinjstva ovih malih ljudskih bića njihova rodbina i prijatelji kroz odabir naročite odjeće (naprimjer, crvena i roze za djevojčicu, a plava i tamna za dječaka), naročitih igračaka (lutke i kuhinjski setovi za djevojčice, a figure vojnika i replike oružja za dječake) taj dječak i djevojčica biti polako pripremani za svoje 'rodne uloge' kako ih propisuje njihovo društvo. Možda će zahuktala digitalizacija i sve češći 'digitalni pokloni' uspjeti u narednim desetljećima ove propisane uloge promijeniti, odnosno pripisati im druga značenja. Ali ni promjene koje se dešavaju u procesu podruštvljavanja ne mijenjaju važnu činjenicu, a to je da je društveni svijet iznad svega **krcat, nabijen značenjima**, koja mi doista 'vidimo', 'dešifriramo', koja mi doista smatramo za činjenicu¹. Da bi nešto, ustvari, bilo smatrano za društvenu činjenicu, mora biti ono 'mi' koje neko stanje smatra činjenicom, koje ga 'kolektivno priznaje'. Filozof **John Searle** to naziva 'kolektivnim intencionalitetom'², naime, tu sposobnost grupe, zajednice da nekom biću ili predmetu „nametne kolektivno priznati status kojemu se pripisuje neka funkcija“ (Searle, 1995: 41), kao što smo vidjeli da se pripisuje tijelu dječaka bebe. Rodbina dječaka zaista vidi u njihovoj muškoj bebi velikog, snažnog, nabijenog, pravog dečka, dok rodbina djevojčice zaista vidi u njihovoj ženskoj bebi nježnu, krhku i dragu curicu. To je za njih činjenica. Doduše, moglo bi se primijetiti da je to 'ipak' **društvena činjenica**, ali činjenica iznad svega, koja prema njihovom viđenju uistinu odgovara

učitava

'podruštvljena'

krcat, nabijen
značenjima,

John Rogers Searle
(Denver, Colorado,
31. jula 1932.)

13

društvena činjenica

1 'Činjenica' (njem. *Die Tatsache*, engl. *fact*), "iskustveno utvrđeni ili utvrdljivi objektivno postojeći odnos među predmetima, predmet ili podatak" (Filipović, 1984: 59). John Searle razlikuje 'institucionalne' od 'sirovih' činjenica: „Institucionalne činjenice su nazvane tako jer za svoje postojanje trebaju ljudske institucije. Da bi neki komad papira postao novčanica od pet dolara, prethodno mora da postoji ljudska institucija novca. Sirove činjenice, sa svoje strane, ne zahtijevaju za svoje postojanje nikakvu ljudsku instituciju“ (Searle, 1995: 2). Predmet društvenih nauka su, naravno, 'institucionalne' ili, šire kazano, 'društvene činjenice'. Ono što je, prema Searleu, konstitutivno za društvenu činjenicu jeste naš kolektivni stav prema njoj, po kojem mi vjerujemo da neko x znači y u kontekstu c, odnosno da neki papir (predmet) znači novac (pripisanu funkciju) u kontekstu trgovine.

2 'Intencionalnost' (lat. *Intentio* = namjera), „svojstvo doživljaja da svojim sadržajem smjera, upućuje ('intendira') na neku izvandoživljajnu odnosno od doživljaja kao akta različitu predmetnost. Edmund Husserl određuje intencionalni predmet kao 'identičan smisleni sadržaj nasuprot mnogolikosti doživljaja'“ (Filipović, 1984: 148-149). Searle intencionalitet definira kao pripisivanje ili nametanje funkcije nekom predmetu ili stanju stvari, naprimjer, drvetu obrađenom za stolicu; to pripisivanje je očigledno, ali često pripisujemo funkciju i nekom prirodnom stanju stvari – drvetu u parku, potoku pripisujemo funkciju tipa: služi za hlad, za kupanje, lijepo za vidjeti, ili, kako to Searle opisuje, estetsku ili praktičnu funkciju. Iz prošlog primjera neki x (papir) znači y (novac) u kontekstu c (trgovine), nikakav fizičko-hemijski sastav predmeta po sebi ne znači funkciju y. U tome je bit intencionalnosti – mi moramo u kontinuitetu da 'vjerujemo', odnosno kolektivno prihvaćamo za činjenicu, da priznajemo validnost funkcije određenom komadu papira. Pitanje da li novac 'stvarno' postoji – u ovom je slučaju besmisleno.

nekom stanju stvari. Društveno, međutim, ne detektiramo samo u prigodnim situacijama. Ono se može razaznati i diferencirati i u onim najbanalnijim, svakodnevnim situacijama. O tome svjedoči primjer iz knjige spomenutog filozofa Searlea *The Construction of Social Reality*.

Primjer drugi:

Uzmimo za primjer jednostavnu scenu. Ulazim u pariški kafe i sjedam na stolicu za jedan stol. Dolazi konobar i ja izgovaram fragment rečenice na francuskom. Kažem '*un demi, Munich, a pression, s'il vous plait*'. Konobar mi donosi pivo i ja ga ispijam. Ostavljam potom nešto novca na stol i odlazim. Nevina scena, ali njena metafizička kompleksnost uistinu je nevjerovatna, (...). Ne postoji taj fizičko-hemijski opis koji bi bio dovoljno adekvatan da definira 'restoran', 'konobar', 'rečenica na francuskom', 'novac' ili čak 'stolica' i 'stol', premda su svi restorani, konobari, rečenice na francuskom, novac, te stolovi i stolice fizički fenomeni. Nadalje, treba primijetiti ogromnu nevidljivu ontologiju same scene: konobar u stvari ne posjeduje pivo koje mi je poslužio, ali je zaposlen u restoranu koji to pivo posjeduje. Restoran mora imati naznačene cijene svih *boissons*, i čak i ako ja takvu listu nisam ni vidio moram platiti samo onoliko koliko je naznačeno na njoj. Vlasnik restorana ima dozvolu francuskih vlasti za držanje restorana. Kao takav on je podložan hiljadama pravila i propisa o kojima ja ništa ne znam. Ja mogu uopće biti ovdje zato što sam državljanin SAD, nositelj važećeg pasoša i što sam u Francusku ušao legalno. Zatim, premda sam imao namjeru da moj opis bude što je moguće neutralniji, vokabular automatski uvodi i normativne kriterije za ocjenjivanje. Konobari mogu biti kompetentni ili nekompetentni, poštteni ili nepoštteni, neotesani ili ljubazni. Pivo može biti kiselo, ukusno, pretoplo ili naprosto divno. Restoran može biti elegantan, ružan, rafiniran, vulgaran, zastario i tako dalje isto i sa stolicama i stolovima, novcem, francuskim frazama. Ako pak nakon što napustim restoran odem slušati predavanje ili na neku zabavu, veličina metafizičkog tereta kojeg nosim samo će se povećati i pitam se kako bilo ko može to nositi (Searle, 1995: 3).

Sav taj teret ili neki interpretativni 'suvišak' koji može biti dalje razvijan podrazumijeva stupanj, rekao bi Searle, 'kolektivnog intencionaliteta', pa kao takav *jeste* društvena činjenica. Njena glavna karakteristika je u tome da je „kolektivno slaganje o posjedovanju nekog statusa konstitutivno za posjedovanje tog statusa, a posjedovanje statusa je suštinsko za obavljanje funkcije pripisane tim statusom“ (Searle, 1996: 51). U ova dva, možemo reći, svakodnevna, pa i banalna primjera jasno vidimo diferencijaciju društvenosti, odnosno vidimo kako se paralelno

uz neorgansku i organsku uzdiže jedna cijela dimenzija stvarnosti, onoga što u najširem smislu zovemo **društvenim svijetom**, dimenzija društvenih odnosa unutar koje se uopće možemo pojaviti kao ljudi, odnosno kao ljudske individue. Na ovaj Searleov način mogli bismo analizirati doslovno svaku situaciju u kojoj se možemo naći u svakodnevnom životu. Interpretacija najrazličitijih odnosa koji su njima implicirani mogla bi biti beskrajna, kao što posljedice nekog individualnog ljudskog čina, neka pogrešna ili dobra odluka ili postupak mogu pokrenuti takav niz događaja i posljedica koje su nesagledive.

društvenim svijetom

Georg (György)
Lukács (Budimpešta,
13. aprila 1885. -
Budimpešta, 4. juna
1971.)

'društvenim bitkom'

Taj ogromni potencijal društvenosti nemoguće je iscrpiti jer je, kao i u slučaju prethodne dvije dimenzije, i društvena dimenzija stvarnosti živi proces, dinamična kombinatorika nepreglednog broja elemenata (u ovom slučaju riječ je o kompleksu vrijednosti, riječi, fraza, ideja, pojmova, ciljeva i djelovanja, postupaka, institucija itd.).

Tu sferu mađarski filozof **Gyorgy Lukacs** naziva '**društvenim bitkom**'³ koji, kako on to vidi, „pretpostavlja postojanje neorganske i organske prirode“ (Lukacs, 1982: 7), dakle, prethode mu, ili postoje neovisno o njemu. Štaviše, taj cjelokupni totalitet društvenog pojavio se tek naknadno kroz milenije kompleksnog civilizacijskog razvoja na temelju opsežnih procesa „metabolizma ljudskih bića s prirodom“ (Lukacs, 1982: 38), čovjekovog djelatnog, aktivnog i svrhovitog odnosa prema drugim dvjema sferama koje je procesuirao, postepeno im nametao svoje svrhe i postao time u stanju, doslovno, proizvoditi sasvim nove stvari na osnovu svojih zamisli. Kroz to procesuiranje neorganskog i organskog, kroz saradnju oko zajedničkih ciljeva ljudi su se ne samo uspjeli otrgnuti od neposrednog prirodnog toka događaja i njenih procesa već su uspjeli i proizvesti za sebe svoj svijet, svoj društveni svijet, u kome danas gotovo u potpunosti žive. Izuzev tokom rijetkih izleta u prirodi ili odmora u divljini, prosječni čovjek danas nema mnogo doticaja s prirodom. Čak i svijet materijalnih stvari kojima rukuje, koje konzumira, rijetko čine stvari kakve su neposredno od prirode. To su uglavnom stvari koje su ili procesuirane ili su pak potpuno proizvedene od strane drugih ljudi, odnosno društva. Danas živimo u gotovo potpunom društvenom okruženju – okruženi zgradama, mostovima, parkovima, ulicama koje su napravili ljudi, institucijama, zakonima, običajima, riječima, simbolima, slikama koje proizvode ljudi. Ukratko,

3 'Bitak' (grč. *Einai*, lat. *esse*). „Za razliku od bića, bitak u ontologiji ne označuje više nikakvo biće ili određeno nešto, a još manje tek bit nečega, nego naprosto **prisustvo bića u cjelini**, ništa drugo nego da biće uopće jeste, a ne da nije. Biće dakle može biti biće samo po tome što jest, što bitak prebiva u njemu, podaruje mu njegovu bićevnost i čini ga vidljivim“ (Filipović, 1984: 50).

okruženi smo stvarima koje „izgledaju kao prirodne stvari, ali su u krajnjoj instanci proizvodi ljudskog djelovanja“ i, s druge strane, „društvenim kategorijama (vrijednostima) koje su u potpunosti izgubile bilo kakvu prirodnu materijalnost“ (Lukacs, 1982: 39). Kao i prethodne dvije dimenzije, i ova, društvena dimenzija ima svoju strukturu oko koje se okupljaju u vidu određenih pravilnosti njeni elementi i ta struktura legitiman je predmet naučnog proučavanja. Ali, kakva je priroda te strukture?

društvenost

Auguste Comte
(Montpellier, 19.
januara 1798. - Pariz,
5. septembra 1857

prirode

16 analogno mjestu koje
fizika zauzima za
područje prirodnih
nauka

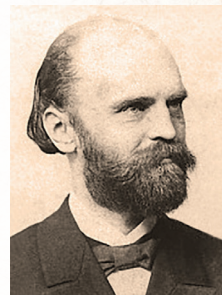
Tek se tokom devetnaestog stoljeća **društvenost** u najširem smislu izdvojila kao poseban predmet naučnog proučavanja. Tada su se stvorili uslovi za nastanak jedne ‘nauke o društvu’. Kod učenih ljudi toga doba sazrela je svijest o potrebi da se, onako kako su to već uspješno radile prirodne nauke otkrivajući strukturu i prirodne zakone na temelju kojih funkcioniра cjelokupni prirodni svijet, razvije naučni pogled i otkriju ključni zakoni na temelju kojih funkcioniра društveni svijet. U tom pogledu, veli osnivač nauke o društvu **August Comte**, kako se „najznačajnije od svih razmatranja, zahvaćeno iz same **prirode** predmeta, sastoji u potrebi, u svakoj epohi, za nekom teorijom da bi se povezala fakta, potrebi kombiniranoj sa očiglednom mogućnošću, za ljudski duh u njegovom začetku, da iz posmatranja razvije teorije“ (Comte u Fiamengo, 1966: 241; podvukao: A. M.). Potrebno je, smatrao je Comte, razviti temeljnu društvenu nauku, **analogno mjestu koje fizika zauzima za područje prirodnih nauka**, dakle, razviti jednu, kako on kaže, ‘socijalnu fiziku’ ili ‘pozitivnu filozofiju’ koja bi konačno dopunila ‘sistem prirodnih nauka’, čime bi se, kako slavodobitno najavljuje osnivač, konačno „upotpunio zamašni intelektualni pothvat koji su započeli Bacon, Descartes i Galilei“ tako što će biti „stvoren neposredno sistem općih ideja koji će od sada, zahvaljujući ovoj filozofiji, neograničeno prevladavati u ljudskom rodu“ (Comte u Fiamengo, 1966: 248).

Može se reći da je od svog osnivanja pa do danas ‘nauka o društvu’ ostala naučno utemeljeni pokušaj otkrivanja strukture, ključnih principa, zakona ili obrazaca, aranžmana po kojima se dešavaju najrazličitiji društveni fenomeni i kompleksni društveni procesi.

sociologija

Drugim riječima, nauka o društvu – **sociologija** predstavlja „sistematsko (ili plansko i organizirano) proučavanje ljudskih grupa i društvenog života u modernim društvima. Ona je posvećena proučavanju društvenih institucija. Ove institucije su različito organizirani društveni aranžmani koji se nalaze u svim društvima“ (Browne, 1998: 1), kao što su obitelj, škola, ekonomski sistem, religija itd.

Međutim, za potpunije razumijevanje ove definicije prethodno je potrebno da, kako to nalaže i sam Comte, razmotrimo samu 'prirodu predmeta' koji proučavamo. U predloženoj definiciji nauke o društvu vidimo da je ono što sebi postavljamo kao predmet proučavanja, 'društvo', daleko kompleksniji fenomen jer se, kako je u definiciji naznačeno, odnosi na 'ljudske grupe', zatim na 'društveni život', 'društvene institucije', odnosno 'organizirane društvene aranžmane' i tako dalje. Ovi i niz drugih pojmova na koje se početni pojam društva razlaže rezultati su uvida brojnih naučnih istraživača u 'prirodu društva'. Stoga je važno da se na ovome mjestu suočimo s fundamentalnim pitanjem nauke o društvu, pitanjem o 'prirodi društva'. Posegnemo li za nekim od rječnika pojmova⁴ – što je prvi korak u bilo kojem istraživačkom procesu – vidjet ćemo da riječ *društvo* dolazi od latinske riječi *societas* ili *societat*, koja znači najprije 'družbu', zatim 'dobrovoljnu zajednicu osoba okupljenu oko zajedničkih ciljeva', te na kraju 'dio zajednice okupljen oko zajedničkih ciljeva i standarda' (Merriam-Webster, 1989: 684). Ali, postoje različiti tipovi zajednica i družbi za koje ne možemo reći da čine društvo. Tako možemo govoriti o porodičnoj, vjerskoj, tradicionalnoj zajednici koje nalazimo u jednom društvu, ali sami ga ne mogu činiti. Riječ je o partikularnim formama družbe ili zajedništva koje u svojoj odvojenosti možemo proučavati, ali koje nisu društvo. Ono je nešto 'više', neka viša sinteza ili 'totalitet', ali onda se postavlja logično pitanje po čemu to, po kojoj karakteristici neka zajednica postaje društvo. Na ovome mjestu ponovo ćemo morati posegnuti za značenjem pojmova.

Ferdinand Tönnies
(Oldenswort, 26. juli
1855. - Kiel, 9. avgust
1936.)

Ferdinand Tönnies opaža ovu konfuziju u pokušaju definicije društva, pa uvodi važnu razliku između tipova zajedništva: tradicionalne, odnosno autentične forme zajedništva on naziva 'zajednicama' ili na njemačkom jeziku **Gemeinschaft**, dok je općenitija ili čak 'vještačka' forma zajedništva ustvari *društvo* ili **Gesellschaft**. **Peter Koslowski** sugerira kako riječ *die Gesellschaft* potječe od staronjemačke riječi '**sal**', koja znači '**prostor**' i podrazumijeva, prema ovom autoru, „opštu formu zajedničkog prostora uređenih međusobnih odnosa, društvenosti i područjavanja. Društvo je prostor koji obuhvata sve socijalne interakcije i odnose. I u tom izvornom značenju pojma društva,

Gemeinschaft
Gesellschaft

Peter Koslowski
'sal'
'prostor'

⁴ U *Leksikonu socioloških pojmova* **Senadina Lavića** čitamo sljedeće određenje: "Društvo (lat. societas; engl. society; njem. Gesellschaft), relativno samodovoljna organizirana zajednica života ljudi koji proizvode materijalna i duhovna dobra za zadovoljenje vlastitih potreba, međusobno povezanih različitim odnosima između sebe i prema prirodi. To je specifičan sistem ljudske međuzavisnosti u kojem postoje visokoizdiferencirane, strukturirane, na zajedničkoj kulturi utemeljene veze između pojedinaca i grupa. Prema užem i rasprostranjenom značenju, društvo se shvata kao historijski konkretna, trajna i relativno samodovoljna ljudska zajednica omeđena određenom užom teritorijom, u čijim okvirima ljudi razvijaju sve neophodne društvene aktivnosti kojima se zadovoljavaju temeljne potrebe svakog pojedinca i cijele zajednice" (Lavić, 2014: 182).

političko

Anthony Giddens
(London, 18. januar
1938.)

Niklas Luhmann

koje je utemeljeno na pojmu prostora, već može da se nazre problem postavljanja njegovih granica. Pojam društva zasniva se na pojmu teritorije i održanja teritorijalnih granica društva uz pomoć političke moći“ (Koslowski, 2003: 59-60). Iz ovog vidimo da društvo podrazumijeva konkretni prostor, pri čemu do izražaja dolazi jedna važna dimenzija društvenog – **političko**. Možemo postaviti pitanje da li se granice društva i države poklapaju, odnosno da li je nauka o društvu onda isto što i nauka o državi. Za sociologe kao što je **Anthony Giddens** pojam društva sinoniman je pojmu nacionalne države. Međutim, drugi autori, kao što je **Niklas Luhmann**, primjećuju da na taj način „pojam društva mora postati ovisan o proizvoljno povučenim državnim granicama“ (Luhmann, 2011: 29), što naprosto ne odgovara stvarnosti. Uostalom, u komunikacijskom i generalno djelatnom smislu već postajemo dijelom zajednica i jednog šireg društva koje nadilazi puke državne granice. Uostalom, ako se vratimo izvornom značenju riječi društvo kao zajednici okupljenoj oko zajedničkih ciljeva, interesa i standarda, onda tu ne može biti mjesta za proizvoljne granice. Zajednički ciljevi svojom nužnošću javljaju se kao oni koji diktiraju udruživanje.

Prostor društvenosti i podruštvljavanja nije nužno vezan za državne granice. On je vezan za zajedničke ciljeve, svrhe koje ljudi imaju i ostvaruju, pa se i prostor u kome se oni realiziraju, a time i forma društva mijenja.

Taj se prostor – ovisno o svrsi koju ispunjava – nekad podudara s državnim granicama, a nekad ih nadilazi, pa tako danas možemo istovremeno govoriti o ‘europskom društvu’, kao i o društvu Francuske, pa čak i o globalnom društvu.

Ako imamo dvojbi oko prostora u kojem smještamo društvo, da li nešto jasnije možemo govoriti o tome ko uopće čini društvo? Pojam društva odnosi se, kako smo rekli, na ‘dobrovoljno udruženje osoba oko zajedničkih ciljeva’. Dakle, društvo čine ‘osobe’, ‘ljudska bića’ i različite forme njihovog zajedništva, odnosno udruživanja oko zajedničkih ciljeva i interesa. Dakle, pojedinci svojim djelovanjem i ponašanjem konkretiziraju i materijaliziraju društvo. Ali, Luhmann pokazuje kako „društvo nije teško onoliko koliko svi ljudi zajedno niti se njegova težina mijenja svakim rođenjem i smrću“ (Luhmann, 2011: 25). Postoji niz obrazaca djelovanja i razumijevanja, zatim društvenih institucija, ideja, pojmova koje ne samo da nadilaze konkretno postojeće ljude nego i znatno određuju načine na koje oni djeluju i ponašaju se. Drugim riječima, kako to opisuje **Caspar Nagel**,

Caspar Nagel

društvo se odnosi na „postavljeni poredak koji se ne može shvatiti samo putem saznavanja njegovih sastavnih dijelova uzetih pojedinačno, niti se ono može shvatiti kao samostalan sistem bezličnih snaga“ (Nagel, 1969: 14). Sada smo, čini se, dospjeli do zida – šta jeste društvo, ne možemo saznati ni ako ga razložimo na njegove sastavne dijelove, koje pojedinačno možemo do u tančine spoznati, a da ipak o društvu kao cjelini ne znamo mnogo, niti ako apstrahiramo te razlike i shvatimo ga kao neku autonomnu sferu bezličnih sila, pa da o društvu kao cjelini znamo još manje. Nešto nam u cijeloj toj slici nedostaje. To je proces, dinamična mreža društvenih odnosa koja rezultira stalno novim načinima djelovanja i razumijevanja stvarnosti i koja oblikuje same konkretne učesnike u društvenim odnosima, ali i samu sferu objektivacija ljudskih djelovanja kao što su institucije i različiti društveni aranžmani. Taj teško pregledni dinamički zbir ljudi, njihovih djelovanja i objektivacija u međusobnom prožimajućem odnosu može se okvirno nazvati društvom. Ili, kako to zaključuje Nagel, „društvo je izraz koji se odnosi na neprestanu razmenu događaja među ljudima kao članovima različitih grupacija“, pri čemu je ono uvijek „nešto više od umnožavanja ličnih odnosa“ (Nagel, 1969: 16). Ili, kako to definira **Hidajet Repovac**:

Pojam društva podrazumijeva kompleksnost procesa i odnosa, društvenih interakcija najrazličitije vrste između različitih društvenih realiteta. Međutim, mnogo važnije od definicije jeste pitanje šta su to pretpostavke društva. Osnovne pretpostavke društva su ljudi sa svojim fizičkim i psihičkim svojstvima. Čovjek kao praktičko svjesno biće radom proizvodi sebe i svoj svijet (društvo). Stoga društvo predstavlja specifičan oblik i strukturu prirode, cjelokupnost produkcionih odnosa, koji sačinjavaju odnos ljudi prema prirodi i međusobni odnos u proizvodnji, osnovi na kojoj se izgrađuju svi ostali društveni odnosi, institucije i oblici svijesti (Repovac, n.d.: 128).

Pojam društva ne iscrpljuju ni postojeće forme zajedništva između ljudi, kao ni mreža postojećih „udruženih organizacija zajednički sačinjenih od formalnih i neformalnih uređenja“ (Nagel, 1969: 17). Upravo, pored postojećih ljudi, oblika njihovog zajedništva, institucija i aranžmana, važna karakteristika društva je i to da ga, na jedan važan način, sačinjava i ono ‘nepostojeće’, ili, kako to Nagel kaže, „mogućnost koja lebdi nad koordinacijom ljudskih odnosa“ (Nagel, 1969: 18).

Drugim riječima, važan dio svakodnevnog samorazumijevanja ljudi, njihovog razumijevanja svijeta oko sebe i njihovog samog međusobnog djelovanja predstavlja i **ono što tek može biti.**

Hidajet Repovac
(Sarajevo 1945 -
2018)

Uostalom, već smo rekli kako je društveni svijet u kome živimo kruciat značenjima i nepreglednim slojevima interpretacija. U prirodi je društva to da se ono sastoji kako od realiziranih tako i od nerealiziranih mogućnosti (*potentia*). Još nas Aristotel uči da mogućnost nije 'tek' mogućnost (grč. *dynamis*, lat. *potentia*, engl. *potency*, fr. *puissance*, *faculte*): „Mogućnost se zove počelo kretanja ili promjene u čemu drugome ili kao u drugome ... ili pak od drugoga ili kao od drugoga“ (1019a). Nadalje, Aristotel upozorava da „o čemu god se kaže kako je prema 'moći', to isto je uzložno i za protivnosti, kao ono o čemu se kaže da može ozdraviti, to isto može i oboljeti. (...) Dakle, mogućnost za protivnosti istodobno je prisutna“ (1051a). „U stvari, svaka stvar je jedna, i ono što je takvo kao mogućnost i ono što je takvo kao stvarnost sama su jedna ista stvar. Iz ovog sledi da nema nikakvog drugog uzroka jedinstva osim dejstva pokretača koji vrši prelaženje s mogućnosti na stvarnost“ (1045b). Ovo **prelaženje s mogućnosti na stvarnost**, koje se objektivira u 'kolektivnom intencionalitetu', odvija se u međusobnom djelovanju ljudi i društvenih grupa, koji su okupljeni oko različitih vrijednosti i ciljeva što se nužno ne uklapaju, pa čak dolaze i u međusobne konfliktne odnose, što čini suštinu političkog. Utoliko je važnije za sociologiju proučavati taj dinamični pluralitet društvenih odnosa, brojnih diskurzivnih, vrijednosno orijentiranih djelovanja različitih društvenih aktera koji – vidjeli smo i stvarno, ali i u sferi mogućnosti – oblikuju društvo, pri čemu je teritorijalni, odnosno prostorni okvir ili država i sama tek jedan društveni odnos unutar kojega se, kako zaključuje **Monedero**, „reflektiraju interesi dominantnog bloka“ (Monedero, 2019: 8), ili one društvene grupacije koja ima političku hegemoniju. Kao jedna izuzetno kompleksna, krajnje izdiferencirana cjelina, jedan okvir nužno otvorenog tipa – jer su mogućnosti nepredvidive – društvo ili, kako to naziva Lukacs, „društveni bitak je totalitet, ali nikada i identitet“ (Browne, 1990: 194). Zašto je to tako? Zato što je, mogli bismo reći, ključni element društva ljudsko biće, individuum i sam jedna ista takva kompleksna, izdiferencirana cjelina koja stalno iznova izgrađuje svoj identitet, ali nikada taj posao ne dovršava do kraja jer je to biće i samo 'dynamis', biće mogućnosti, biće čiju suštinu čini, rekli bismo, ne ono što ono sada jeste, već što može biti, postati.

Stoga, pravi odgovor na pitanje o 'prirodi društva' morao bi ići preko odgovora na pitanje o 'prirodi čovjeka'. Ali odgovor na to pitanje – svaki dobar student fakulteta političkih nauka to zna – već je davno dat. **Čovjek je od prirode društvena ili politička životinja**, rekao je to davno Aristotel: *anthropos physei zoon politikon*, to jest „biće koje ono za što je određeno može vršiti

prelaženje s mogućnosti na stvarnost

Monedero

Čovjek je od prirode društvena ili politička životinja

samo u zajednici“ (Đurić, 1970: ix)⁵.

Budući da je čovjek suštinski političko biće, to jest biće koje svoje samoostvarenje može postići jedino u zajednici, onda je bitno upućen na druge ljude, svoje sugrađane, na sferu međusobnog djelovanja, interakcija, odnosno na praksu i saradnju.

Ako je pak upućen na djelovanje, onda on “su-djelujući” s drugim ljudima, sugrađanima svoje političke i društvene zajednice, može, jer je i **biće mogućnosti**, prekinuti, a i **promijeniti** ustaljeni tok djelovanja, oblikovati svoju društvenu stvarnost. Aristotel nas uči da se čovjek može kao pojedinac ostvariti tek u društvu, odnosno u onom javnom prostoru koji, kako piše Koslowski, obuhvata sve socijalne interakcije i odnose. Kod Aristotela *polis*, koji, to moramo znati, istovremeno znači i državu i društvo, prethodi pojedincu, odnosno nemoguće je uopće biti pojedinac bez horizonta društva. Dolazak ljudskog bića na svijet istovremeno je dolazak u društvo. Vidjeli smo to na primjeru onih dviju beba. Slavljenje njihovog rođenja prvi je korak njihove ‘inicijacije’ u društvo. Istovremeno to mnoštvo građana koje čini jedno društvo ili državu nije neki statični zbir jedinki, već dinamično i djelatno udruženje, zajedništvo s ciljem **ostvarenja najvišeg dobra**, ili kako Aristotel kaže: „ljudi se nisu udružili samo poradi življenja, nego prije poradi dobra življenja“ (Aristotel, u: Posavec, 1988: xxii). Aristotel, u skladu sa svojom filozofijom, tako određuje i svrhu društvu kao najvišoj formi zajedništva – dobar život. Svrhe koje učitavamo u svijet oko sebe čiju materiju obrađujemo usmjerene su na kraju ka ‘dobrom’ življenju.

biće mogućnosti
promijeniti

ostvarenja najvišeg
dobra

Od Aristotelovog vremena do danas razvile su se **dvije temeljne koncepcije razumijevanja društvenog i političkog zajedništva na osnovu razlika u koncepciji prirode društva**, pa se, ma kako široka lepeza političko-filozofskih i socioloških perspektiva danas bila, sve one u krajnjem mogu reducirati na ove dvije ideje od kojih jedna, kako smo vidjeli, kaže „da je čovjek od prirode društveno biće, a druga smatra da je društvo umjetno djelo“:

dvije temeljne
koncepcije razumi-
jevanja društvenog i
političkog zajedništ-
va na osnovu razlika
u koncepciji prirode
društva

Prvu teoriju sistematski je izradio Aristotel... ‘čovjek je od prirode društveno biće, a onaj tko zbog svoje prirode, a ne slučajno, stoji izvan društvene zajednice ili je rđav, ili je bolji od ljudi’ (1253a). ‘Tko ne može da živi u zajednici ili kome ništa nije potrebno jer je sam sebi dovoljan, nije dio

⁵ Interesantno je da ovaj čuveni stav u prijevodu T. Akvinskog kaže sljedeće: „*homo est naturaliter politicus, id est, socialis*“ – „čovjek je po prirodi politički, to jest socijalan“. Hannah Arendt objašnjava u produžetku: „Ovo nesvesno zamenjivanje ‘politički’ izrazom ‘socijalan’ otkriva više od bilo kakve razrađene teorije, do koje mere se izgubilo izvorno grčko razumevanje politike. (...) reč ‘socijalno’ rimskog porekla i što za nju u grčkom jeziku i grčkoj misli ne postoji ekvivalent“ (Arendt, 2016: 36-37).

države, te je zvijer ili bog' (1253a). Čovjek ne može u svojoj individualnoj autarhiji ispuniti svoju ljudskost. Ta recipročna potreba koju iskušavaju ljudi u odnosu jedni spram drugih je uvjet mogućnosti konstitucije političke zajednice. Druga teorija potječe od Hobbesa. On smatra da je društvo nastalo ugovorom među bićima koja su prije živjela u konfliktu. Ustanovljujući društvo kao umjetno biće, čovjek je stvorio čudovište, Leviathana... „jer vještačkim putem stvoren je onaj veliki Levijatan, nazvan zajednicom ili državom, latinski civitas, što nije ništa drugo do vještački čovek' (Hobbes). (Posavec, 1988: xxix)

Prema prvoj verziji, individuum se konstituira u mreži postojećih društvenih odnosa, dok prema drugoj verziji, pojedinac prethodi bilo kojoj formi zajedništva, pa time i društvu, te je on taj koji (svojom voljom i na 'ugovorni način') konstituira društvene i političke odnose. U skladu s ovim shvaćanjima u sociologiji su se razvijali različiti teorijski okviri za razumijevanje društva.

Ali iz koje god perspektive gledali na društvo, moramo znati da je ono nešto što u zajednici s drugim ljudima svakodnevno proizvodimo svojim interakcijama, svojim postupcima i općenito djelovanjima vođenim najrazličitijim svrhama.

U tom smislu moramo se složiti s lukačevskim uvidom po kome:

Totalitet društva je kompleks kompleksa konstituiranih ljudskim teleološkim postavkama i kauzalnim nizovima koji su na taj način pokretani. Proces, odnosi i proizvodi koji nastaju na temelju tih teleoloških postavki se mogu kristalizirati u strukture objektiviteta koji onda postaju materijalni i instrumentalni, odnosno, mogu sami dalje da uslovljavaju kontekst i da posreduju dalja postavljanja. Društveni bitak je na ovaj način konstituiran kroz neprestanu dijalektiku između individualnih ljudskih bića, procesa objektivacije, objektiviranih struktura djelovanja i mišljenja, pa i samog društva u cjelini (Browne, 1990: 209).

Na ovaj 'proizvodni' način dospijevamo do društva, kako to nazivaju Berger i Luckmann, kao 'objektivne stvarnosti' čija je glavna karakteristika, primjećuju ovi autori, 'otvorenost svijeta', ili drugim riječima kazano, **sloboda** u okviru koje „ljudi zajedno proizvode ljudsku okolinu s totalitetom njenih sociokulturnih i psiholoških formacija...“, na osnovu čega je, a na tragu Aristotelovog određenja, „*Homo sapiens* već uvijek u istoj mjeri i *homo socius*“ (Berger, Luckmann, 1991: 69).

I.2. Razumijevanje društva i teorije o društvu

Kada i zašto nastaje sociologija?

Izvori i tragovi koji vode ka formiranju sociologije kao nauke nalaze se u socijalno-filozofskoj i političkoj teoriji 16. i 17. stoljeća. U 17. stoljeću socijalnoj teoriji postavljaju se pitanja o nastanku društvenih pojava i njihovog uticaja na kretanje društva, sagledavanje subjekata društva i društvenih promjena i analiza nastanka i uloge države. Nastoje se dati odgovori na pitanja o razvoju zakonitosti u razvoju društva i objasniti ideje progresa u povijesnom kretanju oslobođenog srednjovjekovnog teološkog shematizma. Oslobođanje od tradicionalnih srednjovjekovnih društvenih odnosa i normi odvijalo se pod uticajem nastajanja kapitalističkih privrednih odnosa u vrijeme propadanja feudalnog društvenog uređenja i njemu odgovarajuće društvene svijesti. Razlog kasnog osamostaljenja sociologije, dakle, treba tražiti u prelaznom periodu od feudalizma ka kapitalizmu, jer društvo tog doba postaje pokretljivo i dinamično. Nameće se potreba revizije feudalnog shvatanja društva, kao „vječnog“, statičnog, nepromjenjivog. Transformacija privrede u kapitalističku započeta u 13. stoljeću dobiva značajne razmjere tek u 17. i 18. stoljeću, što za posljedicu ima postavljanje pitanja o kretanju društva i zbivanja u njemu, njegove historije i zakonitosti njegova razvoja.

Kao jedan od važnijih izvora zasnivanja sociologije jeste klasična politička ekonomija, koja postavlja problem „analize rada, društvene proizvodnje i ekonomskih pojava, što prvi put u istoriji naučne misli stvara pretpostavku da se društvene pojave i zakonitosti posebnog razvoja društva mogu izvoditi iz same društvene proizvodnje“ (Šijaković, 2017: 1).

Sociologija kao nauka procvat doživljava u 17. i 18. stoljeću, jer su stvoreni uslovi da se istražuju zakoni prema kojima se odvija historijski razvoj čovječanstva i odnosi koji postoje između socijalnih fenomena, tj. kada pozitivna filozofija ukazuje na smjer razotkrivanja prirode socijalnog progresa i saznanja općeg kretanja i razvitka čovječanstva. Ipak, svoju puninu dostiže u 19. stoljeću, „upravo iz intelektualnog hvatanja u koštac s pitanjima o tome što se zbilo s tradicijskim društvima kad su se našla pod devastirajućim udarom modernizacijskih procesa. Središnje pitanje sociologije od njezinih početaka, kako već rekosmo, upravo je pitanje o naravi moderniteta. Tu tvrdnju ipak ne bi trebalo razumjeti kao da se njome kaže kako se sociologija

izravno bavi samo problemom modernosti i modernizacije. Ona, međutim, svakako implicira da sociologija, razračunavajući se s modernošću i modernizacijom kao primarnim problemima, ujedno na određeni način problematizira i samu sebe, odnosno vlastite korijene, pretpostavke i dosege. Tematizirajući modernost, tumači i samu sebe, jer unatoč distanciranju od vlastita predmeta, uvijek ostaje (i) onim što joj je upisano već u 'rodnom listu' – sastavnim dijelom modernoga društva. Ona ga takoreći, su-stvara, no u istom je potezu njime bitno obilježena i neprekidno modificirana. Filozofijskim rječnikom iskazano, moderna i sociologija uzajamno se posreduju" (Zeman, 2004: 53).

Sociologija je, dakle, rođena kao intelektualni odgovor na određeno povijesno razdoblje, kao pokušaj razumijevanja velikog prijelaza koji je zapljusnuo Zapad i korjenito preobrazio njihova društva, pretvarajući ih iz zatvorenih, tradicijom oblikovanih sistema u otvorene, nerazmjerno dinamične društvene poretke.

Modernost se očituje u određenim vrijednostima i institucijama, a modernizaciju treba ponajprije razumjeti kao procesualnost, odnosno kao stvaranje, širenje i neprekidno opravdavanje tih vrijednosti i institucija. U tom kontekstu pojam modernizacije predstavlja procese dospijevanja do stanja modernosti, odnosno procese kojima se neko društvo – institucijski, organizacijski, stavovima dominantnih aktera približava tom stanju. Modernizacija predstavlja životno važne načine širenja i legitimiranja institucija i vrijednosti demokratije, tržišta, obrazovanja, racionalnog upravljanja, samodiscipline, radne etike itd. (Sztompka, 1999: 140). Modernizacija predstavlja i porobljavanje, vladarsko upravljanje zemljom, discipliniranje duše i stvaranje istine (Turner, 1995). U temeljna načela modernizacije spadaju, dakle, individualizam, diferencijacija, racionalnost, ekonomizam i ekspanzija i očituju se na različite načine u različitim područjima, odnosno dimenzijama društvenog života. Ključne dimenzije društvenog života predstavljaju: ekonomija, klasna struktura i stratifikacija, politika, kultura i svakodnevni život (Zeman, 2004).

„Bez obzira na brojne, više ili manje cjelovite i, uglavnom, konvergentne definicije, *modernizacija se, u konceptualno teorijskom smislu*, najjednostavnije definira kao opći proces prijelaza iz tradicionalnog u moderno društvo ili modernost koja, između ostalog, implicira vjerovanje u razum i racionalnu akciju, industrijsku, kapitalističku ekonomiju, priznavanje prava pojedinaca, demokratsku političku organizaciju i socijalnu

strukturu zasnovanu na klasnoj podjeli rada. Pritom se obično precizira da taj opći proces obuhvaća četiri *međupovezane dimenzije*: *političku modernizaciju*, odnosno razvoj ključnih institucija (političkih stranaka, parlamenta, slobodnog i tajnog glasovanja), koje omogućuju sudjelovanje u donošenju odluka; *ekonomsku modernizaciju*, koja uključuje rastuću podjelu rada, upotrebu upravljačkih tehnika, usavršavanje tehnologije i povećavanje trgovačkih olakšica; *društvenu modernizaciju*, koja dovodi do sve veće pismenosti, urbanizacije, opadanja tradicionalnog autoriteta i rastuću socijalnu i strukturalnu diferencijaciju; *kulturnu modernizaciju*, bitno obilježenu procesom sekularizacije u kojemu religijsko mišljenje, praksa institucije gube svoje presudno društveno značenje“ (Kalanj, 2007: 113). Bilo bi, dakle, ispravnije govoriti o *modernizacijama* koje opću ideju modernosti uvijek kombiniraju s različitim kulturnim i društvenim iskustvima i isprepliću se s različitim vrstama identitetskih obrazaca i konstrukcija (Kalanj, 2007: 114).

Razvoj teorijske misli u sociologiji

Stari teorijski smjerovi

Ravnoteža između teorije i istraživanja u naučnim disciplinama se razlikuje, kako unutar njih samih tako i među njima tokom vremena. Postoji podjela unutar disciplina, između onih koje su usmjerene na koncepte i onih koje testiraju teorije ili ih primjenjuju. Teorija ima prvenstvo zato što zahtijeva manje resursa i zato što usmjerava rad istraživača. Historijski, teorija u sociologiji prethodi sistematskom prikupljanju podataka. Porijeklo zapadne teorije o društvu nalazimo u radovima Platona i Aristotela u Ateni u 5. i 4. stoljeću prije naše ere. Ovo porijeklo društvene teorije imat će dalekosežne posljedice. Grčki filozofi živjeli su u gradovima državama u kojima je glavni problem bio kako vezati određene grupe ljudi za teritorijalno zasnovanu zajednicu. Kao posljedica takvih nastojanja, dugačka tradicija društvene teorije Zapada naširoko se fokusirala na odnos između građanina i ustanove koja kontrolira određenu teritoriju – države. Ovaj odnos postao je ključnim pitanjem čak i kada je poopćen kao pitanje odnosa individue prema društvu.

I prije antičke Grčke odnosi među ljudima nisu posmatrani u odnosu na teritoriju i mjesto boravka, već u odnosu na srodstvo među ljudima. Danas posmatramo modernu u odnosu na naciju državu, koja se razvila nakon 16. stoljeća. Bez obzira na

Platon (Atena, 428. pr. Kr. ili 427. pr. Kr. - Atena, 347. pr. Kr. ili 348. pr. Kr.)

spomenuto, društvena i politička teorija nalaze inspiraciju u antičkoj Grčkoj.

Moderna teorija danas govori o naciji državi prije negoli o grčkom polisu, ali u svakom slučaju društvo, ljudi i država posmatrani su u odnosu na iste okvire. Postoje još dvije tradicije koje su se postavile nasuprot objašnjenju društva što ga je formirala nacija država. Jedna od tradicija obično se smatra kršćanskom mišlju, mada ta misao i tradicija podjednako pripadaju i jevrejskoj i muslimanskoj misli, a ta tradicija i misao jeste misao o ljudskom društvu i predstavlja potencijal svakog ljudskog bića da se odnosi naspram cijele ljudske vrste. Ove religije su univerzalističke, iako je ono što svakom izvan religije upada u oči to da one dijele ljude na vjernike i one koji to nisu. Druga tradicija je naročito moderna i sekularna. Nastala je u 18. stoljeću kao politička ekonomija i ubrzo se razvila u ekonomiju. Ova teorijska misao posmatra društvo kao nepreglednu mrežu razmjene roba i usluga, tržište unutar kojeg se razvija svjetska podjela rada.

Stoga, svaki od glavnih sektora zapadne civilizacije – država, religija i ekonomija imaju teoriju o društvu, s porijeklom u različitim vremenima i mjestima. Pitanje koje se postavilo pred sociologiju na početku 20. stoljeća bilo je da li ona može razviti vlastiti pristup objašnjenju društva. U konačnici je do polovine 20. stoljeća u Evropi i Sjedinjenim Američkim Državama prevagnuo antički grčki koncept analize pojedinca i društva. Glavni razlog takvog pristupa društvu i pojedincu jeste u tome što su nacija država i elite koje su je kontrolirale uspostavile agendu po vlastitim kriterijima u kasnom 19. stoljeću. Razvoj moderne industrijske ekonomije i potkopani temelji ruralnih zajednica i novonastala radnička klasa zaprijetili su uspostavljenim državnim strukturama. Navedena tri područja postojeće vlasti definirale su kao društvene probleme, a na njihovu zabrinutost sociologija je odgovorila.

S ovakvom pojavom sociologije u Evropi, naročito u Francuskoj i Njemačkoj, došlo je do narušavanja značaja zajednice i pojave nastupajuće modernosti kao njenog centralnog problema.

Dva oblika ljudskih odnosa dobili su na važnosti u istraživanju društva u sociologiji, a to su zajednica – oblik odnosa u kojem ljudi svoje članstvo u grupama uzimaju zdravo za gotovo, kao oblik svoje egzistencije, i drugi oblik odnosa koji se ogleda kao uspostava racionalne organizacije kao oblika međuljudskih odnosa.

Racionalna organizacija na taj način postaje centralnim problemom modernosti.

Nasuprot evropskoj sociološkoj tradiciji, koja se usmjerila na istraživanje razaranja zajednica i nastajanja epohe moderne, američka sociološka tradicija usmjerila se na nova područja. Rani sociolozi u Americi bili su pod uticajem Herberta Spencera i Charlesa Darwina i njihovih ideja o natjecanju i borbi. Ključni istraživački cilj za sociologiju postaje analiza asimilacije nadolazećih valova migranata iz Evrope i oslobođenih robova u novonastaloj Americi. Kasnije će interes čikaške sociološke škole biti usmjeren na analizu pronalaska novog načina zajedničkog života u rastućim gradskim četvrtima. Svoju inspiraciju ova škola je crpjela iz nove evropske sociologije, a naročito iz radova njemačkog sociologa Georga Simmela (1858–1918) i njegove teorije o kosmopolitskoj konfiguraciji društvenih odnosa izvan granica nacionalnih država.

Do današnjih dana sociološkom teorijom na Zapadu dominira pitanje odnosa između pojedinca i društva, često postavljeno kao problem aktera i strukture, a sve u kontekstu nestanka zajednice. Tek je nedavno proizveden popularizirani politički izdanak poznat kao komunitarizam koji je usmjeren na isticanje lične odgovornosti prema zajednici, a time i naciji državi.

Savremeni problem za teoriju

Navedena historijska pozadina društvene teorije Zapada objašnjava zašto je ona neadekvatna za objašnjenje stanja savremenog svijeta. Globalizacija predstavlja društvenu transformaciju, ali isto i političku, ekonomsku i kulturnu transformaciju. Globalizacija u društvenom smislu znači da zemaljska kugla predstavlja prostor za društvene odnose. Odnosi unutar pojedine države nacije predstavljaju samo jedan od glavnih oblika društvenih odnosa, a zajednica predstavlja samo jednu od glavnih mogućnosti ljudskog udruživanja. Novi društveni uslovi prisiljavaju nas da vidimo kako je uska dominantna sociološka teorija Zapada ako sebi predočimo očite druge mogućnosti.

Za početak trebali bismo razdvojiti općeniti odnos individue i društva, kao i odnos individua prema ljudskom rodu, od pitanja odnosa između individua i određenih društava. Zatim bismo trebali razdvojiti odnose ljudi prema određenom društvu na koje su osuđeni da pripadaju od odnosa pojedinaca prema ostalim društvima. Naposljetku trebali bismo uzeti u obzir odnos društvo

– društvo, tj. odnos određenog društva prema drugim društvima. „Društvo“ je samo općeniti naziv za jedan od mnoštva tipova društvenih jedinica. U svakom pojedinačnom slučaju postoji različit tip relacije: individua – zajednica, individua – organizacija, individua – društveni pokret, individua – klasa, zajednica – organizacija, zajednica – klasa itd. Svaki od ovih odnosa daje poticaje za obimna istraživanja. Ali neke teorije uporno ostaju vezane za samo jedan tip istraživanja i za jednu vrstu društvenih odnosa.

Radna snaga, individue u organizacijama također su i individue u porodicama, zatim ih dijelimo po klasama, a isti žive u zajednicama. Mnogostruke tačke referiranja zatim se usmjeravaju u središte sociološkog problema, a to je osiguravanje propozicija koje imaju najširi pogled u vremenu i prostoru i mjestu za razumijevanje ljudskog društva općenito. Zajednica i udruženje, iako su široka područja za istraživanje, još su uvijek dovoljno uski za posmatranje.

Promjene u drugoj polovini 20. st. značile su da je zemaljska kugla postala standardnom referentnom tačkom posmatranja. Ova činjenica ubraja se u uzroke popularnosti ideje globalizacije. Sociološka istraživanja usmjerila su se od istraživanja zajednice ka istraživanju nacije i identiteta. Svaki pojam promatra se kao promjenjiv i nezvan za teritoriju. Svijet više ne predstavlja samo pojam Zapada. Kulturalna istraživanja nisu više samo usmjerena na pronalaženje puteva tolerancije različitih životnih stilova. Ona uključuju prepoznavanje različitih oblika društvenih veza.

Jedinica analize

Kada je studij ljudskog društva postao predmet zasebne nauke, a ne samo dio opće teorije o ljudskoj vrsti, pojavila se ideja koju je trebalo usvojiti, a to je pitanje koja je osnovna jedinica analize koju treba istraživati. Identifikacija te jedinice važna je za istraživačke metode. Ako se istraživači slože da istraživačka jedinica posjeduje stabilnost u različitim kontekstima, onda tu jedinicu mogu mjeriti i upoređivati rezultate mjerenja. Osnovna jedinica istraživanja humanističkih nauka na Zapadu tako je bio pojedinac – individua. Zakon na Zapadu poznaje samo individuu; na taj način država ima mogućnost da svakoj osobi dodijeli broj koji omogućava jednostavnu izgradnju baze podataka svih osoba.

„Jednostavnije rečeno, ako počnemo sa promatranjem individua, unosimo ključne tačke promatranja u sociologiju, pretpostavke

kao što su sloboda izbora, dostojanstvo, odgovornost i samoodređenje. Ovo su bili neki od razloga koji su vodili Maxa Webera da insistira da sociologija počiva na promatranju individua“ (Albrow, 2003: 75).

Za početak, „individua“ predstavlja apstraktnu jedinicu analize. Gotovo univerzalno sva društva priznaju da su muškarac, žena i djeca različiti u ključnim aspektima. Sve individue posjeduju društvenu prirodu, ono što čini ljude stvarnima. Drugo, individua kao neko ko posjeduje mogućnost izbora naglašava racionalnost i slobodu od društvenih veza. Ekonomija se razvila da bi prikazala slobodu izbora svojom posebnom karakteristikom i to čini da se društvo čini posljedicom djelovanja individua prije nego uzrokom njihova djelovanja. Ova poveznica sa „stvarnim ljudima“, „slobodom“ i „odgovornošću“ omogućava jasniji odgovor – da pitanje o nastanku znanosti nije samo pitanje za znanost. Definicija sociologije odnosi se na znanost koja je usmjerena na istraživanje interpretativnih razumijevanja društvene akcije, kao i na objašnjenje uzroka i smjernica i posljedica iste akcije. Prednost navedene formule je u tome da određeno djelovanje, naprimjer, glasanje ili čitanje, mogu izvoditi mnogi pojedinci i da se takvo djelovanje može mjeriti.

Ali racionalni okvir ljudskog djelovanja nastoji zatvoriti ljudsko djelovanje u racionalne institucije, koje su u modernim uslovima postale poput kaveza. Zbog ovih razloga Alain Touraine zagovarao je stav da sociologija ne počinje promatranje s individuum, već sa društvenim akterom. Ovakav pristup posmatranju društva ima prednosti jer naglašava značaj i individue i društvenih karakteristika individua, tako da društveni oblici, naročito društveni pokreti, postaju posljedicom inividualnih djelovanja. Ovakav pristup društvu više priliči klimi kasnog 20. stoljeća, ali još uvijek podriva društvo i ukazuje na otpor društvene konfiguracije prema ljudskim željama. Ovakvo stanje naziva se stvarnošću društvenog svih društava u svim vremenima.

Zapravo, mi kontekst pronalazimo u odnosima među ljudima, kao i značenja i dinamiku situacije. „Usmjerujući se na odnose među ljudima povezujemo djelovanje i strukturu u jednu cjelinu... Društveni odnosi predstavljaju osnovno ljudsko iskustvo, koje definira i razvrstava objekte, i oni prethode idejama. Ukupnost odnosa među ljudskim bićima je ono što čini jedno društvo“ (Albrow, 2003: 77).

Interakcija, a ne pojedinac, predstavlja temeljni element od kojeg polazi analiza društvenih pojava i procesa. Svaka interakcija može dovesti do saradnje i odvesti u sukob. Premda je potencijal sarađivanja i sukobljavanja, kooperacije i konflikta, istodobno prisutan u svakoj interakciji, njihov međusobni odnos nipošto nije simetričan.

Saradnja vodi, načelno, prema ustaljivanju, prema predvidivosti, prema nastajanju društvenih struktura. Sukob, naprotiv, sadrži u sebi vjerovatnost emocionalne eskalacije, u svom je odvijanju i po svojim daljnjim efektima nepredvidiv, a za strukture potencijalno razoran, iako za pojedince zna biti, pod određenim uslovima, izazovan i stimulativan.

Među klasicima društvenih znanosti neki su odabrali saradnju kao glavni princip društvenog razvitka. Tako je Émile Durkheim diobu rada smatrao osnovnim društvenim procesom. Drugi su do te mjere bili fascinirani sukobom, poput K. Marxa, da je sukob za njih postao glavni način promjene društvenih odnosa koji više nisu odgovarali stepenu razvijenosti sredstava za proizvodnju. I Max Weber (1921), koji je vidio da su i saradnja i sukob prisutni u ljudskim odnosima, „smatra njihove ekstremne oblike: borbu i zajednicu, oblicima interakcije koji se međusobno isključuju“ (Pusić, 2005).

Moć i kritika moći

Jedan od problema društvenih odnosa jeste da oni ne funkcioniraju na način kako bi neka osoba željela, čak i kada se više osoba slaže o načinu djelovanja. Jedan od takvih problema uočio je i Robert Michels, govoreći kako i unatoč najboljim namjerama velike organizacije u svijetu koncentraciju moći drže u rukama malog broja ljudi. Činjenica je, prema tome, da imamo bolje šanse za plodotvorne promjene ako se ne slažemo jedni s drugima, ili ako dopustimo jedni drugima da svako ide svojim putem. „Društveni odnosi traju i omeđeni su u svijetu na način da nastojimo da ih reproduciramo“ (Albrow, 2003: 78). Trajnost društvenih odnosa ovisi o materijalnim uslovima i način na koji ideje mogu utjecati na njih veoma je ograničen. Ako najjednostavnije definiramo moć kao mogućnost da se nešto učini, odmah ćemo se susresti sa distinkcijom: moć nad nekime i moć za nekoga. Moć nad ljudima ili stvarima može imati negativne prefikse. Može značiti onemogućavanje želja ili prava određenih ljudi. Moć gledanja u budućnost predlaže projekte i dostignuća u kojima se ljudi udružuju. Moć na taj način uključuje kompleksne mreže veza

među ljudima, stvarima i projektima. Kao takva predstavlja dimenziju međuljudskih odnosa sa svijetom i nije samo stvar određenog društva. Sociološko zanimanje za fenomen moći ogleda se u nekoliko nizova specijalnih tačaka.

Te tačke zanimanja za fenomen moći nalaze se u analizi tehnologije, ideologije i tržišta, u analizi države i organizacija, stranaka i armija, kao pitanje autoriteta, nasilja ili kontrole, dominacije ili hegemonije. Sve su ovo fenomeni moći i njenog provođenja.

Naša realizacija kao ljudskih bića uključuje spajanje pojmova s pojmom moći u svakom dijelu našeg života. Svaka znanost na taj način povezana je s fenomenom moći.

Iako je već sam K. Marx govorio o moći koju posjeduju određene klase kao najvažnijem fenomenu ljudskog roda, već u 20. stoljeću postalo je jasno da klase nisu jedini ili najznačajniji akteri ljudske povijesti, jer su neki naučnici smatrali da je ljudska moć sama najznačajniji subjekt povijesti.

„Pored ideje Boga od koje je je znanost preferirala da bude odvojena, kritika je bila omiljena tehnika intelektualaca koji su bili u potrazi za izvorom slobode od moći. Kritika nije isto što i kritikizam ili biti kritičan. Kritika predstavlja razumsko djelovanje na stvarnost, uključujući primjenu samog razuma... To je ideja koja ide natrag do vremena prosvjetiteljstva u 18. stoljeće, a zatim, naravno, sve do vremena antičke Grčke“ (Albrow, 2003: 79). Spominjanje kritičnosti veže se za svako značenje koje predlaže radikalnu alternativu postojećem stanju ili *statusu quo*. Sociologija sama u sebi sadrži kritičnost u smislu da otkriva granice i mogućnosti koje društvo postavlja pred ljudski rod.

Kada se usmjerimo ka činjenici da društveni odnosi određuju našu ekonomiju, naš okoliš, način na koji se odijevamo, način na koji glasamo na izborima, tada se usmjeravamo ka nužnosti da stvarnost i društveni odnosi mogu biti oblikovani na drugačiji način nego što jesu. Sociologija nema ništa posebno da bi predstavljala kritiku društva. Treba da predstavi činjenice onakvima kakve one jesu – u zavisnosti od nastojanja, otpora na promjene, prijetnje da se stvari otmu kontroli, uvijek spremna da ostvari napredak.

Iluzija modernizma jeste da se društvo može oblikovati na način da postane savršeni dom za ljudski rod. Promatranjem ljudske povijesti i političkih revolucija zapravo razumijevamo kakve su stvari bile u prošlosti i na taj način oblikujemo misao

da bismo mogli oblikovati društvo kakvo želimo da ono bude. „Sociologiji je trebalo skoro stoljeće i po da ustoliči vrijednosti kao što su sloboda, jednakost i bratstvo – ne kao ciljeve, već kao vodeće kriterije za sociološko istraživanje. Ovi kriteriji takođe predstavljaju i moralne vrijednosti i spoznajne kriterije koji predstavljaju ciljeve koje sociologija treba ostvariti. Drugim riječima, moralne vrijednosti i spoznajni kriteriji su dio znanosti isto kao što su dio morala i politike“ (Albrow, 2003: 80).

Ljudsko društvo u praksi

Društva i grupe možemo posmatrati kao različite oblike u kojima odnosi među ljudima imaju određeni oblik i traju tokom vremena u prepoznatljivoj formi. Ideja društvenih odnosa obuhvata široku raznolikost značenja i potencijalni raspon ljudskih društava, te činjenicu prihvatanja jedinstva svih društava, granica među njima i vremena njihovog trajanja.

Sociolozi posmatraju vrijednosti kao ključne parametre savremene sociološke analize koja određuje ono što želimo posmatrati u društvu. Ključne ideje u savremenoj sociologiji su posredništvo, socijacija i strukturacija. Odnosi među ljudima funkcioniraju putem zajedničkog iskustva o ljudskom okruženju. Ljudski odnosi su izraženi u pojmovima razlike i mogućnosti, talenta, blagostanja i postignuća.

Za Maxa Webera najznačajniji idealni tip bio je oličen u pojmu čisto racionalnog ekonomskog poduzetnika, a ekonomija je postala najuspješnija društvena nauka koja je primjenjivala model čiste racionalnosti. Međutim, ljudi nisu samo racionalna bića. Weber je bio u pravu kada je naglašavao upotrebu idealnih tipova, ali je pogriješio kada je govorio da ih trebaju upotrebljavati samo naučnici i intelektualci. Idealne tipove konstruiraju i upotrebljavaju ljudi svaki dan. Alfred Schütz je tvrdio da svi ulazimo u neke oblike interakcije svaki dan na osnovu određenih stereotipa, tipizacija, slika koje posjedujemo o nečemu u društvu, raznih idealiziranih vizija koje imamo o sebi i drugima. Schütz je bio svjestan da obični ljudi također djeluju na osnovi vlastitih ideala i čistih zamisli koje nastoje ostvariti u praksi.

Stvarnost društvenih veza je ljudsko postignuće koje se održava preko naših opažanja i načina na koje se predstavljamo u materijalnom svijetu. Mediji komunikacije predstavljaju sredstva komunikacije, a neka od njih su radio, TV, novac itd. Kao što je moć ogledalo ljudskih odnosa unutar ljudske vrste, pa

i životinjskog svijeta, tako je i komunikacija pokazatelj društvenih odnosa. U saradnji ljudi moć i komunikacija su zajedno uključeni, kao i slobodna volja, koja se ne može svesti samo na moć ili saradnju. Ali participacija u zajedničkom projektu predstavlja stvar izbora, a zavisi od poznavanja uključenih i isključenih aktera u projektu, čak iako je članstvo u tom projektu dobrovoljno.

Zakonodavni aparat kao i institucije izgrađeni su zbog tenzija između moći i komunikacije. Tehnološki razvoj ne omogućava samo kontrolu i koordinaciju sistema odnosa među ljudima, već omogućava i mobilizaciju ljudi kao individua. Novac i tehnologija predstavljaju primjere rastuće ovisnosti o apstraktnim sistemima. Posrednici društvenih odnosa su opažanja, pojmovi, tehnologije i apstraktni sistemi. Tehnologija uvijek uključuje konfiguraciju društvenih veza u kolektivima sva četiri navedena tipa posrednika društvenih odnosa, a kombiniranje posrednika društvenih odnosa je različito.

Saradnja i sukob predstavljaju procese u svakodnevnom životu i univerzalne procese kako u ljudskom tako i u animalnom svijetu. Procesi ponude, potražnje i razmjene tijesno su povezani s prethodnim procesima, što dovodi do pitanja o moći i autoritetu. Riječ socijalizacija –(podruštvljavanje) povezana je s procesualnom prirodom navedenih procesa koji se nikada ne nalaze u stanju mirovanja. I zajednice i organizacije ovise o saradnji kako bi ublažile sebi svojstvene nejednakosti. Povjerenje u javni poredak glavni je preduslov za ekonomiju i društvo.

Struktura predstavlja faktore koji utiču na podjelu ljudi u društvu na osnovu zanimanja, klase, roda, starosti, mjesta stanovanja itd. Faktori koji utiču na stvaranje razlika među ljudima zahtijevaju aktivan angažman ljudi u njihovoj reprodukciji. Strukturaciju Anthony Giddens objašnjava kao smisao kontinuirane konstrukcije promjene i stabilnosti. Saradnja, posredovanje i razmjena mogu se stalno i iznova mijenjati u svakoj situaciji, ali ne možemo promijeniti starost, rod i etnicitet na isti način. Tri glavna tipa društvenih odnosa su saradnja, prisila i razmjena. Kao individue nastojimo postići ravnotežu između društvenih definicija društvenih odnosa i u vlastitim domovima s našim željama u određenim društvenim situacijama. Problemi siromaštva, nezaposlenosti, droge postaju sve više važni u sistemu društvenih odnosa i zajednički se obuhvataju pojmom društvenog isključenja.

Nacionalizam, interesne grupe, grupe vršnjaka, status u društvu predstavljaju kategorije podjela ljudi u određenom društvu. Status kao faktor podjela u društvu na osnovi uspjeha i poštovanja prevazilazi sve druge podjele.

Jedan od savremenih društvenih teoretičara George Ritzer posebnu pažnju poklanja onim klasičnim teorijama koje daju veću ulogu mehanizmima kulturne reprodukcije na kojima nastaje društvo potrošnje. Zapravo, za druge ljude važno je koji je naš položaj u svijetu. Kada govorimo o identitetu, pažnja je usmjerena na to u kojoj državi živimo i kojoj naciji pripadamo. Za sociologe je ključna činjenica, što se tiče identiteta, da druge osobe vrše naše pozicioniranje u svijetu. Pozicioniranje osoba u društvu odvija se na tako što se stavljamo u referentne okvire koji su mnogima zajednički, gdje se autsajderi i insajderi uglavnom slažu koja osoba pripada kojem referentnom okviru i kojem vremenu. „Pripadnost nekoj naciji ili državljanstvu nisu pravolinijski procesi. Pripadnost se mijenja tokom vremena. Identitet zavisi od nečije biografije i od načina na koji mi i ljudi oko nas tumače i razumiju tu biografiju. Identitet zavisi i od shvatanja u određenom vremenu kao i od stanja svijesti društva i države u kojoj živimo“ (Albrow, 2013: 101). Vrlo često univerzalni fenomen pripadnosti ljudskom društvu biva izjednačen i posmatran kao fenomen predrasuda. Sociolozi, međutim, misle da je efikasnije govoriti o tipifikaciji nego o predrasudama, koje postoje tamo gdje ljudi odbijaju priznati stvarnost ljudskih razlika i dopuštaju da tipifikacije ometaju njihovo realno rasuđivanje.

Šta je sociološka teorija?

Teorije se bave društvenom realnošću i društvenim odnosima. Teoretičari društva obično teoretiziraju na jedan disciplinovaniji i samosvjesniji način od običnih ljudi u svakodnevnom životu. Socijalni teoretičari obično teoretiziraju oslanjajući se na radove teoretičara koji su radili i stvarali prije njih. Praktično, svi socijalni teoretičari pažljivo proučavaju djela svojih prethodnika, dok najveći broj običnih ljudi stvara teorije bez oslanjanja na bilo čiji prethodni rad. Parafrizirajući sociologa Roberta Mertona, možemo reći: ako socijalni teoretičari razvijaju bolje teorije, to je stoga što su oni sposobni da se oslone i nadovežu na ideje koje su drugi, socijalni teoretičari uobličili prije njih. Osim toga, socijalni teoretičari često upotrebljavaju baze podataka koje su sakupili oni sami ili neko drugi. Te baze podataka govore nam nešto o društvenoj realnosti ili o odnosima kojima se hoćemo

baviti. Obični ljudi možda imaju pristup nekim podacima kada teoretiziraju, ali ti podaci prikupljeni su na jedan nesistematičan način i nisu obimni kao oni kojima raspolažu teoretičari.

Za razliku od običnih ljudi, socijalni teoretičari objavljuju svoje teorije. One se mogu analizirati kritički, postati predmet javne rasprave, upotrebljavati se kao osnova empirijskog istraživanja koje će kasnije koristiti neki drugi teoretičari itd. Rigoroznost procesa u kojem vaš rad procjenjuju neki drugi teoretičari, koji imaju slobodu da ga kritikuju i ukažu na njegove slabe tačke, dovodi do toga da se slabo razvijene ili nekoherentne teorije izbace iz upotrebe ili nikada i ne objave.

Najvažnije od svega, socijalni teoretičari ne razmišljaju (barem ne profesionalno) o odnosima svojih roditelja, o svom omiljenom timu ili nekom pojedinačnom društvu ili naciji kao o pojedinačnim slučajevima. Teoretičari razmišljaju o širokom spektru društvenih problema na jedan obuhvatniji način, za razliku od običnih ljudi koji vjerovatno spekuliraju o mnogo užim i često čak veoma ličnim problemima. Pojasnimo to na tri primjera. Za razliku od običnog čovjeka, koji će vjerovatno spekulirati o odnosu svojih roditelja, socijalni teoretičar će, kada razmišlja o svojim roditeljima, nužno razmišljati o jednom općijem problemu, recimo, prirodi bračnih odnosa na početku 20. stoljeća. Drugim riječima, on će predmet svog razmišljanja, ma koliko bio ličan, smjestiti u jedan širi društveni kontekst. Slično tome, običan čovjek koji razmišlja o šansi svog tima da osvoji šampionat razlikovat će se od socijalnog teoretičara koji će se baviti pitanjem da li su odnosi tokom takmičenja na tom šampionatu pravedni, ako se uzme u obzir to da sportisti zarađuju velike svote novca i da novac ima veliki uticaj u savremenom sportu. Konačno, umjesto da teoretizira o Kini, socijalni teoretičar će najvjerovatnije razmišljati o Kini kao primjeru savremene nacionalne države u eri globalnog kapitalizma (Ricer, 2009: 21-33).

Jedna formalnija definicija sociološke teorije mogla bi glasniti ovako: sociološka teorija predstavlja skup međusobno povezanih ideja koje omogućuju sistematizaciju znanja o društvu, objašnjenje tog društva i predviđanje njegove budućnosti.

Država se nalazi u području između organizacije prakse nametanja javnih interesa ili dobara određenih grupa prema drugim grupama. Društvo je širi pojam od države koji pored navedenog uključuje i društvene odnose u privatnim, neorganiziranim, nenasilnim i jednostavnim odnosima vezanim za "ukuse" i razne

druge preference (Albrow, 2003: 117). Društva i grupe egzistiraju kao različiti načini u kojima odnosi među njima zaprimaju različite oblike i traju u prepoznatljivim oblicima (ali bez uobičajenog jedinstva i granica).

Međuljudski odnosi neophodni su za ideju ljudskog društva. Oni su trajni, rašireni i otporni na kontrolu. Dijelovi društva su simultani ishodi ljudske akcije koja se stalno odvija i nikada ne dobiva konačan oblik. Društvo se sastoji od društvenih tvorevina i njihovog kretanja. Naprimjer: porodica prelazi granice određenog kolektiviteta i odnosi se na institucije preko kojih prepoznajemo načine na koji grupe postoje nezavisno od određenih materijalnih uslova i okolnosti.

Sociologija i savremeni društveni problemi

Odrednice savremenog imaju izvjesne dimenzije razlikovanja od ranijeg, prošlog..., označavaju određenu promjenu, nešto drugačije... „Ovde se uvek traži postavljanje određene granice, jasnije ili slabije uočene, traga se za tom granicom, crvenom linijom koja odvaja, staro i novo, prošlo (prolazeće) i nastupajuće, već formirano“. Savremena sociologija obuhvata historijski kontekst „...u kome se odvijaju društvene promene koje sociologija prati i analizira u prethodnih nekoliko decenija. To je period velikih i brzih tehnoloških i tehničkih promena i vidljivog napretka nauke, znanja i informacija. Te promene su uticale na smer ekonomskog, socijalnog, kulturnog i političkog kretanja društva“ (Šijaković, 2017: 2).

Danas umjesto društva kao sistema govorimo o društvu kao mreži različitih odnosa pojedinaca i društvenih grupa i djelovanja i razumijevanja simbola, značenja i aktera. Umjesto društva kao skladnog prostora u kome čovjek boravi, razvija svoje potencijale, potrebe, kreira i inovira, govorimo o društvu kao prijetećoj sili koja ruši sve pred sobom (Bek, 2001).

Savremenost predmeta istraživanja podrazumijeva dodavanje stalno novih pitanja koja se odnose na transformaciju društva (kao općeg predmeta istraživanja sociologije), njegove probleme (rizici, nasilje, terorizam, demografska eksplozija), promjene u strukturi društva (odnos urbano – ruralno, pojava nove bogataške klase, širenje siromaštva), nove oblike društvenosti (virtuelne mreže) i velike svjetske procese kao što je globalizacija.

„Sociologija osavremenjuje predmet istraživanja samo onda ako otkriva nove uglove gledanja na pojedine oblasti i probleme

savremenog sveta, stojeći čvrsto na poznatom teorijskom, metodološkom i istraživačkom putu“ (Šijaković, 2017: 3).

Pitanja o svjetskoj politici, degradaciji okoliša, društvenoj i ekonomskoj nejednakosti i kulturnim promjenama predstavljaju područja istraživanja današnjice u društvenim naukama. Proučavanje razvoja kreće se u smjeru istraživanja od globalnog terorizma do rasta transnacionalnih kompanija. Promjene zauzimaju novo mjesto s novim intenzitetom kroz napredak novih tehnologija i prakse zaposlenja. Ovo su sve pitanja koja su u centru pažnje društvenih nauka, a reflektiraju se na svakodnevni život, naš osjećaj o tome ko smo u kontaktu s našim prijateljima, porodicama, radnim kolegama.

Veze između globalnog i svakodnevnog iskustva pomažu nam u oblikovanju smisla u svakodnevnom životu i nude moguće odgovore za razumijevanje onoga što je važno. To su područja iskustva koja se mijenjaju i oko kojih se najviše vode debate i oblikuju sukobi. Unutar jedne generacije moguće je pratiti različite oblike porodičnog života, iskustva plaćenog rada, seksualnih odnosa i oblika etničke i kulturne raznolikosti.

Pitanja o identitetu, državljanstvu – uključenosti i isključenosti, konzumerizmu, rasi, porijeklu i globalizaciji predstavljaju centralne istraživačke probleme društvenih i humanističkih nauka u savremenom svijetu.

37

Produženje životnog vijeka – pitanja organizacije brige za stare kao i plaćanja usluga za isto, porast broja stanovnika starije dobi, ukupan porast stanovništva zbog imigracije, pad broja novorođenih, odlaganje vremena za zasnivanje bračne zajednice, veća participacija žena u visokom obrazovanju i tržištu rada predstavljaju elemente promjena savremene porodice.

Demografske promjene povezane su s društvenim, ekonomskim i političkim promjenama. Tržište rada je izmijenjeno zbog promjena u oblicima proizvodnje i potrošnje, naročito u promjenama teške manufakturne industrije, koju karakterizira puno radno vrijeme i prelazak na sektor usluga.

Porast multikulturalnih društava postavlja pitanje o nacionalnim identitetima, postavljaju se zahtjevi o propitivanju nekih tradicionalnih ideja o tome ko smo mi, te o novim područjima društvenog i političkog. Kao što navedene promjene mijenjaju ljudsku svakodnevnicu, dešavaju se i značajne promjene u izvorima informacija za razumijevanje ovih promjena. Dovode

se u pitanje tradicionalni izvori ekspertize. „Tradicionalni izvori ekspertskog znanja u institucijama države i medicine, nauke i institucionalne religije zamijenjeni su sa mnoštvom alternativnih i komplementarnih izvora znanja, koja sadrže novu ekspertizu samopomoći i savjeta za održavanje veza među ljudima“ (Woodward, 2003: 4).

Dakle, promjene koje transformiraju društveni i politički život u 21. stoljeću najuočljivije su u istraživanjima problema identiteta, državljanstva i društvenog poretka, procesa proizvodnje i potrošnje, mobilnosti i uloge mjesta porijekla i rase, šansi i nejednakosti u globalizirajućem svijetu. Promjene u strukturi i funkcioniranju države blagostanja, problemi u osiguravanju proklamiranih socijalnih prava nacionalnih država, napredak tehnologije, osobito u vezi s genetikom i reproduktivnim tehnologijama, izazivaju tradicionalne ideje o tome ko ima status državljanstva. Obiteljske strukture i priroda plaćenog posla i obrasci zapošljavanja promijenjeni su, kao i kampanje usmjerene na politike identiteta.

U vremenima koja se mijenjaju dolazi do povećanog kretanja i migracija preko državnih granica, ali i do društvenih, kulturnih, političkih i ekonomskih promjena u obiteljima, zaposlenju i svakodnevnom životu. „(...) analiza koristi neke strukture koje komuniciraju s osobnim iskustvom i ilustriraju načine na koje je ljudsko djelovanje oblikovano od strane društvene, političke, kulturne i ekonomske strukture kao i oblikovanje istih struktura putem ljudskog djelovanja“ (Woodward, 2003: 75).

Posljedično, u prethodno uočenim procesima društvene nauke i sociologija usmjeravaju analizu ka istraživanjima stepena do kojega je naizgled privatni svijet emocija oblikovan javnim okvirom interakcije, normi, vrijednosti i diskursa (ljubav, stid i neugoda), ka značenju pojma *dom* i važnosti rutina u našim svakodnevnim životima, konceptu vremena i organiziranju vremena kao sveprožimajućoj slici svakodnevnog života, od vremenskog slijeda – poretka koji je nametnut vremenom na satu do načina na koji nastojimo podriti ovakav slijed, praveći, trošeći i gubeći vrijeme. Postavljaju se i drugačija istraživačka pitanja, a jedno od njih je i sljedeće: Kako naši dnevni rasporedi strukturiraju naše živote i reguliraju naše ponašanje? U domen analize društveno strukturirane prakse uključuju se prakse zajedničkog ručanja, istraživanje zdravlja, bolesti i onesposobljenosti koji utječu kao faktori našeg iskustva svakodnevnog života. Prakse bolesti dramatično utječu na naše upravljanje društvenim situacijama.

Ali da li se ovdje radi samo o fizičkim nedostacima ili se također radi o stavovima ostalih učesnika interakcije u oblikovanju društvenog svijeta? Kako ljudi shvataju da su se razboljeli, kako doživljavaju svoje stanje, i kako nastoje izgledati drugačije u odnosu na normalno zdravstveno stanje, sve to može evocirati zanimljive društvene reakcije.

Kupovanje i konzumeristička slika svakodnevnog života posmatraju se u kontekstu rituala i rutina kupovanja domaćica u odnosu na rituale odlaska u kupovanje koje akteri obavljaju s prijateljima. Jesu li ovi uobičajeni procesi strukturirani? Koja pravila važe za kupovinu darova i šta očekujemo zauzvrat? Da li proces darivanja može predstavljati funkciju cementiranja društvenih odnosa?

Praznici, putovanja i slobodno vrijeme postaju primjeri kako pokušavamo pobjeći od rutina svakodnevnog života (Scott, 2009: 8). Unutar ponašanja u svakodnevnicu zapravo se nastoji doći do odgovora na pitanja *kako se donose odluke, kako se stvaraju rutine i kako se slijede ili krše pravila. Važeća pravila – rutine i pravilnosti u ponašanju proučavaju se na način da nam ukazuju kako su okolnosti društveno organizirane*. To je promatranje izvan površine i izvan naizgled uočljivog, da bi se otkrila skrivena značenja. *Zašto imamo pravila za različite situacije, kako su ta pravila formirana i zašto ih slijedimo? Postoji li suprotstavljanje pretpostavkama koje se uzimaju zdravo za gotovo (zašto se društvene norme poštuju kao i nivoi kršenja normi)? Sve su ovo pitanja koja ukazuju na društvenu organiziranost ljudskog ponašanja* (Scott, 2009). „Emocije, dom, vrijeme, ručanje, zdravlje, kupovanje i slobodno vrijeme predstavljaju krajolike u kojima ljudi provode (izvode, reproduciraju i povremeno mijenjaju) svoj društveni život iz dana u dan (Scott, 2009: 1). Moran navodi četiri tipa prostora svakodnevnice: radni prostor, urbani/mobilni prostor, prostor stanovanja i nemjesta (prijevozna sredstva i uslužne stanice) (Moran, 2011).

Analiza kršenja normi značajna je ne samo u smislu njihovih posljedica za individue (gubljenja obraza, osjećanja stida, nadoknađivanja štete) već i u smislu društvene reakcije koju izazivaju (Scott, 2009: 6). Posmatranje funkcioniranja i struktura društvenog poretka „(...) nam pomaže razumijevanju zašto se ponašamo u skladu sa pravilima određeno vrijeme i kako to ponašanje oblikuje smisao društvenog poretka i kontinuiteta. Na kraju, izazovi se odnose na instance kršenja normi koje smo prethodno naveli: ‘(...) odstupanja koja potvrđuju pravila’ i koja

objašnjavaju vrijednosti određene grupe. Ovakvi akti kršenja normi i reakcije koje izazivaju pomoći će nam da razumijemo ko se smatra devijantom ili konformistom, koje su vrijednosti važne i kako se održavaju“ (Scott, 2009: 7).

Fokusiranje na pitanje kako prakse koje su uobičajene u svakodnevnom životu pomažu u stvaranju, održavanju i reproduciranju društvenog svijeta pomaže nam u razumijevanju društva i društvene organiziranosti ljudskog ponašanja. Društveni poredak – strukture i osnovna pravila, interaktivni rituali i rutine i izazovi sviknutom pomažu nam u razumijevanju svakodnevnice i naših ponašanja u okviru iste (Scott, 2009: 9).

Stanje i perspektive bosanskohercegovačkog društva

U ideji postratne demokratske transformacije, koja je započela 1990. godine, nalazio se društveni okvir slobodne, političke, ekonomske i kulturne transformacije postjugoslavenskih društava. Specifikum Bosne i Hercegovine jeste u tome da su u ustavne temelje i društvene normative uključeni strani državljani i međunarodne institucije koji ograničavaju suverenitet države. Drugi element heteronomije predstavljaju na susjedne države konektovani nacionalistički ideološki programi, instrumentalno i ciljno orijentirani na svoje biračko tijelo i vlastite “opće ciljeve”. Treći element heteronomije čini dio organizacija civilnog društva formiranih od strane međunarodnih aktera, koje bi trebale predstavljati korektiv za neuspješno funkcioniranje institucija države, a u praksi idu pod ruku s prethodna dva elementa. I, naposljetku, četvrti element bosanskohercegovačke heteronomije jesu sami građani koji svojim neučestvovanjem u izbornim i drugim političkim aktivnostima prepuštaju prethodno spomenutim elementima heteronomije da “izvana” nameću normative cjelokupnom bosanskohercegovačkom stanovništvu.

Utjecajem političkih stranaka, medijskom pažnjom usmjerenom na partikularne identitetsko-društvene konfiguracije i međunarodnim uticajima urušen je model ravnopravnosti bosanskohercegovačkih naroda i građana. Iako se društvena stvarnost predstavlja drugačije, neoliberalni kapitalistički koncept postao je jedini tumač razvoja bosanskohercegovačkog društva. Šapatom se pristalo na dioptriju kojom se posmatraju država, društvo, komšije itd. Umjesto stvarnosti “zamršenog” bosanskog identiteta nastupila je era “zaborava razlike” (Hadžimuhamedović, 2012: 236). Heteronomijsko stanje države i društva instalirano mirovnim rješenjima pothranjuju i domaći ideološki obrasci

secesionističkog šovinizma i “ideologije žrtve” (Filandra, 2012: 367), a ‘cementira’ ga kapitalistička neoliberalna ideologija koja konzumeristički način života i samocenzuru uspješno prodaje pod geslom slobode izbora.

Hidajet Repovac⁶

I.3. Sociologija kao posebna nauka

Nastanak sociologije kao posebne nauke dešava se u doba velikih historijskih socijalnih promjena koje se javljaju kao prekretnica i u razvoju nauke uopće, a posebno društvenih nauka. To vrijeme posebno je značajno i presudno za nastanak nove društvene misli i promjena u naučnom metodu društvenih nauka. Nova društvena misao i metod pristupa proučavanju i prezentiranju društvenih problema i pojava izazvanih revolucionarnim društvenim promjenama četrdesetih godina 19. stoljeća, koje su imale svoje korijene u Francuskoj građanskoj revoluciji (1789), predstavlja socijalnu osnovu na kojoj se sociologija kao društvena nauka počinje uobličavati i diferencirati u odnosu na druge društvene nauke, a posebno u odnosu na filozofiju. Ovo je epoha društvenih nemira, društvenih kriza i oštih socijalnih sukoba, koji se sve više zaoštavaju sa zaoštavanjem klasne diferencijacije klasa prijašnjeg trećeg staleža.

Ta epoha društvene krize, nemira postavila je i zadatak i potrebu da se sve te veoma dinamične i složene društvene pojave i promjene prouče, objasne i na temelju njih pronađu moguća rješenja krize.

Osnovni zadatak te nauke bio bi proučavanje strukture razvitka društva. Ta će se nauka kasnije i eksplicite nazvati sociologija. Zato nije bez osnove tvrdnja nekih teoretičara (Labriole, Frevera i Gurviča) da je upravo društvena kriza krajem 18. i početkom 19. stoljeća stvorila sociologiju.

Dakle, nastanak sociologije, osim naučnoteorijskih razloga, ima i praktične razloge koje je pred nauku, naučnike društvene teorije postavila vladajuća društveno-socijalna i politička struktura. Novom naukom željela je ne samo da objasni sve složenije odnose i procese u razvoju novog društva (kapitalističkog) već i da efikasnije izgrađuje mehanizme, tj. instrumente za upravljanje globalnim i mikrodruštvenim procesima i odnosima

⁶ Hidajet Repovac (2012). *Sociološka hrestomatija*, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo. 53-76.

koji su postajali sve složeniji i teže razumljivi mnoštvu društvenih organizacija, ustanova, društvenih grupa, partija, ekonomskih, političkih, prosvjetno-edukativnih, kulturnih i drugih struktura i interesa. S obzirom na tu složenost, pravilno naučno rukovođenje tim sistemom traži i novu nauku koja će dati sigurniju orijentaciju u upravljanju društvenim procesima i društvom u cjelini.

To je uticalo da se sociologija ubrzano i institucionalno i edukativno uvodi kao posebna društvena nauka, kojoj će teorijsko-metodološke osnove dati tada istaknuti umovi, filozofi i drugi umovi novovjekovne društvene misli, među kojima posebno treba istaći Sen-Simona (kao preteču sociološke misli), Augustea Comtea (Ogista Konta, kao osnivača sociologije kao nauke), Herberta Spensera (kao nastavljača ili drugog osnivača sociologije), koji se skupa nazivaju utemeljivačima sociologije kao posebne nauke.

Utemeljivači sociologije

Historičari sociologije i baštinici sociološke naučne misli uopće slažu se u tome da su Sen-Simon i Ogist Kont preteče i osnivači, a da je Herbert Spenser njihov neposredni nastavljajući. No, njihova sociološka misao i naučno utemeljenje sociologije ima svoje preteče u teorijskoj i naučnoj misli samog Sen-Simona (koji će se pojaviti i kao jedan od utemeljivača sociologije), Furijea i Ovena. Drugim riječima, socijalutopizam u Francuskoj i Engleskoj neposredni su izvor sociologije.

Sen-Simonova koncepcija društva

Sen-Simon (1760–1825) napisao je više djela u kojima raspravlja o različitim problemima društva koji se mogu definirati kao sociološki. Najreprezentativniji radovi iz kojih se može izvesti i razumjeti njegova sociološka misao su: *Katekizam industrijalaca*, *Esej o socijalnoj organizaciji*, *Organizator*, *Industrijski sistem*, *Novo hrišćanstvo*. Iz ovih njegovih rasprava prepoznatljivo je shvaćanje društva kao cjeline koja ispoljava svoje zakonitosti razvoja i kretanja neovisno o društvenim grupama koje konstituiraju to društvo.

Za konstituiranje sociologije kao posebne nauke od osobite je važnosti Sen-Simonovo inoviranje i uvođenje novih fundamentalnih pojmova koji će ući u krug onih kategorija i socijalnog vokabulara što će činiti konstitutivne dijelove sociologije, kao što su: pojam društva, socijalnog sistema,

društvene strukture, pojam društvenog razvoja, pojam pokretačkih snaga u razvoju društva i drugi pojmovi.

Pojam društvene fiziologije pojam je koji pokazuje da je društvo dinamička cjelina trajno podložna promjenama, što je bilo presudno za dalji razvoj sociologije, posebno ako se ima u vidu da će se sociologija dugo razvijati u rasponu između statičkog i dinamičkog tretiranja socijalnih fenomena. Time je Sen-Simon pred društvenom naukom postavio nove metodološke zadatke da ne istražuje samo pozitivne činjenice u okviru poretka kao nepromijenjenog sistema odnosa između individua i grupa i time iz kruga društvenih nauka izdvojio sociologiju, kojoj je namijenio taj metodološki koncept, po čemu će se i razlikovati od drugih društvenih nauka. Osim metodološkim određenjem sociologije, najvažnija teorijska postavka po kojoj se sociologija izdvaja kao društvena nauka jeste i Sen-Simonovo gledište da ta nova nauka o društvu treba ne samo da istražuje društvene tvorevine već uporedo i društvene procese.

Sen-Simon prepoznaje da su sve društvene pojave međusobno povezane i da stoga socijalna filozofija (kako se tada nazivala nauka buduće sociologije) treba istraživati društvene pojave ne samo kao takva u transformaciji nego i u međusobnoj povezanosti. U toj povezanosti, po Sen-Simonu, trebaju se istraživati i spiritualna (duhovna) i materijalna sfera društva koje se u procesu, a naročito u krajnjoj konsekvenci, međusobno prožimaju određujući konkretan tip društva.

Ključni pojam Sen-Simonove teorije društva, koji će određujuće uticati i na profiliranje sociologije kao zasebne društvene nauke, jeste pojam društvene strukture, prije svega kao klasne strukture i odnosa u tadašnjem društvu. To će i tada i ubuduće biti kostur cjelokupne sociološke fenomenologije i metodologije socioloških istraživanja. Sociološku relevantnost pojma vlasništva, koji se uvodi u sociološku pojmovnu terminologiju, Sen-Simon vidi u određenju tipa društvene strukture unutar koje uvodi pojmove proizvodnje i društvene podjele rada kao elemenata koji daju svojevrsni pečat datoj društvenoj strukturi. Upravo na osnovu ovih i iz ovih pojmova izvodi se i pojam klasne strukture. No, ipak Sen-Simon nije uspio dokučiti materijalističke elemente društvene strukture, već je ostao na mehaničkom spajanju (jedinstvu) spiritualnih i materijalnih činilaca društvenog struktuiranja izraženog u svojevrsnom polideterminizmu. Zbog ovakvog determinizma i u biti idealističkog ili, bolje rečeno, intelektualističkog određenja društvene strukture i njenih osnova

i tekućih faktora, Sen-Simon zapada u protivrječnosti određenja pojma i determinanti pokretačkih snaga razvoja društva koje prepoznaje prije svega samo kroz materijalni rad, vlasništvo, proizvodne potrebe, sistem ideja, razvitak nauke itd. On naročito nije mogao dokučiti i shvatiti značaj klasnih protivrječnosti kao faktora pokretačkih snaga društvenog razvoja. Ovaj ključni kategorijalni i suštinski metodološki problem sociologije Sen-Simon nije konsekvantno i u cjelini izveo.

Imajući u vidu sve izneseno o Sen-Simonovom teorijskom doprinosu konstituiranju sociologije kao posebne nauke i određene sociološke teorije, može se reći da je njegova misao ipak ostala više na nivou utopijskog nego naučnog koncepta, jer nije mogao sagledati sve relevantne i realne društvene procese koji uslovljavaju i čine društvene promjene. No, i pored toga, njegova misao i djelo ostaju nezaobilazni kao sociološko poimanje koje je imalo velikog uticaja na Ogista Konta i druge utemeljivače i buduće baštinike sociološke misli i stabiliziranja sociologije kao nauke.

Kontova sociologija

Ogist Kont (1798–1857), francuski teoretičar društva, smatra se utemeljivačem sociologije. S pojavom Konta sociologija se konstituirala kao zasebna nauka u pravom smislu riječi i on joj daje taj naziv. Kont je napisao više djela, koja čine podlogu nastanka sociologije, među kojima su posebno značajna: *Kurs pozitivne sociologije*, *Pozitivistički katekizam*, *Sistem pozitivne politike*, *Rasprava o pozitivnom duhu*.

Kontovo stanovište o sociologiji proizišlo je iz njegovog filozofskog gledišta o prirodnim i društvenim pojavama i zakonitostima. Kont je smatrao da se i društvene pojave i posebno njihove zakonitosti mogu objasniti metodama prirodnih nauka, posebno fizike i hemije. U tom smislu i sociologiju je nazvao prvo socijalnom fizikom, da bi kasnije došli do stanovišta da ipak društvene pojave i metode njihovog proučavanja treba nazvati sociologijom. Njen je zadatak da istražuje pozitivne činjenice podređujući tome i metodologiju istraživanja. Ova opća sociološka stanovišta Kont iznosi u *Kursu pozitivne filozofije*. Specifičnost sociologije Kont iznosi u djelu *Sistem pozitivne politike*, gdje konkretnije daje određenje predmeta i metoda sociologije. U predmetu sociologije i dalje se primat daje pozitivnim činjenicama društvene stvarnosti. Iz toga proizlaze i stanovite metodološke posljedice u poimanju društvenih zakona. I prirodni i društveni

zakoni izražavaju nepromjenjivost odnosa i sukcesiju društvenih pojava, što ne omogućava istraživanje društvenih pojava na bazi uzročnosti, kauzaliteta.

U skladu sa svojim teorijsko-metodološkim postavkama, Kont izvodi i podjelu sociologije na socijalnu statiku i socijalnu dinamiku. Ova podjela zasnovana je na dvama posebnim pojmovima: na teoriji spontanog poretka društva i na teoriji progresu.

U socijalnoj statici sadržan je Kontov biologizam, da bi u fazi izgradnje socijalne dinamike prešao iz biologizma u idealističko tretiranje društvenog progresu.

Kontovo objašnjenje strukture društva, tj. njegove kohezije jeste primarno biološke i geografske naravi (npr. biološka svojstva rase, borba za prostor, za izvor hrane, uticaj klime itd.). Drugi element kojim se objašnjava društvo (njegova kohezija) jesu ideje, misli ljudi. Prema njegovom mišljenju, jedno društvo je homogenije ukoliko u tom društvu postoje iste i bliske ideje (to se odnosi i na društvene grupe). Nasuprot socijalnoj statici, socijalna dinamika, prema Kontu, jeste onaj dio sociologije koji obrađuje problematiku razvitka društva, odnosno zakonitosti tog društva. Već u *Kursu pozitivne filozofije* postavlja zadatak sociologiji da istražuje zakone razvitka društva. Ova sociologija Ogista Konta ima primarno idealistički karakter, a to se ogleda u shvaćanju osnovnih uzroka, odnosno činilaca koji izazivaju promjenu društvenog razvitka, odnosno promjenu društvene strukture, promjenu sistema itd. Kont smatra da je faktor koji izaziva društvene promjene idejni faktor, promjena ideja, promjena misli ljudi. Iz toga slijedi i njegovo shvaćanje da je historija misli ljudi zapravo objektivna historija.

Prema Kontu, postoje tri faze, etape u razvitku ljudskog roda i to: teološka, metafizička, pozitivna faza ili pozitivno doba. Socijalna filozofija, kako smatra Kont, treba objasniti kako svaki od ova tri oblika mišljenja proizvodi novi društveni poredak.

Teološko doba predstavlja oblik svijesti koji je determiniran religijom, mitološkim objašnjenjem svijeta. U skladu s promjenom religijske svijesti teološko doba dijeli se u nekoliko etapa: fetišizam, politeizam i monoteizam. **Fetišizmu** odgovara podjela društva na horde; **politeizmu** u društvu odgovara udruživanje plemena, obrazovanje narodnih zajednica i stvaranje mnogih država; **monoteizmu** odgovara stvaranje svjetskog carstva.

teološko doba

fetišizmu
politeizmu

monoteizmu

Metafizičko doba **Metafizičko doba** nastaje onda kada se religiozni oblik svijesti promijeni u pravno-filozofski, tj. kada apstraktne metafizičke koncepcije: vrline, dobra, filozofske norme, pravne norme – postanu osnovni sadržaj ljudske misli. Shodno tome nastaje stvaranje feudalnog društva i feudalnih monarhija, te nemira koji nosi novo društvo. Dok su u teološko doba rukovodioci sistema bili vladari, ratnici, svećenici, sada to postaju filozofi i pravnici.

Pozitivno doba **Pozitivno doba** nastaje postupnom promjenom ljudske svijesti iz metafizike u pozitivna stanja. To novo doba u procesu društva odlikuje stvaranje građanskog sistema, građanskog društva. Sada vladari više nisu pravnici i filozofi, nego su to uglavnom inženjeri, industrijalci, tehničari, privrednici i učenjaci. U tom kontekstu njegovo idealističko shvaćanje društva došlo je do punog izražaja i u tezi: *Duhovni i socijalni razvitak su jedno te isto, a historija društva je historija mišljenja.*

Kontova sociologija, pored svih teorijskih i metodoloških izvedbi u korist osamostaljivanja sociologije kao posebne nauke, obiluje i znatnim protivrječnostima koje vode do agnosticizma. Taj njegov agnosticizam u sociologiji je naročito izražen u pogledu mogućnosti spoznaje zakonitosti suštine stvari, što se pokazuje naročito u tvrdnji „da istraživanja nisu upravljena prema suštinskim uzrocima, već prema zakonima pojava“. Uporedo s agnosticističkim poimanjem zakona društva, Kont je u tretiranju daljeg razvitka društva došao do tzv. socijalnog utopizma.

Kont je, s jedne strane, pokušao odrediti mjesto sociologije u sistemu nauka i odrediti joj predmet i metodu. On je odvojio sociologiju od prirodnih nauka naglasivši da se socijalni fenomeni ne mogu svesti na prirodne pojave, odredio je zadatke sociologije i u didaktičko-pedagoškom smislu potaknuo njezin dalji razvitak kao nauke. Međutim, u tom odvajanju podlegao je utilitarizmu dovodeći sociologiju u veoma blizak odnos sa društvom. S druge strane, ostaju slabosti i zamjerke Kontovom mišljenju u tretiranju sociologije kao socijalne filozofije, njezinom identificiranju s pozitivnom filozofijom, idealističkom tretiranju socijalnog progressa, pomanjkanju dijalektičnosti u tretiranju socijalne dinamike, jakim elementima etatizma, što proizlazi, između ostalog, i iz činjenice da je bio više filozof nego sociolog. On ipak ostaje utemeljivač sociologije kao posebne nauke.

Iz ukupnog Kontovog teorijskog i metodološkog konteksta jasno je prepoznatljivo da su njegova shvaćanja i teorija društva tipično pozitivistički i da je Kont zapravo tipični predstavnik pozitivizma i tvorac pozitivizma u sociologiji.

Pozitivizam je filozofski pravac koji odbacuje svaku „metafiziku“ tvrdeći da se sva naučna filozofska spoznaja svodi na otkrivanje zakona iskustveno ustanovljenih konstantnih odnosa među pojavama.

Pozitivizam

Osnivač pozitivizma, kako rekosmo, jeste Ogist Kont, koji zasniva svoju osnovnu tezu na „zakonu“ triju stadija, po kome svaka nauka mora proći u svom razvoju teološki, metafizički i naučni stadij. Na **teološkom stadiju** sve se pojave objašnjavaju djelovanjem jednog ili više bogova ili natprirodnih bića; na **metafizičkom stadiju** sve se objašnjava djelovanjem jedne ili više „apstraktnih“ sila; na **pozitivnom stadiju** ne traga se ni za kakvim skrivenim „silama“ i „bitima“, nego se nastoje otkriti zakoniti odnosi među pojavama. Pozitivna je faza, prema pozitivistima, nužna završna faza svake nauke, pa i filozofije.

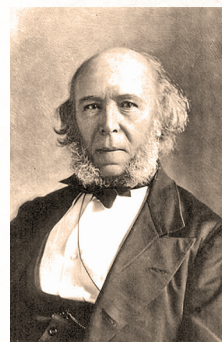
teološkom stadiju
metafizičkom stadiju

pozitivnom stadiju

Pored Ogista Konta, u 19. i na početku 20. stoljeća pozitivizam zastupaju Dž. S. Mil, H. Spenser, E. Las, A. Riel, E. Mah, R. Avenarius, E. Diring, a u periodu između dva svjetska rata i danas „neopozitivisti“. Konceptije nekih pozitivista vrlo su bliske vulgarnom materijalizmu, drugi su umnogome bliski subjektivnom idealizmu. Najoštrije kritike pozitivizma učinili su klasici marksizma, a posebno teze o suvišnosti i besmislenosti „metafizike“ (filozofije).

Herbert Spenser (1820–1903)

Herbert Spenser smatra se drugim osnivačem sociologije i nastavljачem Kontovog pozitivizma. Ono što ga izdvaja od prethodnika donekle je njegovo zalaganje da se u isticanju doživljava društvenih zakonitosti moramo lišiti naših osjećanja, simpatija ili antipatija prema društvenim pojavama, tj. da istražujemo nezainteresirano, tako da istraživanje socijalnih nauka bude, kako on kaže, „na način prirodnih pozitivnih nauka“. U svom djelu *Principi sociologije* on kaže: „Ovdje bih htio sa posebnim naglaskom istaći da u praćenju naših socijalnih istraživanja, a naročito onih u koje sada ulazimo (državne ustanove), koliko god da je moguće ostavimo po strani sve pobude koje bi mogle izazvati u nama činjenice koje razglabamo i da se ograničimo isključivo na objašnjenje činjenica“. Naravno, iako ova teza na prvi pogled može izgledati prihvatljiva za istraživača u smislu nepristrasnosti spram istraživanih pojava, nezainteresovanost za društvene pojave nije realna, a taj princip ni sam Spenser nije izveo konsekvantno i moglo bi se s pravom reći ostao je na pola puta. Vidljiva je samo jedna strana stvari, a glavni problem ostao je zamagljen ispod

Herbert Spenser
(1820–1903)

njegovog pozitivizma zasnovanog na biologizmu, koji daleko više zastupa on nego i Ogist Kont. Njegov biologizam polazi od toga da su svojstva društvenog agregata (organizma) slična individualnom organizmu. Za društveni organizam, prema njegovom mišljenju, važe neke zakonitosti razvitka i funkcioniranja isto onako kao što vrijede za individualni organizam. Ta mehanička usporedba tkiva i jednog i drugog organizma dovela je Spensera do nekih daljih jednostranosti u tumačenju društvene strukture, koju izvodi po analogiji strukture biološkog organizma.

Za Spensera je karakteristično da u tumačenju razvitka društva veoma oštro izdvaja dvije etape i dva tipa društva: militaristički i industrijski. Za militaristički tip društva karakteristično je da se zasniva na sili, nasilju, despotiji i stalnim ratovima i da u njemu vlada primitivizam i ropstvo. Industrijski tip društva temelji se na demokratiji, na stanju mira. Dominantnu ulogu u ovom tipu društva igraju učenjaci, inženjeri i industrijalci. Ovaj pojednostavljeni pristup i netačnosti, posebno da je industrijsko društvo lišeno rata i nasilja, umnogome umanjuje težinu njegovog značaja za društvenu misao, ali ne dovodi u pitanje njegovo ukupno uvažavanje kao utemeljivača sociološke nauke.

Pravci u sociologiji

Nakon Konta i Spensera unutar sociologije razvijaju se razni pravci i škole: a) škole naturalističkog pravca, b) škole psihologističkog pravca i c) škole sociologističkog pravca.

- a) Škole naturalističkog pravca: mehanistička (koja društvene pojave objašnjava raznim fizičko-mehaničkim faktorima i zakonitostima); geografska škola (sastoji se u shvaćanju da je dominantni, odlučujući faktor u tretiranju strukture i razvitka društva reljef); biološka škola (bit bioloških teorija sastoji se u objašnjenju i tumačenju društvenih pojava i zakonitosti na temelju i posredstvom prirodnih zakonitosti). Unutar njih postoje tri osnovne varijante bioloških shvaćanja u sociologiji: organska, darvinistička i rasistička varijanta. Demografska škola smatra da se društvene pojave i razvitak društva mogu objašnjavati elementom porasta i opadanja gustoće stanovništva, tj. populacionim, demografskim faktorom.
- b) Škole psihologističkog pravca: individualno-psihološka (instinktivistička i introspektivna teorija), kolektivno-psihološki pravac, socijalno-psihološka varijanta.

Psihologistički pravac u sociologiji pokušava socijalne pojave tumačiti psihičkim faktorima, bilo elementima ljudskih instikata, bilo elementima osjećanja, misli, ideja, težnji. Kod **individualno-psihološke varijante** socijalne pojave i zakoni pokušavaju se objasniti individualnom psihologijom, tj. psihičkim elementima individualne svijesti i uzajamnim dodirima tih svijesti, dok **kolektivno-psihološki pravac** pokušava objasniti socijalne pojave, kao i društveni razvitak u cjelini, ne putem individualnih svijesti, već naprotiv, putem neke posebne društvene svijesti individualnog karaktera. **Socijalno-psihološka varijanta** težište stavlja na istraživanje unutrašnje veze između pojedinačne svijesti i društva kao cjeline, što je svojevrsni pokušaj savladavanja slabosti prethodnih dviju i savladavanje provalije između njih. Ova varijanta sociologije najviše je došla do izražaja u američkoj sociologiji, a njeni poznati predstavnici su: Džordž Mild (1863–1932), H. Gidings (1855–1931), Čarls A. Elvud (1873–1946). Velika zasluga ove (američke) socijalne psihologije jeste u tome što je unaprijedila znanje o značenju stavova u ponašanju ljudi, o socijalnoj ulozi ljudi, o uticaju društvenih grupa na stvaranje određene psihologije, o tipovima ličnosti itd. Bitna je njezina slabost u tome što preuveličava značenje psihološkog elementa u objašnjavanju socijalnih fenomena, a zanemaruje važnost ostalih faktora.

individualno-
psihološke varijante

kolektivno-
psihološki pravac

Socijalno-psihološka
varijanta

Individualno-psihološki pravac

Najvažniji predstavnici ovog pravca u sociologiji su: Gabrijel Tard (1843–1904), Mak Dugal (1871–1938), Maks Veber (1864–1920), Vilfredo Pareto (1848–1923), Sigmund Frojd (1856–1939), Jakob Moreno (1893–1974) i dr.

Za nas su značajni Gabrijel Tard, kao utemeljivač ovog pravca u sociologiji, Maks Veber, kao naučnik koji je najšire razvio ovaj pravac dajući mu primarni sociološki karakter i dimenzije, i Sigmund Frojd, koji je najdublje i primarno psihološki determinirao sociološke probleme.

Veberova gledišta su najbliža sociologiji, te ćemo se u okviru predstavnika ove sociološke škole zadržati na tumačenju Veberovog razumijevanja i objašnjenja društva i društvenih pojava.

Maximilian Karl
Emil Weber (21.
april 1864. – 14. juni
1920.)

individualističko i
nominalističko po
karakteru

Maks Veber je njemački sociolog i ekonomist, a tu mu vokaciju određuju djela koja je napisao: *Privreda i društvo*, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, *Nauka kao poziv*, *Politika kao poziv* i dr. Ali Veber nije samo to. Njegov naučni horizont bio je neobično širok. Interesirao se za sve što je u vezi sa čovjekom i njegovom sudbinom u društvu. Veber je, zapravo, bio univerzalni naučnik ili, bolje reći, naučnik filozof. Čitavo njegovo djelo predstavlja gigantski pokušaj da se prevaziđu jednostranosti i ograničenosti idealističke tradicije u njemačkoj pravnoj nauci od Hegela do Hansa Kelsena i u ekonomiji i da se produbi i proširi analitički okvir Marksovog materijalističkog shvatanja. U središtu ovih Veberovih psiholoških proučavanja stoji kapitalizam kao cjelovit društveno-ekonomski sistem. Veberovo shvatanje društva izrazito je **individualističko i nominalističko po karakteru**.

Veber polazi od pojedinca. Smatra da se društvo može shvatiti samo kao proizvod ili način organizacije specifičnih radnji pojedinaca i da, prema tome, osnovna jedinica sociološke analize može biti sam čovjek i njegovo djelovanje, odnosno djelovanje većeg broja pojedinaca.

Ovo nominalističko shvatanje (logičko shvatanje, u srednjem vijeku, da je pojam samo zajedničko ime za pojedinačne stvari koje odvojeno postoje) ima duboke korijene u Veberovoj kritici idealističke tradicije u društvenim naukama: ono se suprotstavlja organskom shvatanju društva koje je predstavljalo okosnicu gotovo svih važnijih teorijskih pokušaja u evropskoj društvenoj misli onoga doba. Zanimljivo je da je organsko shvatanje društva, koje se u Njemačkoj uglavnom razvijalo pod okriljem Hegelove idealističke filozofije, u Francuskoj i u drugim evropskim zemljama našlo dosta pristalica među pozitivistički orijentiranim misliocima. Međutim, Veber nije bio zaslijepljeni pozitivist koji priznaje da postoji samo ono što se neposredno može iskusiti preko čula.

Po njegovom mišljenju, društvene nauke, pa prema tome i sociologija, imaju posla sa svjesnim zbivanjima, a ne s običnim prirodnim događanjima. One teže da razumiju, a ne samo da objasne pojave koje su predmet njihovog proučavanja. I dalje samo čovjek može biti nosilac smislaono orijentiranog djelovanja ili, drugim riječima, samo je čovjek u stanju svjesno se rukovoditi određenim ciljevima i birati između različitih mogućnosti. Utoliko se ljudsko djelovanje jedino može razumjeti. Sve ono što je iznad ili ispod čovjeka ostaje nerazumljivo, bilo da su u pitanju pojedini dijelovi ili elementi koji sačinjavaju čovjekovo biološko

ili psihološko biće ili neke društvene tvorevine, i to treba shvatiti kao spletove međusobno povezanih pojedinačnih radnji i treba ih bez izuzetka svesti na djelovanje koje se može razumjeti, tj. na djelovanje konkretnih ljudi koji u njima učestvuju.

Upravo se i osnovna razlika između prirodnih i društvenih nauka sastoji u tome što se kod društvenih nauka predmet proučavanja može i razumjeti, pored toga što se može i objasniti. Iz toga proizlazi da polazna tačka sociologije koja se bavi razumijevanjem jeste čovjek i njegovo djelovanje, tj. ljudsko djelovanje kao jedino razumljivo.

Veber je očito bio prinuđen da prihvati nominalističko shvatanje društva, a time što društvo svodi na zbir pojedinaca on i uzroke društvenih pojava traži u ravni pojedinačnog djelovanja. To je i jedan od glavnih nedostataka, tj. slabih tačaka Veberove teorije o društvu. Zbog toga Veber precjenjuje važnost psihičke strane društvenog života, a pošavši od ljudskog djelovanja kao osnovnog elementa društvene stvarnosti, Veber završava u vodama subjektivizma i psihološkog naturalizma. Zbog svega toga Veberov individualistički metod ima prije svega psihološko značenje. To se vidi iz toga što Veber pridaje izuzetan značaj psihičkim elementima kao uzročnim komponentama ljudskog djelovanja.

Veber je i sam bio svjestan slabosti na mnogim tačkama svog metodološkog programa na kojima je zasnivao istinsko proučavanje društvene stvarnosti, što će se pokazati i na drugim mnogim mjestima njegovog filozofiranja i konkretnog istraživanja određenih društvenih pojava i procesa. On je bio svjestan, ipak, da individualna stanja svijesti i volje nisu ni jedini ni najvažniji sastavni dio društvene stvarnosti i da se još manje pomoću njih može objasniti sve što se događa u društvenom životu. Čak bi se moglo reći da se pomoću subjektivnih činilaca malo može objasniti. I to ne samo zbog toga što ljudi nisu u stanju da predvide sve moguće posljedice svog djelovanja. Krajnji rezultat često je nešto sasvim drugo od onoga što se htjelo postići, zbog toga što u svakom društvu postoji niz manje-više trajnih strukturnih oblika koji nameću određene granice ljudskom ponašanju i što svaka društvena situacija ima vlastitu, objektivnu logiku, koja djeluje neovisno o pojedincu, njihovim namjerama i pobudama. Uostalom, Veber je dobro znao kako za ono tragično iskustvo potpunog raskoraka između namjere i ostvarenja tako i za ulogu objektivnih činilaca u društvenom životu. Zbog toga se on u sociološkim proučavanjima ne pridržava strogo nominalističkih

shvatanja. Štaviše, on primjenjuje jedan analitički postupak koji nesumnjivo prekoračuje okvire njegovog metodološkog okvira. Uprkos tome što u svojim metodološkim razmatranjima daje prednost subjektivnim činionicima i smatra da u središtu svih društvenih zbivanja stoji čovjek sa svojim potrebama, željama i namjerama, Veber zanemaruje psihološke uzroke čim pređe na teren sociologije. Njega tada interesuju pojedinačni društveni oblici u široj društveno-historijskoj perspektivi, on objašnjava mnoge društvene ustanove pomoću njihovih funkcija u društvenom sistemu, a ne pomoću namjera i pobuda pojedinaca koji u njima učestvuju. Jedan sociolog kakav je bio Veber teško da je mogao nešto drugo i uraditi.

Naravno, njegove slabosti osjetne su u mnogim aspektima shvatanja društva, a posebno u generalnoj metodi kroz čiju vizuru promatra društvo. To je njegovo univerzalno teorijsko i metodološko pomjeranje od individualnog ka kolektivnom ili, bolje je reći, ka univerzalističkom shvatanju društva poznatog pod imenom: sociološki funkcionalizam. U uvjerenju da time ne dira u temelje svog metodološkog programa, Veber kaže da funkcionalno stanovište odlično može poslužiti kao najopćiji orijentir za sociološko proučavanje društvenih pojava. Veberove teorije društvene strukture i možda još više njegove teorije društvene organizacije pokazuju da je Veber kao sociolog bio daleko manje nominalistički nastrojen nego Veber kao metodolog. Dakle, Veber kao teoretičar nije nominalist, individualist, subjektivist psihologičar, ali je njegova metodologija bila opterećena, ponekad i u potpunoj neusaglašenosti s teorijskim gledištima, nominalističkim shvatanjima društva. Zato se može sa dosta sigurnosti reći da je, u cjelini uzeto, Veberova sociologija u velikoj mjeri prožeta funkcionalnim načinom mišljenja.

Kolektivno-psihološki pravac

Najpoznatiji predstavnik ovog sociološkog pravca jeste francuski sociolog Emil Dirkem (1858–1917). On je tvorac čitave sociološke škole poznate kao sociologizam i jedan je od onih sociologa koji je toj teoriji i ideji društvene misli ostao vjeran u čitavom svom djelu, koje još uvijek nije u potpunosti objavljeno niti proučeno. Među najpoznatijim djelima koja ga uvode u red vodećih sociologa epohe spadaju: *O podjeli društvenog rada* (1893), *Pravila sociološkog metoda* (1895), *Samoubistvo* (1899), *Elementarni oblici religijskog života* (1912). Dirkem je, sa sigurnošću se može reći, pored Marksa, Vebera i Frojda, najistaknutija sociološka

figura epohe i jedan od mislilaca za koje se i danas pokazuje zanimanje.

Dirkemovo sociološko stanovište predstavlja u historiji sociološke misli jednu od najrazvijenijih varijanti tzv. sociologizma – pravca koji ne samo presudnu nego i gotovo isključivu ulogu u društvenom životu pripisuje društvenim činionicima.

Taj njegov sociološki stav pokazuje se upravo i najizrazitije u objašnjenju društvenih pojava i društva, pošto ti pojmovi predstavljaju osnovne kategorije čitavog njegovog teorijskog sistema.

Svaka opća sociološka teorija polazi od određenih najopćitijih filozofsko-antropoloških pretpostavki, bilo da su one u njoj jasno formulisane ili se podrazumijevaju. U Dirkemovoj zamisli ove antropološke pretpostavke sasvim su izričito formulisane. Štaviše, svoje filozofsko-antropološko stanovište izgrađivao je u stalnoj kritici drugih. U izgrađivanju svojih antropoloških pretpostavki Dirkem najčešće osporava tzv. sociološki nominalizam, koji, premda se javlja u najrazličitijim oblicima, uvijek u osnovi svodi društvo na zbir pojedinaca, i njihovim individualnim osobinama, sposobnostima, težnjama i namjerama objašnjava sve društvene pojave. Karakteristično je da pritom Dirkem sociološki nominalizam ne kritikuje samo uopćeno, nego pokazuje neodrživost gledišta o najrazličitijim društvenim odnosima koja iz kritikovanog antropološkog stanovišta logički proizlaze. Naročito je značajno, a time je stvorio i veliki ugled među naučnicima i misliocima, što se ogradio od tzv. društvenog biologizma i rasizma.

Nasuprot teorijama po kojima nedruštvenim činionicima pripada velika uloga u društvenom životu, a posebno individualnim osobinama, potrebama i težnjama pojedinaca, Dirkem je razvijao svoju sociologističku antropologiju (koja označava bit čovjeka sa sociološkog stanovišta, bit karakterističnu i specifičnu po tome što ga posmatra kao socijalno biće), po kojoj je pojedinac sa svojom sviješću, shvatanjima, navikama i idealima proizvod kolektivne svijesti, dok je ova rezultat historijskog razvoja i postojeće organizacije i stanja društvenog sistema. On time osporava ili ih bar čini pesimističnim u teorijskom smislu ona shvatanja u sociologiji i društvenoj teoriji uopće koja polaze od antropološke pretpostavke po prirodnoj osnovi čovjeka. To se vidi u njegovom stavu po kojemu društvo mora iz temelja izmijeniti prvobitnu prirodu normalnog društvenog života i života pojedinca da bi oni bili mogući. Ovaj polazni antropološki stav objašnjava zašto

je Dirkem najveći značaj pridavao proučavanju društvenog morala, kao i zašto se sve vrijeme svoje naučne djelatnosti bavio pedagogijom (već u predgovoru prvom izdanju knjige *O podjeli društvenog rada* Dirkem ističe da je knjiga „prije svega nastojanje da se činjenice moralnog života posmatraju metodom pozitivnih nauka“).

Dirkemovo shvatanje društvene pojave i društva kao cjeline teško je stoga pravilno razumjeti ako se ne uoči kako je problem društvene solidarnosti, društvene kohezije, idejne i moralne saglasnosti i jedinstva bio središnja tačka njegove teorijske misli.

On se u svojoj osnovi svodio na pitanja o nastanku, funkcioniranju i djelotvornosti društvenog morala. Zato je prilikom određivanja društvenih pojava uvijek u prvi plan isticao njihov etički sadržaj. Po svoj prilici, iz Dirkemovog teorijskog zanimanja krili su se izvjesni praktični razlozi i pobude.

Kada objašnjavamo nastanak Dirkemovog sociologizma, sigurno je da ne možemo zanemariti jedan uži, praktični, moglo bi se reći, naučno-politički cilj, iako je on sigurno manje značajan od teorijskih razloga. O čemu se radi? Dirkem nije, kao što je poznato, osnivač sociologije. Prije njega su Kont i Spenser izgradili svoje sociološke sisteme, koji ulaze u temelje sociologije. I mnogi drugi pisci prije njega stvorili su svoja sociološka djela. I pored toga, sociologija kao nauka još nije određena, nije dobila svoju autonomnost, a još je manje bila stekla priznanje u širim naučnim krugovima. Kao i svakoj nauci, i sociologiji je bilo potrebno da stekne pravo građanstva u sistemu društvenih nauka i posebno u obrazovno-edukativnom sistemu (posebno u univerzitetskoj nastavi). To je za sociologiju, među plejadom sociologa, učinio Emil Dirkem teorijom kojom je sociologiju, na temelju iskustvenih pojava, izdvojio kao posebnu nauku u sistemu društvenih nauka. U skladu s naučnom tradicijom tog vremena, trebalo je na temelju posebnih iskustvenih pojava odrediti specifičan predmet i metod određene nauke da bi bila kao posebna nauka uvrštena u sistem nauka (u ovom slučaju društvenih nauka). Zato je Dirkem nastojao određenim društvenim pojavama, za koje je smatrao da pripadaju krugu sociologije, istaknuti njihove osobenosti i dokazati kako teorijske osnove i metodološki pristupi postojećih nauka nisu prikladni za njihovo objašnjenje i da je za njih potrebno izgraditi i primijeniti posebnu metodologiju. Dakle, u nastojanju da teorijski što jasnije odredi djelokrug nove nauke, što je samo po sebi bilo opravdano, on je jednu grupu društvenih pojava gotovo potpuno izdvojio iz cjelokupne stvarnosti. U

tome se i sastoji njegov sociologizam. Dirkemov sociologizam je, dakle, samo pretjerano i jednostrano naglašavanje osobenosti društvenih pojava, a naročito nekih njihovih (idejnih i etičkih) osobina, uz istovremeno zanemarivanje njihovih veza s ostalim iskustvenim pojavama, kako prirodnim tako i društvenim.

Dirkemov sociologizam određuje još jedna karakteristična crta njegove sociologije saznanja. Radi se o tome da i pojavama koje primarno pripadaju krugu prirodnih pojava daje svojstva društvenosti i njihovo objašnjenje traži u društvenoj stvarnosti i pokušava objasniti društvenim pojmovima.

Sljedeća karakteristika jeste u tome što pokušava objasniti društvene funkcije pojedinih vrsta pojava, mada nije smatrao da se time završava njihovo naučno objašnjenje. To Dirkemovoj teoriji daje izrazito funkcionalistički karakter, te on spada među istaknute funkcionaliste. Međutim, ono po čemu se Dirkem razlikuje od drugih funkcionalista jeste što se on ne zadovoljava samo ispitivanjem društvenih funkcija, pojava u određenim društvima, što je karakteristično za funkcionaliste, već teži da otkrije uzroke nastanka pojava i zakone njihovog razvoja uz primjenu uporednog pristupa. Na taj način on dolazi do stanovišta da je sociologija najopćija teorijska društvena nauka koja proučava sve oblike kroz koje prolazi ljudsko društvo u toku svog postojanja.

Formalna sociologija

Formalna sociologija (škola, pravac u sociologiji) razvila se najprije i najviše u Njemačkoj i Americi. Glavni predstavnici ove škole su: Ferdinand Tenis, Georg Zimel, Leopold fon Vize i dr.

Bitne karakteristike ove škole su sljedeće: prvo, ona je svojevrsna reakcija na naturalizam u psihologiji i sociologiji (naturalizam: filozofska koncepcija prema kojoj je priroda osnova i bit svega i ništa ne postoji van prirode u njenim uzajamno-posljedičnim vezama i odnosima); drugo, ona je reakcija na enciklopedijsko tretiranje sociologije kao nauke; treće, u formalnoj sociologiji veoma je prisutna tendencija odvajanja sociologije od drugih društvenih nauka, sa nezavisnošću i autonomijom. Četvrta konsekvencija takvog stava jeste tendencija ka proučavanju društvenih pojava u njihovom čistom obliku lišenom materijalnog sadržaja. U skladu s tim, formalna sociologija za predmet svog proučavanja uzima **društvene oblike** u njihovom izvanhistorijskom i izvanvremenskom vidu.

Ferdinand Tenis (1855–1935) zastupa vrlo zanimljivu koncepciju o podjeli društvenih oblika. Prema njegovom mišljenju, postoje dva osnovna tipa društvenih oblika: zajednica i društvo, više raznih varijanti. Zajednica je takav društveni oblik koji nastaje po prirodi, koji je „realan i organski“, u kome postoji intimitet članova i jača kohezija. Takvi oblici karakteristični su za niže oblike društvenog razvitka, ali se isto tako protežu kroz čitavu povijest čovječanstva. Ako su u početku ljudi u zajednicama bili povezani po krvnom srodstvu (rod, porodica), u procesu razvitka postoji stalna tendencija da se zajednica krvi širi do zajednice mjesta stanovanja (seoska zajednica, kućna zajednica, susjedstvo itd.). U toku daljeg razvitka društva nastaju razne forme društvenih skupina. Društvo je takva socijalna grupacija u kojoj se ljudi povezuju po svojoj vlastitoj volji. To je umjetni organizam za razliku od zajednice, koja je prirodna, odnosno društvo je „organski razdvojena grupa“.

Tenis razlikuje tri vrste društvenih oblika: društvene odnose, društvene grupe i udruženja. Na toj relaciji uočio je trajnu prisutnost protivrječnosti u društvu i značaj društvenih protivrječnosti sa stanovišta procesa grupiranog u društvu. On ukazuje na potrebu proučavanja tih protivrječnosti u cilju njihovog praktičnog razrješavanja.

Raspravljajući o društvu i zajednici, Tenis definira njihove bitne karakteristike, praveći suštinsku razliku između tih dvaju društvenih oblika u kojima ljudi žive.

Zajednica je, prema Tenisu, autentična forma života, živi organizam, dok je **društvo** mehanički i umjetni agregat, skup individuumu.

Početni oblici zajednice utemeljeni su na krvnom srodstvu, da bi se kasniji, složeniji oblici zajednice formirali po osnovi zajedničkog mjesta življenja, zatim po osnovi susjedstva itd. Oblike zajednica dijeli na: krvnu zajednicu (srodstvo), mjesnu zajednicu (susjedstvo) i duhovnu zajednicu (prijateljstvo). Zajednica može biti konstituirana kao oblik posjedovanja i uživanja zajedničkih dobara i zajednica *per definitionem*, miroljubiva forma ljudskog življenja. Za razliku od zajednice, društvo je utemeljeno na faktičkoj volji njegovih pripadnika, gdje ljudi po vlastitom izboru uspostavljaju međusobne odnose, tvoreći na taj način konkretan oblik društva. U društvu ljudi žive na miroljubivoj osnovi kao i u zajednici, ali nisu organski povezani po bilo kojoj osnovi,

nego su čak organski podvojeni. U društvu nisu prisutni odnosi i djelatnosti koji apriori mogu rezultirati jedinstvom pripadnika društva, kao što je to kod zajednice.

U društvu svaki pojedinac ima svoje zasebne interese i potrebe i uvijek ima egoistične tendencije, tako da je stanje tenzija i konflikata čak normalno stanje društva. U društvu su područja moći, uticaja i djelatnosti jasno razgraničena, dok kod zajednice to nije slučaj. Zajednica, prema Tenisu, ima tendenciju transformacije u društvo, dok društvo u zajednicu nema.

Tenisova teorija ima niz nedostataka, ali su tri posebno vidljiva. Prvo, uočljivi su naglašeni elementi psihologizma izraženi kroz voljne procese konstituiranja formi ljudskog življenja u zajednici, odnosno društvu; drugo, prisutno je poistovjećivanje društvenih sa geometrijskim formama; treće, uočljiva je tvrdnja da u sociologiji, kao i u svakoj nauci, konstrukcije čistog uma omogućavaju apsolutno pouzdano istraživanje društvene stvarnosti.

Georg Simmel
(1. mart 1858. – 26.
septembar 1918.)

Jedan od važnih predstavnika formalne sociologije jeste **Georg Zimel** (1858–1918). Za njega Sorokin drži da je dao najbolje obilježje ovoj školi u sociologiji. Prema Zimelu, socijalne pojave imaju dvije strane: sadržaj i formu. Sadržajnu stranu društvenih pojava ispituju razne posebne društvene nauke (povijest, lingvistika, pravo) i tu sociologija ne može naći svoj predmet istraživanja. Njoj ostaje jedino da istražuje formalnu stranu društvenih pojava, tj. društvene forme. Položaj sociologije sličan je položaju geometrije. Kao što geometrija izučava forme raznih tijela, ne ulazeći u njihov sadržaj, tako isto radi i sociologija kod društvenih pojava. Ona izučava oblike, forme u kojima ljudi žive, ne ulazeći u pitanje sadržaja tih formi, odnosno tekovina koje se stvaraju u određenim društvenim procesima. U tom smislu sociologija je isto tako formalna nauka kao i geometrija, jer mjeri i utvrđuje osnovna svojstva i specifičnosti društvenih oblika. Prema Zimelu, sociologija kao takva (formalna nauka) ne može sama istraživati društvene pojave, te u tu svrhu treba da koristi psihologiju.

Leopold fon Vize (1876–1969) osnivač je tzv. relacione sociologije, u kojoj formalna sociologija nalazi svoj nadomjestak. U svom djelu *Sistem opće sociologije* Vize smatra da je društvena pojava rezultat sveukupnih međusobnih odnosa ljudi. Posebne društvene nauke ne mogu objasniti složenu cjelinu ovih odnosa, već to može jedino sociologija, koja ima mogućnost da vlastitoj

Leopold von Wiese
(2. decembar 1876. –
11. januar 1969.)

analizi podvrgne čitav taj sklop odnosa u cjelini. Prema Vizeu, sociologija tek na bazi činjenica, koje su raznim metodama prikupile druge društvene nauke, može izvršiti analizu društvenih pojava i procesa. Ona ima zadatak da istovremeno i jednako istražuje i procese približavanja, povezivanja, adaptacije, asimilacije, konkurencije, suprotstavljanja, konflikata itd.

Formalna sociologija, gledano kroz teorijska shvaćanja navedenih predstavnika, i ne samo njih, učinila je dosta na konsolidaciji sociologije kao nauke, njenom odvajanju od drugih društvenih nauka u nekim aspektima, konkretizujući sociološko pitanje istraživanja i određujući na taj način bliže i sam predmet sociologije. Nedostatak joj je što razdvaja formu i sadržaj i ni do danas nije uspjela dosegnuti dijalektiku tog odnosa. Zbog toga ona ipak nije izvršila neki bitniji uticaj na savremenu sociologiju.

Strukturalizam

Da bismo razumjeli šta je strukturalizam kao pravac u sociologiji, neophodno je prije toga objasniti sam pojam strukture. Riječ struktura je latinskog porijekla (*structu*=gradnja) i znači ustrojstvo; raspored elemenata (dijelova, članova) neke cjeline (jednolična, složena struktura); također cjelina koja je sazdana po nekom pravilu, shemi, rednom načelu. Termin struktura u novije vrijeme često se upotrebljava da označi, nasuprot cjelini građenoj samim raspoređivanjem (dispozicijom) elemenata, organsku (interfunkcionalnu) cjelinu, u kojoj svaki član ovisi o drugima i samo po svojoj bliskosti s drugim članovima i cjelinom dobiva svoje značenje – vrijednost. Takve strukture bile bi, naprimjer, živi organizam (psihički život pojedinca, društvena zajednica). Svrsishodnost prirodnih (npr. bioloških struktura) objašnjavala se katkada finalistčki, što je dovelo do oštih naučnih sporova. Nastojanje da se pojam strukture unese u osnove nauke (od fizike do psihologije i kulturne historije) karakteristično je za teoriju oblika. Pojam strukture je i kategorijalna osnova za mnoge strukturalističke organizacije i pravce u prirodnim i društvenim naukama, pa i strukturalizma u sociologiji.

Strukturalizam

Strukturalizam je metodološki nazor i istraživački postupak u društvenim i duhovnim naukama koji upravo polazi od pojma strukture kao temelja, srodna pojmu lika i organizma, ali u opreci spram tradicionalnog pojma supstancije kao samostojnosti uspostavlja upravo svojom **razlikom od drugoga**. Ponekad i sa stanovitim filozofskim pretenzijama, ali bez zajedničkog stajališta, taj se naučni pokret razvija prvenstveno u Francuskoj,

razlikom od drugoga

gdje strukturalnu metodu primjenjuje niz naučnika u etnologiji i socijalnoj antropologiji (K. Levi-Stros), psihoanalizi i psihologiji (Ž. Lakan), književnoj nauci i semiologiji (R. Bart), historijskoj nauci (M. Fuko) i političkoj ekonomiji marksizma (Luj Altiser). Heterogen u naučnim interesima i konkretnom pristupu, strukturalizam povezuje samo polazište od strukturalne lingvistike De Saussurea i uvjerenja da jedino sinhroničko razmatranje sistema znakova i značenja vodi ispravnoj spoznaji jezika, društvenih ustanova i stepena srodstva poetskih tvorevina i privrednih sistema, pri čemu se ne uzima u obzir dijahronija i tako negira svaka povijesnost. Uspješan u primijenjenim istraživanjima i konkretnim opisima pojedinih složenih fenomena na raznim područjima, strukturalizam nije dospio do značajnijih teoretskih sinteza.

Strukturalizam kao pravac (škola) u sociologiji prisutan je naročito u francuskoj društvenoj teoriji, a razvija se naročito u antropologiji i sociologiji. On je prisutan od početnog formiranja socioloških teorija pa sve do aktualnih teorijskih i metodoloških projekata.

Ova sociološka strukturalistička situacija objašnjava se time da je Ogist Kont sa svojom pozitivističkom koncepcijom društva u društvene strukture ostavio snažan trag i na savremenu francusku teorijsku misao, a posebno na sociologiju i društvene nauke koje graniče sa sociologijom.

Taj uticaj je naročito ostvaren na socijalnu antropologiju, na koju se sociologija dobrim dijelom oslanja, a naročito u metodološkom pogledu i iskustvenoj empiriji. Taj uticaj je ostvaren primarno u formi logičkog empirizma, odnosno logičkog pozitivizma ili neopozitivizma, koji se iskazuje kao nastojanje da historijski razvitak društva bude osmišljen kao razvoj struktura.

Glavni protagonist antropološko-strukturalističke teorije društva, koja u svojoj osnovi ima analizu društva kao društvene strukture, jeste **Klod Levi-Stros**. U osnovi je njegove strukturalističke koncepcije društva sinhronijski pristup istraživanju strukture, gdje se u pozadini konkretnih društvenih odnosa, tj. „ispod“ samih odnosa, traže uvijek nepromjenjive, stalne, nesvjesne strukture koje mogu biti uočene i razotkrivene jedino deduktivnom konstrukcijom strukture naspram dijahronijskog pristupa, koji rezultira primjenom dijalektičke metode pri istraživanju društvenih pojava, gdje se društvo analizira kao povijesna cjelina. Strukturalistički metodološki koncept iz analize društva eliminira, ili skoro eliminira, pojam i značenje historije. U tom

Claude Lévi-Strauss
(Brisel, 28. novembar
1908. – Pariz, 30.
oktobar 2009.)

pogledu izvjesnu iznimku čini Klod Levi-Stros, koji historiju kao koncept i kao stvarno događanje u okviru strukturalne društvene cjeline ne eliminira, ili u najmanju ruku uvažava njeno značenje u funkcioniranju strukturalnih dimenzija društva.

elejske škole

O suštini antropološko-socioloških teorija društva u izvedbi strukturalističkog metodološkog koncepta čini se da najargumentiranije sudi Anri Lefevr, koji je inače najveći kritičar Levi-Strosove teorije. On smatra da antropološko-sociološka teorija u cjelini, pa i gledišta Levija-Strosa, u osnovi izražavaju nastojanje da se društvena cjelina osmisli u optičkoj ravni postavki **elejske škole**, a to znači da je temeljni strukturalni princip društva sadržan u činjenici o nepromjenjivosti odnosa uspostavljenog sistema, bilo da je riječ o ekonomskim, političkim ili kulturnim odnosima. Relativna promjena mikro i makrostrukture moguća je jedino na sinhronijskoj ravni, na ravni nepromjenjivosti postojećih odnosa. U tom smislu i Levi-Strosova i antropološko-sociološka strukturalistička teorija društva jesu teorije funkcionalne ravnoteže u okviru postojećeg sistema uspostavljenih odnosa, gdje je promjena moguća jedino kao logička izmjena elemenata u okviru društvene strukture. Metodološku jednostranost Levi-Strosovog koncepta strukture, koja se ogleda u shvatanju strukture kao neprotivrječne i nepromjenjive, uvažio je čuveni francuski sociolog **Žorž Gurvič**. On posebno upozorava na Levi-Strosovo približavanje funkcionalističkom tretiranju i poimanju društvene strukture, što je prepoznatljivo u negiranju protivrječnog karaktera strukture, a kroz njeno osmišljavanje kao tajne uravnotežene socijalne forme u kojoj društveni procesi, čiji se protivrječan karakter ne može prikriti, pridonose stabilnosti i harmoniji strukture. Ovo Štrosovo metodološko stanovište u teoriji strukture, koje se može označiti kao logički konstruktivizam lišen analize konkretnih društvenih odnosa primjerenih svakom momentu historijskog razvitka društva, prepoznatljiv je u njegovom stalnom nastojanju da prikriju protivrječnosti čovjekovog položaja u društvu (kapitalizmu), dolazeći do izražaja u koncepciji nazvanoj **ideologija zaborava**. Teorijska shvatanja Kloda Levija-Strosa karakterističan su primjer ovog oblika zaborava. On se u taj model shvatanja uloge historije i čovjeka u društvu (odnosno isključivanja tih dvaju pojmova iz analize društva) uključuje pokušajem da se društvo u cjelini tumači pomoću teorije općenja. U njegovoj teoriji simboličkog općenja prepoznatljivo je udaljšavanje od analize konkretnih društvenih odnosa. U objašnjenju položaja čovjeka, naprimjer, on bježi od onih činilaca društvene strukture koji određuju i razotkrivaju

odnosa

protivrječnu poziciju ljudi u društvu, kao osnovne pokretačke snage historijskog razvoja društva. U tom nastojanju pribjegava općim pojmovima i kategorijama kojima želi prikriti nesklad, heterogenost i protivrječnost sistemske strukture društva.

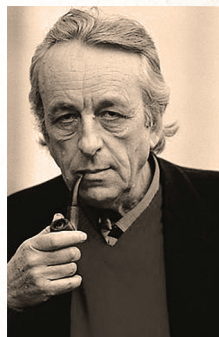
Negdje na tragu zapostavljanja pojedinca, čovjeka kao totalnog bića, na račun općestrukturnih elemenata i globalne društvene cjeline sazdane od struktura koje odišu svojom harmoničnošću, prepoznamo i najveći dio teorijske misli **M. Fukoa**. Njegov zaborav čovjeka, koga pretvara u epistemološko načelo, nije ništa drugo do zahtjev da se zaboravi idejna tradicija vlastite klase. On to pokazuje tvrdnjom da se čovjek, kao predmet filozofske i naučne misli, pojavio tek krajem 18. stoljeća, tj. s pojavom najveće buržoaske revolucije i širenjem njezinih uticaja, a to je Francuska revolucija. Njegov apel da se zaboravi na čovjeka bila je otvorena reakcija na idejne struje koje u središte društvene misli stavljaju čovjeka. On će ići dotle da će u proučavanju ideja i pojava potpuno isključiti čovjeka kao njihovog subjekta, dakle, čovjeka koji ih je i u psihološkom i u društveno-historijskom smislu stvorio i izložio. Ideje koje drže do čovjeka, koje ga neće zaboraviti smatra čak opasnim. Ove ideje Fukoa su svrstale u strukturalista *sui generis*, tj. U strukturalista ideja ili strukturalista od ideja.

Fukoov strukturalizam svojevrsan je i tvori se iz jedinstva strukturnih različitosti. Ovaj Fukoov strukturalizam – funkcionalizam, kao uostalom kod svih onih konzervativnih ideologa, ima svoju društveno-historijsku uslovljenost: ona proizlazi iz uviđanja ili bar naslućivanja da se razne protivrječnosti i besmislenosti tehnički vrlo efikasnog kapitalističkog poretka dovoljno snažno prelamaju u ličnom životu pripadnika raznih društvenih slojeva, struktura, stvarajući spontano nezadovoljstvo i nelagodnost, što se idejnim osmišljavanjem i uticajem moglo pretvoriti u svjestan otpor. Ovakvo shvatanje čovjeka i načina njegovog “normalnog” uključivanja u društvo vrlo su tijesno povezani različitim teorijskim zamislima društva, što pokazuje koliko je odnos društvo – pojedinac bitan za sociološku teoriju. Na tome se u bitnome i razlikuju sve sociološke teorije i pravci u sociologiji.

Ova shvatanja posebno će kritikovati francuski filozof i politički ekonomist **L. Altiser**, koji na tom primjeru pokazuje kako se žele prikriti protivrječnosti čovjekova položaja u kapitalizmu. On to posebno pokazuje na primjeru analize funkcije obrazovanja u kapitalizmu, koji svojom ukupnom infrastrukturom ima za cilj da

Paul-Michel Foucault (15. oktobar 1926. – 25. juni 1984.)

Louis Pierre Althusser (16. oktobar 1918. – 22. oktobar 1990.)

održava proizvodne odnose i služi interesima vladajuće klase. Da bi vladajuća klasa, prema Altiseru, preživjela i prosperirala, „nužna je reprodukcija radne snage“. Obrazovanje ima tu ulogu.

Sistem obrazovanja ima za cilj da prenosi ideologiju vladajuće klase koja opravdava postojeći sistem i time ga čini legitimnim. Ono, dakle, reproducira stavove i ponašanje svih slojeva društva u društvenoj podjeli rada u funkciji određenja i reprodukcije postojećeg društvenog sistema.

Ovo njegovo stanovište, koje je još uvijek na općeteorijskoj ravni i veoma općenito dano, ulazi u one kritike strukturalizma koje ga dovode u vezu s funkcionalizmom, ali svodeći se opet na drugu vrstu strukturalizma, tj. teoriju konvergencije sistema sa sličnim klasnim strukturama. Riječ je samo o zamjeni mjesta dominantne strukture koja drži i izražava strukturalističku koncepciju koherencije datoga sistema. Radi se o posredovanosti različitih dominantnih strukturnih faktora u društvenoj cjelini koje imaju zadatak da očuvaju i reproduciraju dati sistem. Dakle, radi se o strukturalizmu na drugoj strani i u drugoj dimenziji. To je, uostalom, karakteristika strukturalizma one marksističke provenijencije kojoj pripada i sam Altiser (ova škola je najrazvijenija u Francuskoj krajem šezdesetih i u sedamdesetim godinama).

Jusuf Žiga⁷

I.4. Predmet i metode sociologije

Teško bi bilo i zamisliti jednu znanstvenu disciplinu, a da joj ne možemo odrediti predmet i metode istraživanja. Zapravo predmet i metode istraživanja daju karakter svakoj znanosti. Naravno, to ne znači da se više disciplina ne mogu služiti sličnim ili čak i istim metodama u istraživanju ako to odgovara prirodi predmeta proučavanja.

Ključni preduvjet za konstituiranje određene znanstvene discipline vezan je za sposobnost ljudskog mišljenja da prepozna i precizno definira identitet mogućeg predmeta istraživanja (naprimjer, otkrivanje i proučavanje materijalnih ostataka života, čime se bavi arheologija), odredi im načela i istraživačke metode i tehnike. Bez toga se ne bi mogao dokazati ne samo razlog postojanja određene znanstvene discipline nego ni njen specifikum u odnosu na neko drugo, znanstveno artikulirano

⁷ Žiga, Jusuf, Adib Đozić (2013). *Sociologija*, BKC, OFF-SET, Sarajevo, Tuzla, 115-124.

područje. Veoma je važno da se, u apostrofiranom kontekstu, „fenomeni precizno određuju”, odnosno da se sagledaju njihove moguće sličnosti i razlike.

Općenito govoreći, u društvenim znanostima prevladavaju tri istraživačka pristupa: pozitivistički, interpretativni i kritički. Pozitivistički pristup polazi od toga da društvene znanosti moraju biti „oslobođene vrijednosnih sudova”, dok se u interpretativnom, a pogotovo u kritičkom pristupu insistira na njihovom „respektiranju”.

Budući da su društvene pojave najčešće veoma složene, za istraživača je naročito važno kako će se u teorijsko-metodološkom smislu postaviti, uključujući i odabir metoda i tehnika kojima će se koristiti u svom istraživanju. Šta je, dakle, istraživačko polje sociologije?

Predmet proučavanja sociologije

Uprkos različitim pristupima u definiranju predmeta proučavanja sociologije, svi se manje-više slažu u tome da je njeno istraživačko polje – ljudsko društvo, i to u smislu izučavanja njegove osnovne strukture, općih zakonitosti društvenog života, uzročno-posljedičnih veza između pojedinih segmenata koji ga čine, odnosno fenomena koji se unutar njega odvijaju.

Za O. Konta to je znanost ”o cjelokupnom ljudskom društvu u svim njegovim elementima postojanja”. Pri tome on identificira ljudsko društvo s ”totalitetom koji je realan i koji se nameće onima koji u njemu žive, istovremeno sloveći i kao objekt i kao subjekt.”

Unutar marksističkog učenja sociologiji se stavlja kao zadatak da ”otkriva i formuliše zakone koji egzistiraju u posebnim historijskim oblicima društva”, i to kroz njihovo strukturiranje i destrukturiranje, jer je to ”nauka koja utvrđuje pojam društva i zakone njegovog razvoja”.

Za A. Cuvillera (Kivilijeja) zadaća znanosti o društvu jeste da ”proučava mnogobrojne interakcije koje sačinjavaju društveni život”.

Prema G. Gurvichu (Ž. Gurviču), ”predmet sociološkog istraživanja toliko je raznolik koliko je raznolika društvena stvarnost na koju se ono primjenjuje: od globalnih društava do veza među pojedincima, prolazeći kroz razne oblike skupljanja

i kroz mrežu njihovih odnosa; od najmaterijalnije zabilježenih stajališta društvenog postojanja do onih koji u najvećoj mjeri izmiču, od pojava koje su najviše 'institucionalizirane' do onih koje izbijaju potpuno neočekivano". Za ovog autora društvena stvarnost "predstavlja uzburkani reljef s bezbrojnim slojevima koji naglašavaju njezinu dubinu".

Prema A. Fiamengu, "sociologija je nauka koja se bavi proučavanjem općih, zajedničkih svojstava socijalnih pojava i odnosima među ovim pojavama". Zadatak sociologije jeste da "ispituje suštinu raznih vrsta, klasa, tipova društvenih pojava, a pod tim se podrazumijevaju razni oblici u kojima ljudi žive, razni procesi i odnosi u koje oni stupaju, kao i tekovine koje naiđu iz tih odnosa i procesa". Pri svemu tome "poseban akcenat se stavlja na interakciju raznih međuljudskih odnosa, ekonomskih, političkih, psiholoških i idejnih fenomena".

Nadalje, Fiamengo smatra da se ova znanost treba baviti "proučavanjem zakonitosti strukture, razvitka, funkcioniranja pojedinih društveno-ekonomskih formacija kao i prelaza jednih formacija u druge".

Imajući u vidu specifičnost, odnosno složenost društvenih pojava, jasno je da moramo računati s poteškoćama u definiranju konkretnog predmeta sociološkog istraživanja. Nekada društvene pojave susrećemo kao "opće probleme društva", u drugoj situaciji kao "sukob pojedinaca i društva", u trećoj kao nešto što je rezultat složenih interakcija, odnosno "suprotnosti između psihičke i društvene sfere" itd.

U najkraćem, sociologija je znanost koja se bavi proučavanjem ljudskog društva u njegovom totalitetu. Nju ne zanima samo određeni segment ljudskog života u zajednici, kao što je to slučaj kod nekih drugih društvenih disciplina (psihologije, ekonomije, prava, historije itd.).

Sociologija pokušava zahvatiti cjelinu ljudskog života u zajednici, otkrivati i proučavati uzročno-posljedične veze između pojedinih segmenata iz kojih se sastoji ljudsko društvo, uzročno-posljedične veze do kojih dolazi između pojedinih fenomena koji nastaju u društvu (recimo, različitih vidova delikventnog ponašanja, migracionih kretanja i sl.).

Da bi sociologija mogla udovoljiti velikim zahtjevima koji pred njom stoje, i kao teorijskoj i kao empirijskoj znanosti, unutar nje se razvio čitav niz zasebnih socioloških disciplina, koje se bliže bave

proučavanjem pojedinih segmenata društva, odnosno društvenih fenomena, kao što su: urbana i ruralna sociologija, sociologija rada, sociologija religije, sociologija kulture, sociologija morala itd. Naravno, svaka od tih posebnih disciplina u tijesnoj je vezi sa sociologijom kao općom znanošću o društvu, o čemu je i ranije bilo govora.

Metode u sociologiji

Da bismo mogli preciznije definirati predmet našeg istraživanja, odnosno u koju to grupu znanstvene spoznaje spada, "moramo voditi računa o tome da je svaka pojava u svijetu složena, da sadrži različite aspekte i omogućava različite pristupe, te da je veoma važno da mi unaprijed znamo šta želimo i u kakve svrhe vršimo određeno naučno istraživanje" (Filipović, 2004: 69).

Pod metodom istraživanja obično se podrazumijeva "skup instrumenata i postupaka koji se primjenjuju u istraživačkom radu".

Naravno, metode i tehnike istraživanja uvijek se moraju prilagođavati prirodi predmeta istraživanja. Nije isto primijeniti eksperiment u laboratoriji i, naprimjer, na čovjeku, ili pak vršiti analizu pojava u društvu i analizu pojava u prirodi i sl.

Obično se govori o općim i posebnim metodama znanstvenog istraživanja, tj. o onima "koje dolaze do izražaja u svim naukama, ili su u njima primjenjive, s malim adaptacijama i inovacijama", te o onim "koje su specifične i vrijede samo za pojedine nauke ili čak i uža područja unutar njih" (Filipović, 2004: 88).

Kada je riječ o sociologiji, neki autori govore o "tri temeljne faze u procesu istraživanja i objašnjavanja društvenih pojava". Oni u tom smislu dijele i metode u sociologiji na tri osnovne kategorije. U prvu grupu ubrajaju "pomoćne metode", kojima se prikupljaju iskustveni podaci i vrši njihova deskripcija (posmatranje, eksperiment, statistička obrada podataka), a koristeći se testom, intervjuom, upitnikom, sociometrijskim postupcima i sl. U drugu grupu svrstavaju se "posebne naučne metode", koje "služe za sistematizaciju i kompariranje", odnosno djelimičnu eksplikaciju iskustvenih podataka. Riječ je, dakle, o komparativnoj metodi, koja podrazumijeva primjenu poznatih logičkih operacija, kao što su: analiza, sinteza, indukcija, dedukcija i sl. Treću grupu čine "osnovne znanstvene metode", koje su, zapravo, "srž čitavog metodološkog postupka u znanstvenom istraživanju", počevši od

postavljanja hipotetičkog okvira (hipoteze), do njene provjere na osnovu "eksplikacije činjeničnog materijala".

Metode prikupljanja podataka od ključne su važnosti za svaku znanost, jer bez kvalitetnih podataka ne možemo doći do validnog istraživačkog cilja. Naravno, nužno je da prikupljačke metode odgovaraju prirodi predmeta istraživanja. U sociologiji se primjenjuje više istraživačkih tehnika i instrumentarija u prikupljanju podataka. Najčešće su upotrebljavani upitnik, intervju, anketa, analiza sadržaja, posmatranje, eksperiment, studija slučaja i dr.

Upitnik predstavlja "tehniku (sredstvo) za prikupljanje podataka, mišljenja, odnosno stavova ispitanika o određenoj društvenoj pojavi, koja je predmet istraživanja". Riječ je, dakle, o propitivanju ljudskih stavova, mišljenja, osjećaja itd. prema određenim pojavama, procesima i odnosima u društvu, u prirodi i sl., koji su i u spoznajnom smislu relevantni.

U koncipiranju upitnika veoma je bitna preciznost, kako u formulaciji pitanja, odnosno njihove vezanosti za pojavu koja se istražuje, tako i kod pribavljanja odgovora ispitanika, odnosno isključivanja bilo kakve sugestivnosti i sl.

Da bi se osiguralo što više slobode u odgovoru ispitanika, nerijetko se pribjegava upitnicima tzv. kombiniranog tipa. Oni, uz uobičajene modalitete odgovora na postavljena pitanja, uključuju i mogućnost vlastite kreacije, odnosno formulacije odgovora samih ispitanika.

Anketa je vrlo pogodno sredstvo za prikupljanje podataka zbog kratkoće pitanja i odgovora, kao i zbog vremena potrebnog za njeno realiziranje. U njoj se obično tako koncipiraju pitanja da na njih slijedi jednostavan odgovor: "da" ili "ne".

Budući da se anketom propituje tzv. "opće mišljenje", odnosno javno mnijenje o određenom pitanju, vrlo je važna ažurnost u njenoj provedbi. Promijenjene okolnosti, odnosno ambijent u kome se provodi anketiranje može značajno utjecati na promjenu stavova ispitanika.

Isto tako, ukoliko je zbog masovnosti ili nekog drugog razloga nemoguće obuhvatiti cjelokupnu skupinu koju bismo željeli anketirati (recimo, ukupnu studentsku populaciju, penzionere, nezaposlene i sl.), tada se upotrebljava metoda "reprezentiranog uzorka". Naravno, pri određivanju istraživačkog uzorka mora se

voditi računa o njenoj "kvalitativnoj reprezentativnosti." Ako su, npr., u pitanju studenti, onda moramo uključiti predstavnike studenata sa raznih fakulteta i godina studija, spola itd., a ne samo iz reda iste grupe, jer ne moraju svi imati ista stajališta o određenom pitanju.

Anketiranje podrazumijeva nekoliko etapnih postupaka, kao što su: priprema ankete, izrada anketnog upitnika, odlazak anketara na teren (provedba anketiranja), klasificiranje i obrada anketnih podataka, zaključivanje i prezentacija rezultata istraživanja. U svim navedenim segmentima anketiranje mora zadovoljiti osnovne metodološke zahtjeve, uključujući i fizionomijski aspekt. Ukoliko je, naprimjer, anketni upitnik preopširan, nepregledan, formulacijski neprecizan i sl., može izazvati negativnu reakciju kod ispitanika i rezultirati neiskrenim odgovorima.

Intervju predstavlja način prikupljanja podataka planskim vođenjem razgovora s ispitanikom. Tokom razgovora ispitanik izražava svoja mišljenja i stavove o pitanjima koja su predmet istraživanja.

Prednost intervjuu u odnosu na upitnik i anketu jeste u tome što smanjuje rizik da ispitanik krivo shvati pitanje. Naime, razgovor se vodi neposredno između istraživača i ispitanika, što omogućava, ukoliko je to potrebno, otklanjanje nejasnoća ili u pogrešno shvaćenom pitanju odgovarajuće korekture i sl.

Uz niz prednosti, intervju ima i svoje nedostatke u odnosu na anketu i upitnik, kao što su vrijeme trajanja, najčešća nužnost angažiranja većeg broja ispitivača, veća sredstva, nerijetke poteškoće u komunikaciji s ispitanicima itd.

Intervjui po svom karakteru mogu biti različiti. Oni se najčešće dijele na novinske, radiotelevizijske, istraživačko-informacione... (Mesihović, 2003: 176). Postoji podjela i na pismene i usmene, individualne i grupne itd.

Kao i kod anketiranja, veoma je bitno da se izvrši odgovarajuća priprema za intervju, kako u smislu što boljeg uvođenja u problematiku o kojoj će se razgovarati tokom intervjuu tako i kod odabira odgovarajućeg sagovornika. "Loše prezentiranje cilja intervjuu sagovorniku, postavljanje nejasnih i nepreciznih pitanja, nedovoljna teorijska informiranost voditelja o predmetu razgovora najčešće su pogreške koje se susreću tokom planiranja, organizacije, realizacije intervjuu, kao i tokom analize i obrade dobijenih odgovora". (Mesihović, 2003: 175).

Analiza sadržaja za sociologiju je nezaobilazna istraživačka metoda. Pomoću nje analiziraju se razni dokumenti, arhivska građa, publikacije, mediji itd. i prikupljaju podaci o nekom događaju, pojavi, vremenu i sl. Naravno, podrazumijeva se da istraživač ne smije biti subjektivan, neprincipijelno selektivan u odabiru podataka, te da ih obrađuje i valorizira na znanstveno relevantan način.

Isto tako, kvantifikacija i evaluacija prikupljenih podataka mora biti prilagođena karakteru teme istraživanja. Nije isto analizirati novinske tekstove, naprimjer, filmsku građu, ili neki arhiv. Kod analize sadržaja metodolozi naročito insistiraju na trima operacijama: na formulaciji pitanja (šta će reći na definiranju predmeta istraživanja), jedinici analize (šta je osnovno polazište analize), te uzimanju uzorka. Podrazumijeva se i izvođenje zaključka analize, kao i njegovo javno promoviranje.

Posmatranje je jedna od najstarijih i veoma rasprostranjenih metoda u prikupljanju podataka i činjenica. Pogodna je i za kombiniranje s drugim istraživačkim metodama. Prema O. Kontu, posmatranje je, uz iskustvo, "osnov spoznaje".

Znanstveno posmatranje razlikuje se od običnog po tome što je "plansko i sistematsko", a to znači da podrazumijeva "predmet, vrijeme i prostor na kojem će se vršiti posmatranje", uključujući i "odgovarajući instrumentarij koji će biti korišten", način obrade podataka i sl. Ova metoda veoma je pogodna "u proučavanju malih društvenih skupina, kao što su porodica, seoska zajednica, nosioci određene pojave u nekoj skupini" i sl. Osnovni nedostatak ove metode je u njenoj "nepodesnosti za proučavanje velikih društvenih skupina", odnosno "pojava masovnog karaktera".

Eksperiment je više svojstven egzaktnim znanostima (kao što su fizika, hemija, biologija itd.) nego društvenim. No, to ne znači da se pod određenim uvjetima ne može upotrebljavati i u sociologiji. Obično se primjenjuje u istraživanju određenih činilaca koji utječu na ponašanje ljudi, recimo, materijalne situacije u produktivnosti rada, stambene situacije u stabilnosti porodice i sl.

Medutim, kada je riječ o eksperimentima u domenu medicine, genetskog inženjeringa i sl., tada se moraju ispuniti i vrlo važni dodatni preduvjeti, o čemu se detaljnije govori u udžbenicima medicinske sociologije. Ovdje spomenimo samo tri: eksperiment ne smije ugroziti zdravlje, pogotovo život osobe; mora se dobiti saglasnost lica koje se podvrgava eksperimentu; nužno je "eksperimentalnu situaciju" maksimalno približiti prirodnoj

ambijentalnosti, jer se zna da osoba u neprirodnim uvjetima "neprirodno reagira".

S druge strane, eksperimentalna situacija omogućava nam da istraživanje ponavljamo, višekratno provjeravamo vjerodostojnost dobijenih rezultata, pri čemu nismo limitirani "slučajnim okolnostima", odnosno "zakonitostima nastanka prirodnih fenomena" i sl., te mogućnostima istraživanja samo u takvim uvjetima. Upravo zahvaljujući tome, čime se ne želi umanjiti značaj i tzv. "slučajnih otkrića", svjedoci smo neslučenih dosega u razvoju ljudske znanosti općenito.

Sociometrija predstavlja istraživačku tehniku kojom se "mjeri društvena udaljenost i popularnost pojedinaca u skupinama". Utemeljio ju je američki psihijatar Jacob L. Moreno (Jakob Moreno, 1892–1974). Uglavnom se svodi na to da sve "društvene pojave imaju matematička svojstva", te su zato "u svojoj osnovi mjerljive".

U istraživanju unutargrupnih odnosa mogu se upotrebljavati različiti instrumentariji, kao što su sociometrijski testovi, upitnici i sociogrami. Pomoću njih možemo otkriti ne samo stvarne nego i "poželjne relacije između članova grupe", odnosno simpatije, antipatije, uvažavanja, neuvažavanja itd. Dobijeni podaci mogu se prikazati ne samo numerički nego i grafički (u obliku sociograma).

Pošto ova metoda najčešće nije dovoljna u objašnjavanju određenih društvenih pojava, obično se kombinira s nekom drugom.

Studija slučaja također se upotrebljava kao "postupak za prikupljanje činjenica i naučne spoznaje". Primjenjuje se onda kada je "predmet proučavanja pojedinačna pojava", a "zasniva se na opisu pojava".

Posebno je pogodna za tzv. mikrosociološka istraživanja, odnosno proučavanje malih društvenih grupa, jednostavnijih društvenih fenomena i sl. Ne preporučuje se koristiti se njome za neka šira i zahtjevnija proučavanja.

U studiji slučaja moguće je istraživati određenu pojavu, ne samo u više intervala nego i primjenom različitih metoda i tehnika. Na taj način moguće je prikupljati različite podatke o određenoj pojavi, komparirati ih i ustanoviti zašto se, naprimjer, ona ponavlja ili manifestira drugačije u datim okolnostima.

Komparativna metoda često se upotrebljava u društvenim znanostima, pa tako i u sociologiji, naročito kod ispitivanja sličnosti i razlika među određenim pojavama, u njihovoj tipologiji i sl. Pogodna je za otkrivanje kauzalnih veza među pojavama, što je za sociologiju od izuzetnog značaja ako imamo u vidu specifičnost društvenih fenomena. Podrazumijeva se uporedba podataka koji su vezani za istovrsne pojave, naprimjer, broja nezaposlenih lica, narkoovisnika, HIV-pozitivnih, alkoholičara itd.

Statistička metoda primjenjuje se u sociologiji za prikupljanje, obrađivanje i prezentiranje podataka o raznim društvenim pojavama i učincima koji su masovnog karaktera. Ona je posebno "pogodna za istraživanje karakteristika matematičkih pravilnosti masovnih pojava" u društvu. Na osnovu takvih pokazatelja moguće je "predviđati pravce kvalitativnih kretanja" u društvu u određenom vremenskom periodu. Isto tako, moguće je izvršiti odgovarajuće korekture u već sačinjenim projekcijama određenih aktivnosti, naprimjer, u upisnoj politici studenata, zapošljavanju, u domenu eksploatacije energetske resursa itd. To ne znači da se sociologija ne bavi pojavama u društvu koje nemaju karakter masovne pojavnosti. U sociologiji se primjenjuje i čitav niz drugih istraživačkih metoda i tehnika.

Faze u znanstvenom istraživanju

Svaki znanstvenoistraživački postupak podlozan je odgovarajućoj proceduri i uvažavanju znanstvenih standarda. U protivnom, izostala bi validnost dobijenih rezultata istraživanja. A do njih se, u pravilu, dolazi u pet faza, o kojima će kasnije biti govora.

Izbor predmeta istraživanja vezuje se za ciljeve i efekte koji se žele postići. Imajući u vidu snagu ljudskog uma, veoma je važan etički aspekt u intelektualno-stručnom poduzetništvu. Čovjeku je, naprimjer, potrebna atomska fizika, čije rezultate možemo primjenjivati u proizvodnji spasonosnih aparata za dijagnostiku, satelita koji će se slati u svemirska istraživanja i sl., ali i atomskih bombi za masovna razaranja materijalnih dobara i ubistva, baš kao što se može koristiti, ne samo za dobrobit čovjeka već i za njegovo monstruozno kloniranje, genetski inženjering itd.

Određivanje predmeta i hipotetičkog okvira istraživanja

Određivanje predmeta istraživanja uzima se kao polazna faza u svakom znanstvenoistraživačkom poslu, pa tako i u sociologiji. Bitno je da se precizno odredi šta se želi istraživati, tj. koja

društvena pojava, njena uzročno-posljedična veza u kontekstu cjeline društvenih odnosa i sl., naprimjer, kako se u području odnosa medicine i društva odražava promjena strukture stanovništva na zdravstvene potrebe, ili zagađenost okoline i utjecaj na zdravlje ljudi, stil života na nastanak određenih bolesnih stanja itd.

Nakon određivanja predmeta istraživanja prelazi se na uobličavanje i formulaciju polaznih pretpostavki, odnosno postavljanje hipotetičkog okvira (hipoteza), koji se u konkretnom istraživanju trebaju potvrditi ili osporiti.

Postavljanje hipotetičkog okvira usmjerava pravac istraživanja, koji mora biti praktično izvodiv. To znači i da se hipoteze moraju na odgovarajući način provjeriti. Naravno, za svako istraživanje potrebno je vrlo konkretno odrediti metode i postupke pomoću kojih će se na validan način moći istraživati predmet proučavanja i obuhvatiti njegov sadržaj.

Izrada plana istraživanja

Izrada plana istraživanja sastoji se, uvjetno govoreći, iz dviju faza. Prva se odnosi na prethodno upoznavanje s predmetom istraživanja, tj. konsultiranje literature, relevantnih baza podataka, obavljanje razgovora s kompetentnim sagovornicima i sl. Jednom riječju, radi se o pripremnim radnjama za konkretno istraživanje.

Dobra priprema uglavnom rezultira željenim istraživačkim efektom i obratno.

Isto tako, ona smanjuje rizik od „ponavljanja” već istraženog, a što se nerijetko dešava.

Druga faza sastoji se u izradi odgovarajućeg plana istraživanja (elaborata), koji mora imati jasno postavljen predmet i cilj istraživanja, istraživačko polje, vrijeme istraživanja, tehnički instrumentarij prikupljanja podataka, način izbora i nosioce prikupljanja građe, opisivanje i tehničko sređivanje prikupljenog materijala, postavljanje i provjeravanje hipotetičkog okvira, finansiranje itd.

Prikupljanje podataka

Ova faza u postupku znanstvenog istraživanja vrlo je bitna, jer od karaktera prikupljene građe zavisi i uspjeh istraživanja. Do podataka se može doći na više načina, što zavisi i od prirode predmeta istraživanja. Nekad je to moguće posmatranjem, bilo neposrednim ili posrednim, pojedinačnim ili grupnim. U drugoj situaciji primjenjivat će se intervjui, ankete, upitnici... U trećoj situaciji koristit će se matematičko-statistička metoda, u četvrtoj komparativna, u petoj analiza sadržaja itd. Bitno je da se dođe do vjerodostojnih i istraživačkim projektom predviđenih podataka, odnosno građe.

Sređivanje i klasificiranje dobivenih podataka

Bez sređivanja i klasificiranja prikupljenih činjenica ne može se pristupiti donošenju zaključka. Podrazumijeva se da će u obradi podataka biti primijenjeni znanstveno kodificirani standardi. Ne mogu se podaci obrađivati i iskazivati na znanstveno neupotrebljiv način. Naprimjer, ne možemo iskazivati nekim „svojim” instrumentarijem, odnosno „standardima” mjerenja brzinu svjetlosti ili hemijski sastav neke supstance, udaljenost između dviju tačaka itd.

Kada je riječ o zaključivanju, ono se može izvesti na više načina, odnosno koristeći standardizirane metodološke operacije, u ovom slučaju karakteristične za metodologiju društvenih znanosti (indukcija, dedukcija, kombinacija jednog i drugog, statističke metode, komparacija i sl.).

Naravno, priroda predmeta istraživanja, odnosno dobijenih podataka uvjetuje način njihove klasifikacije i obrade. Nije svejedno da li su podaci dobiveni putem ankete, eksperimentom, analizom sadržaja, posmatranjem i sl.

Znanstveno objašnjenje i provjeravanje

Uvažavajući relevantnost svih faza u postupku znanstvenog istraživanja, jer u odsustvu valjanosti bilo kog segmenta cjelokupni istraživački projekt postaje promašen, treba posebno naglasiti značaj znanstvenog objašnjenja i provjeravanja. To je završna etapa u znanstvenoistraživačkom postupku. Na osnovu dobivenih rezultata provjerava se ispravnost polaznog stajališta (hipoteze) i uobličava odgovarajući zaključak. Ukoliko se ustanovi da polazna pretpostavka nije bila tačna, dobiva se znanstveno relevantna

činjenica. Na taj način će se izbjeći moguće donošenje neke odluke na osnovu krive predodžbe. To može biti poticaj i za dalja istraživanja, odnosno traženje odgovarajućih rješenja. U svakom slučaju, bitno je da se dobijeni rezultati prezentiraju znanstvenoj i društvenoj javnosti. Time će se onemogućiti i eventualni pokušaji manipuliranja rezultatima istraživanja. To je posebno važno sa stanovišta sociologije, koja se bavi proučavanjem veoma složenih odnosa u društvu.

U najkraćem, sociologija je, kako to naglašava i A. Fiamengo, "istodobno i praktično-eksperimentalna i teorijsko-sistematska nauka". To znači da se u ovoj znanstvenoj disciplini ne bi smjelo oslanjati samo na "tehniku metoda praktičnih istraživanja", kao ni samo na "metode komparacije ili općeteorijsku metodu". S obzirom na prirodu njenog predmeta istraživanja, ona treba biti i empirijska i teorijska. Njena metodologija prožeta je "jedinstvom prikupljačko-deskriptivnih i eksplikativnih metoda, tj. jedinstvom induktivno-deduktivnog" postupka u uopćavanjima.

ŠEMA ISTRAŽIVAČKOG POSTUPKA

- 1. ODREĐIVANJE PREDMETA ISTRAŽIVANJA**
 - 1.1. Postavljanje hipoteza
- 2. IZRADA PLANA ISTRAŽIVANJA**
 - 2.1. Iščitavanje literature
 - 2.2. Razgovori s kompetentnim osobama
 - 2.3. Izrada elaborata istraživanja
- 3. PRIKUPLJANJE PODATAKA/GRAĐE**
- 4. KLASIFIKACIJA I ANALIZA PODATAKA**
- 5. ZNANSTVENO OBJAŠNJENJE I PREZENTIRANJE REZULTATA ISTRAŽIVANJA**

2. INDIVIDUA U DRUŠTVU

2.1. Kultura i društvo	76
2.2. Društvo kao sistem i struktura	86
2.3. Prilozi za sociologiju nasilja	102

Kultura i društvo predstavljaju veoma kompleksne i multidimenzionalne pojmove. Međutim, ono što je najvažnije kada je u pitanju izučavanje kulture i društva jeste da se nikako ne mogu posmatrati odvojeno.

Kulturu apsolutno nije moguće proučavati bez društva, a društvo se posmatra i promišlja u odnosu s kulturom i u različitim kulturološkim kontekstima.

Gotovo u svim enciklopedijskim prikazima pojma „kultura“ ukazuje se na njegov korijen iz latinskog jezika, bilo da se osnov vidi u izrazu *cultus* – u smislu gajenja, obrade zemlje, bilo u *colere* – kao njegovanje, gajenje, obrađivanje ili u *cultura* – što znači, opet, obrada zemlje implicirajući čovjekovu istinsku povezanost s prirodom. Vremenom se pojam *cultura* mijenjao i dobio svoj simbolički smisao, pa se od „kulture zemlje“ mijenja u „kulturu duha“, odnosno u „kultivisanje duha“.

Kada je u pitanju kultura, ne postoji općeprihvaćena definicija niti teorija. Posebno su značajni naučni i istraživački naponi da se kultura posmatra kao *skup činjenica*. Prvu klasičnu definiciju kulture ponudio je Edward Burnett Tylor, utemeljitelj kulturne antropologije. Taylor smatra da je kultura složena cjelina koja obuhvata znanje, vjerovanje, umjetnost, moral, pravo, običaje, kao i sve druge sposobnosti i navike koje je čovjek stekao kao član društva, a koje prihvata i razvija. Ovdje su prisutne sve manifestacije i vrijednosti čovjekovog života, sve što nije biologija i priroda. I pored toga što kulturne činjenice, kao elementi života, nisu izdvojene iz cjeline društvenog života, kolektivnog iskustva i institucija društva, one se mogu neposredno opažati i istraživati. Društvo je cjelina i u njemu su prihvatljive samo one promjene koje ne dovode u pitanje tu cjelinu. Pojedinaac je nezamisliv bez društva jer se uticaj društva ispoljava kao presudna odrednica individualne egzistencije (Taylor, 1978; prema: Crespi, 2006: 34).

Nastojanje naučnika da kulturu vide kao *modele ponašanja* koji pripadaju stečenim ili preuzetim simbolima usmjeravaju nas na *kulturne sisteme*, koji se mogu razumjeti kao proizvodi ljudske aktivnosti i pretpostavke za uslovljavanja budućih aktivnosti. Ovi kulturni sistemi podrazumijevaju specifičnost ljudskog ponašanja (simbolizacija, jezik, historija, izbor i vrijednosti, akcija,

predviđanje). Kultura kao *model ponašanja* postaje predmet istraživanja ponajviše Franza Boasa. Koncept da se kultura sastoji od implicitnih i eksplicitnih modela ponašanja, kao specifičnog ljudskog djelovanja, podrazumijeva da svaka kultura treba biti formulisana i oblikovana u svojoj sredini (Boas, 1999; prema: Crespi, 2006: 41). Međutim, identifikacijom specifičnosti svake kulture i uspostavljanjem vremenskog i prostornog jedinstva između njih dolazimo do *akulturacije*, odnosno do teorije o kulturnim kontaktima i kulturnim promjenama.

Kulturne promjene koje se odigravaju u ljudskom društvu mogu se sagledavati kao rezultati koji se odigravaju bilo u prostornoj bilo u vremenskoj dimenziji. Tako se, naprimjer, može desiti da dvije ili više kultura različitih društvenih grupa dođu u međusobni dodir i utiču jedna na drugu.

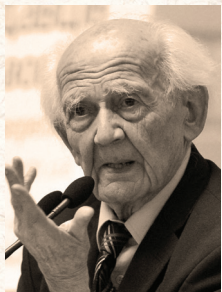
Ovaj cjelokupan dijalektički proces kulturnih kontakata naziva se akulturacija (Ilić, 1966). Za razliku od akulturacije, *enkulturacija* predstavlja kulturni kontakt koji se ostvaruje između pojedinca i društvene grupe. Vrlo česti uticaji enkulturacionog tipa jesu npr. ostvareni prilikom gostovanja istaknutih umjetnika, naučnika, političara u određenim sredinama. Enkulturacioni procesi ne odvijaju se samo na teritoriji onih koji primaju kulturni uticaj, nego i na teritoriji u koju se odlazi. Kada neki pojedinac (umjetnik, naučnik, stručnjak, radnik) odlazi u neku drugu zajednicu, on tamo doživljava uticaj druge kulture, a u zavisnosti od svog kulturnog profila može i sam ostvariti svoj uticaj u dotičnoj sredini (Ilić, 1966). Student koji, recimo, odlazi na akademsku razmjenu u inostranstvo doživljava uticaj druge kulture, ali isto tako može prenijeti određene uticaje vlastitog kulturnog profila.

Melville Jean Herskovitz u svom djelu *Čovjek i njegov rad* ukazuje na to da ljudska bića tako dobro nauče svoju kulturu da je najveći dio njihovog ponašanja nesvjestan. On ističe da samo ljudsko biće ima sposobnost da razvija i prenosi naučeno ponašanje.

Kao *univerzalno ljudsko iskustvo*, kultura, kao način života ljudi, iskazuje se i kao stabilan fenomen, i pored toga što se mijenja i što je pod stalnim uticajem društvenih promjena.

Ovako razmišlja Herskovitz, koji smatra da kultura određuje i ispunjava tok čovjekovog života a da toga čovjek najčešće nije ni svjestan (Herscovitz, 1966; prema: Crespi, 2006: 54).

U znamenitom eseju *Nelagodnost u kulturi* Sigmund Freud određuje kulturu kao cjelokupni *zbir postignuća i ustanova*

Zygmunt Bauman
(19. novembar 1925.
– 9. januar 2017.)

u kojima se naš život razlikuje od života naših predaka. Ta postignuća, prema Freudu, imaju dva cilja, da zaštite čovjeka od prirode i urede odnose među ljudima u društvu (Freud, 1988: 46). Freud smatra da je glavna uloga kulture ukrotiti čovjekov agresivni nagon.

Sociolog Zygmunt Bauman u svojim značajnim teorijskim promišljanjima o kulturi postavlja prije svega pitanje da li je riječ o *kulturi* ili o *kulturama*. Prema Baumanu, ono što je svim ljudskim bićima zajedničko, ono što je neotuđiv opis ljudske vrste jeste kultura u svom opisnom, atributivnom smislu. S druge strane, ono što ljude i društva razlikuje međusobno predstavlja kulturu u distributivnom smislu. Bauman smatra da je kultura historijski izgrađen način egzistencije društva, kako po tome što ga čini sličnim tako i po onome što ga razlikuje od drugih društava (Bauman, 1984: 38). Bauman ne pristaje na opću definiciju kulture kao „ukupnost svega što je čovjekov proizvod“, već zaključuje da je kultura omeđena i da podliježe diferenciranju. Kriterij diferenciranja ne temelji se na njenom suprotstavljanju prirodi, već na svemu što ne može biti prihvaćeno, što je bez ostatka nesvodljivo na ljudske doživljaje (Bauman, 1984: 36). Bauman smatra da zapravo u ljudskom djelovanju čovjek približava svijet sebi, čini ga dostupnim sebi, preobražava ga u „svijet za sebe“, u ljudski svijet.

Pri razmatranjima različitih pogleda na kulturu u društvu Antonina Kloskowska određuje kulturu oslanjajući se na jezički, odnosno *semiotički kriterij*. Prema teorijskim razmišljanjima Kloskowske, jezik predstavlja važan faktor koji omogućava čovjeku da uspostavi odnos s drugim ljudima, društvom kojem pripadaju, te da gradi novo društvo. Ona kulturu promišlja imajući u vidu karakter ljudskog ponašanja, ciljeva i sredstava tog ponašanja (Kloskowska, 2001: 66) i dijeli je na neposrednu i simboličku kulturu. Neposrednu kulturu predstavljaju fizičke intervencije čovjeka kojima on mijenja prirodu, dok simbolička kultura podrazumijeva sve forme simboličkog uticaja. Kloskowska smatra da je najvažniji oblik simboličkog ponašanja jezik. Drugim riječima, najviši oblik ljudskog ponašanja pripada duhovnoj kulturi, a njen najvažniji element predstavlja jezik.

Raymond Williams u knjizi *Kultura i društvo* naglašava da je kultura nekada označavala duhovne vrijednosti, dok ona danas označava cijeli čovjekov svijet i čovjekov život. Kao višedimenzionalna pojava, kao nosilac znanja, saznanja, stavova, načela, vrijednosti i vjerovanja, kultura, prema Williamsu,

postaje najvažnija pretpostavka za svestranu interakciju među ljudima i uspostavljanja različitih stilova života (Williams, 1963: 103). Williamsova stajališta su važna jer se danas bliže određenje kulture ne može isključivo vezati za humanističku i duhovnu kulturu s obzirom da bi u tom slučaju određenja kulture ostala u tradicionalnim okvirima i saznanjima.

U vrlo uticajnom eseju *Napomene uz novu odredbu kulture* Herbert Marcuse piše da je kultura više nego obična ideologija, a definira kulturu kao višu dimenziju čovjekove autonomije i ostvarivanja (Marcuse, 1977, 1989). Marcuse smatra da se kultura odnosi prvenstveno na duhovni rad, praznik, dokolicu, slobodu, duh i neoperacionalno mišljenje, te da je kultura stav. I kada obrazložimo kulturu kao stav, na najboljem smo putu da je promislimo kao pojam i da je odredimo kao najvažniju pretpostavku za čovjekovo samorazumijevanje i za sve što se dešava u ljudskom postojanju. Marcuse u djelu *Kultura i društvo* definiše kulturu kao „...proces *humanizacije* koji karakteriše kolektivni napor da se zaštiti ljudski život, smiri borba za egzistenciju...da se stabilizuje proizvodna organizacija društva, da se razviju intelektualne sposobnosti čoveka, da se umanji i sublimira agresija, nasilje i beda“ (Marcuse, 1977: 148). „Zadatak teorijske analize i kritike kulture“, kako je pisao Marcuse, „jeste da objasni kulturu kao nužno autonomno područje unutar društva ili društvenosti“ (Marcuse, 1977: 23).

Svijet kulture postaje ontološka realnost posebne vrste nalazeći se neprestano u sukobu sa svakodnevnom i praktičnom egzistencijom i aktivnostima čovjeka. Ali, upravo time što se izdvaja i uzdiže nad postojećim, kultura se nudi kao alternativa svakodnevnom, kao drugačiji svijet kome se čovjek može obratiti i kome se obraća kada se osjeća zarobljenim i pritisnutim svakodnevnicom.

Na osnovu toga, Marcuse ovako shvaćenoj kulturi pripisuje karakter „afirmativne“ kulture, jer je ona afirmacija čovjeka i njegove suštine, čak i onda kada je ovaj u stvarnom životu zatočenik u pravom smislu te riječi. Također, kada je riječ o kulturi u svakodnevnom životu čovjeka, Marcuse izdvaja tri značenja kulture: 1) kao ideal u odnosu prema „univerzalnom ljudskom“, 2) kao intelektualni i imaginarni rad kojim su sačuvana ljudska iskustva i 3) kao različiti načini svakodnevnog društvenog života (Marcuse, 1977: 25).

Svijet kulture

Edgar Morin polazi od stajališta da se kultura nikako ne bi trebala posmatrati ni kao koncept ni kao indikativno načelo, već kao *način percepcije i doživljavanja globalnih problema*, jer sve postaje dio *globalnog procesa*. On definiše kulturu kao informaciono-organizacionu sferu, koja osigurava i održava ljudsku individualnu i društvenu složenost – izvan nivoa spontane složenosti, koja bi nastala iz društva kada bi ono bilo lišeno tog stečenog informaciono-organizacionog isustva (Moren, 1967: 70). Morin smatra da se kultura uspostavlja tako što polazi od života i životnih okolnosti. Takvo uspostavljanje kulture Edgar Morin u svom djelu *Duh vremena* nazvao je „*trećom kulturom*“. To je jedna vrsta srednjeg puta kulture, koji ne prihvata ni isključivosti elitne niti masovne kulture. Morinovo uvjerenje jeste da kulturu nema smisla odvajati od čovjekovog svakodnevnog života niti od izvornog ljudskog postojanja.

Sva društva, s izuzetkom ‘ranih’ društava, bila su značajnije diferencirana i stratifikovana, te se i kultura u takvim društvima diferencira. Umjesto jedinstvenog sistema kulture postoje potkulture (potkulture slojeva i klasa, potkulture određenih društvenih grupa, priznatih i nepriznatih; svaka porodica također na svoj način predstavlja svojevrsnu kulturu, a može se govoriti i o potkulturama generacija, što je, čini se, danas u većoj mjeri osnova *diferenciranja kulture u odnosu na klasni element*). Nadalje, budući da je kultura permanentni proces, ona se nužno diferencira na elemente tradicionalnog i savremenog, novo može izrasti iz tradicionalne kulture i predstavljati dalju potvrdu tradicije. Također, u okviru tradicionalne kulture i nasuprot njoj mogu se formirati i sasvim novi elementi ili nove kulture, što određeni društveni sistem može podsticati ili onemogućavati, u zavisnosti od toga koja kultura bolje služi očuvanju postojećeg društvenog sistema, odnosno njegovom poboljšanju (Waine, 2007).

S obzirom na sve ove diferencijacije koje nastaju u kulturi određenog društva, različiti elementi kulture nalaze se u različitom odnosu prema društvenom sistemu.

Jedna grupa elemenata kulture jeste integrisana u društveni sistem, te je njemu podređena, vršeći funkcije sistema. Druga grupa je relativno nezavisna, ali ne izlazi iz okvira sistema, te nije sa sistemom u sukobu. Treća grupa elemenata kulture, u pokušaju da prevaziđe postojeći sistem, najčešće je u sukobu s

U kojoj će mjeri određeni elementi biti integrisani u društveni sistem ili biti u sukobu s istim, zavisi ne samo od potreba sistema, njegovih ciljeva i mogućnosti da se pomoću elemenata kulture ostvaruju ciljevi i zadaci politike već i od usmjerenosti same kulture i od toga koliko su vrijednosti same kulture u skladu ili u antagonizmu s vrijednostima društva u datom periodu. Ali zbog različitih funkcija koje vrše pojedini elementi kulture u životu čovjeka (neke su fundamentalne, dok su druge više praktične) s velikom sigurnošću se može kazati da kultura kao cjelina ne može u potpunosti biti integrisana u društveni sistem i da će uvijek određeni njeni dijelovi biti u sukobu s postojećim sistemom. Christofer Lasch (1986) u svojim analizama američke kulture tvrdi kako je u savremenom američkom društvu postignuta potpuna integracija kulture u društveni te naročito u politički sistem, što je on nazvao *establishmentom*. To je, naravno, djelimično tačno, ali upravo zbog izuzetno jakog postignutog jedinstva, koje je brisalo čak i razlike u potkulturama klasa, a zahvaljujući prvenstveno masovnoj kulturi, može se objasniti zašto se danas diferencijacija kulture u mnogim društvima odvija na liniji generacija i zašto su mladi još uvijek nosioci 'nove kulture', koja se radikalno suprotstavlja ne samo 'starijoj' kulturi nego i upravo tom srastanju kulture i društvenog i političkog sistema, odnosno *establishmentu*.

Uprkos činjenici da su funkcije određenih elemenata kulture mnogo jače povezane s fundamentalnim *ljudskim potrebama*, određene kulturne djelatnosti imaju univerzalnu vrijednost i prevazilaze konkretan društveni sistem, te se prenose iz jednog u drugi sistem društva, jer su općeljudskog karaktera i odgovaraju na općeljudske potrebe. To ne znači da su umjetnost, filozofija, naučna otkrića i sl. vanvremenske kategorije, ali su dostignuća u ovim konkretnim oblastima utoliko značajnija ukoliko dotaknu fundamentalne probleme čovjeka i samim time predstavljaju trajniju perspektivu, te zato mogu vršiti uticaj i izvan vremena i društva u kojem su nastala. Društveni sistem, prema Lefebvreu (1988: 56), mora se fokusirati na rješavanje onih problema koji omogućuju da se zadovolje neposredne potrebe i ostvare neposredniciljevi. Samim time osnovni zahtjev jeste da se stabilizuje struktura, da se očuva poredak kako bi se ispunili ovi zadaci. Iz

⁸ Naravno, ovakav odnos nikako nije statičan i u različitim fazama razvoja određenog društva odnos između pojedinih elemenata kulture i društvenog sistema se mijenja. Tako će, naprimjer, sistem odbaciti stare norme, vrijednosti ili ideologije, i to najčešće bezobzirno se obračunavajući s njima kada mu stoje na putu u ostvarivanju ciljeva i zaboravljajući da se 'do jučer' na njih u potpunosti oslanjao, odnosno da je funkcionisanje sistema bilo obezbijedeno upravo tim elementima kulture.

toga, nadalje, proizlazi potreba da se odnosi institucionaliziraju, što podrazumijeva depersonalizaciju i racionalizaciju, kako bi bez smetnji funkcionisali, kao i da se djelatnosti mehanizuju i pretvore u rutinu, a sve u cilju postizanja većeg efekta (Lefebvre, 1988: 69). Sve ovo – insistiranje na stabilizaciji i *status quo* nasuprot procesu i promjeni, uz eliminaciju svakog sukoba, pa i onoga koji vodi progresu, favorizovanje institucionalnih i formalnih elemenata – stvara predstavu kod pojedinca da je okružen svijetom koji mu je stran i koji mu nije naklonjen, koji je teško razumljiv i gdje se individualnom inicijativom ništa ne može postići niti promijeniti.

Kultura, međutim, naročito u sferi umjetničkog stvaralaštva, predstavlja mnogo slobodnije ispoljavanje čovjeka, te je uvijek dinamičnija i progresivnija, jer je *stvaralački impuls condicio sine qua non* kulture.

Kulturna, odnosno umjetnička djelatnost je spontana i slobodna, omogućuje da se izrazi individualnost, te da se afirmišu ljudske sklonosti i sposobnosti, pa je zato razvijanje novog i okrenutost ka budućnosti osnovno mjerilo 'životnosti' jedne kulture. Stoga je „za umjetničko stvaralaštvo mnogo karakterističnije destrukturiranje postojećeg nego njegovo očuvanje“ (Dewey, 1987: 43). Budući da je kultura dinamičnija od bilo kojeg društvenog sistema, ona neizbježno dolazi u sukob sa sistemom – i to oni njeni dijelovi koji su u najvećoj mjeri stvaralački procesi.⁹

Ovome je važno dodati Boudieuovu tvrdnju da „svako društvo vrši hijerarhijsku klasifikaciju kulturnih djelatnosti, vrijednosti i proizvoda, sa ciljem da se naglasi primarni značaj jednih u odnosu na druge, postavljajući 'neadekvatne' u drugi plan, prije svega što na taj način ostaju izvan horizonta većine članova društva, te one koje su favorizovane predstavljaju i jedini okvir *receptije kulture* većine“ (Bourdieu, 1993: 78).

Podređivanje prirodne energije i materijala ljudskim ciljevima i stvaranje novog staništa umjetnim sredstvima naziva se *materijalna kultura* (Crespi, 2006). Ona također uključuje različite tehnologije koje su potrebne za očuvanje i daljnji razvoj ovog okruženja. Zahvaljujući materijalnoj kulturi postavljen je životni standard ili okvir društva, materijalne potrebe ljudi i načini kako se one zadovoljavaju.

Uvjerenja, pojmovi, osjećaji, iskustva, emocije i ideje koje pomažu uspostaviti duhovnu vezu između pojedinaca i društva predstavljaju *duhovnu kulturu*.

⁹ Najčešće se u takvim slučajevima pojedini dijelovi kulture koriste kao sredstvo protiv onih elemenata kulture koji su u sukobu s društvenim sistemom. Ideologizacija umjetnosti i nauke uvijek služi kao efikasno sredstvo sistema kada dođe do polarizacije kulture i političkih ciljeva.

Duhovna kultura doprinosi stvaranju posebnog svijeta vrijednosti, kao i stvaranju i zadovoljavanju intelektualnih i emocionalnih potreba. Duhovna kultura predstavlja mjerilo društvenog razvoja.

Uključuje cjelokupnost umjetničkih vrijednosti, kao i sistem njihovog funkcioniranja, stvaranja i reprodukcije koji se razvio tokom historije. Za cjelokupnu civilizaciju, kao i za pojedinca, uloga umjetničke kulture i umjetnosti je ogromna. Utiče na unutrašnji duhovni svijet osobe, um, emocionalno stanje i osjećaje. Vrste umjetničke kulture nisu ništa drugo nego različite vrste umjetnosti: slikarstvo, skulptura, pozorište, književnost, muzika, film.

Narodna kultura uključuje folklorne tvorevine: mitove, epove, legende, pjesme i plesove, koji su dostupni masama. Glavni atributi narodne kulture jesu: samorodnost i posebnost. Samorodnost se izražava kroz nastajanje kulturnih vrijednosti unutar svakodnevnog života nekog naroda. Riječ je o usmenoj književnosti, kako je već naglašeno, pjesmama i muzici, naivnom slikarstvu i vajarstvu, načinu odijevanja, različitim igrama i drugim ritualizovanim performansima.

Pošto se i narodna i masovna kultura često označavaju istom sintagmom – popularna kultura, suštinska distinkcija među njima ogleda se u iskazu da je narodna kultura – 'kultura naroda', a masovna kultura – 'kultura za narod'.

Elitna kultura, čiji je glavni socijalni atribut ekskluzivnost, korespondira s klasnom i drugim (rasnom, kastinskom, konfesionalnom...) stratifikacijama u društvu. Ona nastaje kao svjesno projektovani sistem duhovnih (religijskih, umjetničkih, filozofskih, naučnih, moralnih...) i materijalnih vrijednosti, što su imanentne društvenim elitama u određenom socijalno-historijskom kontekstu. Osim što se razvija u okrilju društvenih elita kao element njihovog samopotvrđivanja, ekskluzivnost elitne kulture obezbjeđuje se funkcionisanjem estetskih ili drugih kriterija vrednovanja, nezavisno od socijalne širine i temporalne dugotrajnosti 'kulturne potrošnje', tj. recepcije određenih kulturnih vrijednosti.

Elitna, odnosno visoka kultura sastoji se od zbirke pojedinačnih djela profesionalnih stvaralaca. Elitna kultura je autorska, autentična, originalna, vrijedna, skupocjena, dostupna je manjini i ne može je svako razumjeti. Za njeno razumijevanje potreban je istančan ukus, razumijevanje kriterija umjetničkog vrednovanja i široko obrazovanje.

Antonina Klosowska smatra da se pojam masovne kulture odnosi na pojave savremenog prenošenja identičnih i analognih sadržaja koji teku iz malobrojnih izvora ka velikim masama primalaca, kao i na jednoobrazne forme zabavne i zabavljačke djelatnosti velike mase ljudi (Klosowska, 2001: 94-95). Masovne kulture, ma kako je mi odredili, ne bi bilo bez masmedija, u prvom redu elektronskih, koji su nastali i doživjeli buran razvoj, do potpune sveprisutnosti i u nerazvijenim dijelovima svijeta danas. Glavne karakteristike masovne kulture su:

- MONOCENTRIČNOST (nasuprot policentričnosti tradicionalne kulture)
- OPĆOST (namijenjena svima, a ne određenim društvenim grupama)
- EKLEKTIČNOST (nasuprot originalnosti)
- STANDARDIZOVANOST (na nivou prosječnog ukusa)
- STEREOTIPNOST (ponavljanje istih sižea: spolnosti, sentimenta, načina života... itd.)
- HOMOGENIZOVANOST (uprošćavajuća – "Marks za početnike", imanentna – bestseleri, mehanička – turbofolk)
- ROBNI KARAKTER (opstanak određene vrijednosti kao kulturne vrijednosti zavisi ponajprije od njene tržišne vrijednosti)

Razvoj medijskih i informacijskih tehnologija već je odavno odigrao presudnu ulogu ne samo u napuštanju tradicionalne kulture nego i u stvaranju njene audiovizuelne nasljednice.

Drugim riječima, masovna kultura posredovana medijima postala je osnova cjelokupne kulture današnjeg vremena i predstavlja jedan od najzanimljivijih fenomena istraživanja kada je u pitanju odnos kulture i društva.

Tehničke mogućnosti globalnog prenosa i širenja simboličkih sadržaja na mnogobrojne, heterogene i široko rasprostranjene primaoce, po principima potrošačke robe, prate u sociološkom smislu tendencije obezličene masovnosti i bezličnog uniformisanog ukusa. Kulturna industrija koja podržava korisnike svojih proizvoda osigurava takve kulturne sadržaje koji se neće

primati s misaonim naporom i opterećenjem značenjima. Tako je i razumljivo što mnogi sociolozi kulture uviđaju koliko masovni i novi mediji pomažu stvaranju 'kulturne nepismenosti' podržavajući vladajuće norme i vrijednosti, naročito u današnjim savremenim društvima, u kojima postoji nedostatak demokratije, obrazovanja i kritičkog mišljenja.

Masovna kultura pomaže da se smanje kulturne razlike između društvenih slojeva, ali pritom često snižava kulturne standarde i omogućava rast stereotipa, pa čak i predrasuda. Svojom sveprisutnošću, intenzivitetom, mozaičnošću, osrednjošću masovna kultura industrijsko-standardnim i pragmatičnim djelovanjem umanjuje vrijeme za onu kulturu koja bi bitno uticala na ljudski duhovni razvoj i preobražaj.

Društvo predstavlja posebnu, specifičnu, a ne prirodnu pojavu ukoliko su ljudi kulturni, ukoliko se ponašaju kulturno. Kultura duboko prožima cjelokupno čovjekovo biće, a prije svega njegovo ponašanje u društvu i njegov odnos prema društvu. U ovom pogledu osobito je značajno ono što podrazumijevamo pod društvenim pravilima ili normama, kojima je neposredna svrha upravo regulisanje ponašanja ljudi.

Kultura se pojedincu pojavljuje kao objektivno data, kao društvena pojava koja je nezavisna od njega. Ona obuhvata cjelokupno društveno znanje i načine ponašanja. Bez nje pojedinac ne može stupiti u interakciju s drugim ljudima, da se s njima sporazumije, niti da uskladi svoje ponašanje s njihovim, da postavi sebe i druge u društvo kojem pripada. Zato čovjek usvaja društvenu kulturu, trudeći se da ona postane dio njega samog. U slučaju uspješnog i adekvatnog usvajanja kulture pojedinac ne osjeća da ona na njega vrši pritisak, ne osjeća i ne razumijeva kulturu kao nešto strano, spoljašnje, nametnuto, objektivno dato, već kao nešto vlastito, svoje, prisno, unutrašnje, i njegovo kulturno ponašanje postaje njegovo "prirodno" ponašanje.

S druge strane, budući da je za opstanak društva nužno da se pojedinci ponašaju na način kako od njih zahtijeva specifična društvena kultura, na taj način pojedinac postaje koristan član svoje zajednice. Odgojem se usađuje kultura u pojedinca i stvara od njega kulturno biće koje je potrebno za svako društvo.

Nadalje, svaki član društva ima svoju posebnu, *ličnu, individualnu kulturu*. Svaka ličnost drugačije shvata i drugačije usvaja društvenu kulturu, zauzimajući lični, svoj stav prema njoj. Svakako treba naglasiti da je nebriga za kulturu opasna pojava i predstavlja

prepreku za razvoj kako pojedinaca tako i cjelokupnog društva.

Važno savremeno pitanje glasi: kakav je uticaj naše današnje kulture na nas? Živimo li u kulturi koja pobuđuje ono najbolje u čovjeku? Dobivamo li vrijednosti kako bismo razvili ljudske osobine poput suosjećanja, razboritosti, mudrosti, slobodne volje, altruizma, pravednosti, ustrajnosti, empatije, a koje su bile vrednovane i visoko cijenjene tokom cjelokupne naše historije i koje su imale najveći uticaj na naš samorazvoj i samopoštovanje? Ili živimo u društvima koja pobuđuju naše najsebičnije aspekte, potiču nezasićenu apetite, hrane naš ego, zatupljuju nas, čine nas ovisnima, fizički nezdravima, psihički labilnima, duhovno praznima?

Kakvu vrstu obrazovanja i kulture trebamo u društvu da bismo probudili čovjeka ponovo? Budućnost našeg društva i naša budućnost uopće može zavisiti od odgovora na ova pitanja, kao i od naše volje i sposobnosti da ih prihvatimo i primijenimo.

Samir Forić

2.2. Društvo kao sistem i struktura

Zbog čega se u sociologiji društvo tretira kao sistem i struktura?

Polazna tačka u sociološkom tretiranju društva jeste stav da je društvo kompleksna kategorija. Pojam društva odnosi se ne samo na ljudsko nego i na životinjska društva, a u kategoriji ljudskih društava razlikujemo više različitih tipova kao što su: lovačka i sakupljačka, poljoprivredna, stočarska, nomadska, sjedilačka, tradicionalna, moderna, postindustrijska itd. Sva nabrojana društva najprije odlikuje njihova kompleksnost ili složenost.

Naš, bosanskohercegovački sociolog Ibrahim Bakić rekao bi da je to „kompleksnost procesa i odnosa, društvenih interakcija najrazličitije vrste između različitih društvenih realiteta“ (Bakić, 2000: 99). Kako bi pojmlili ovu složenost (kompleksnost), odnosno kako bi je umanjili, sociolozi se, u slučaju ljudskih društava, koriste pojmovima *društvenog sistema* i *društvene strukture* (Pusić, 1989: 67).

Naime, svaki sistem podrazumijeva postojanje cjeline sastavljene od više međusobno usklađenih dijelova, pri čemu je ta cjelina odvojena od vlastite okoline i ima određeni stepen samodovoljnosti.

Ljudska društva zaista jesu cjeline sastavljene od više dijelova: od pojedinaca, grupa, institucija, te od odnosa i procesa među njima. Ona su, također, odvojena od svoje okoline bilo da je riječ o prirodi ili drugom društvu, a opet bilo da je riječ o većoj ili zasebnoj cjelini. Konačno, ljudska društva imaju određeni stepen samodovoljnosti, zbog čega o njima i govorimo kao o društvima, a ne kao dijelovima neke veće cjeline (Turner, 1974: 17).

Pojam sistema podrazumijeva postojanje *poretka*. Ako sistem predstavlja cjelinu međusobno usklađenih dijelova, ako je tih dijelova više i ako je svaki određen nekom zasebnom funkcijom, onda pojmom poretka označavamo upravo tu usklađenost, odnosno integriranost dijelova u cjelinu, njihovu ravnotežu i stabilnost koje pružaju sistemu kao cjelini.

Pojam poretka govori nam da su dijelovi posloženi po nekom redu, da postoji uređenost dijelova u odnosu na cjelinu kojoj pripadaju. Upravo ovu unutrašnju uređenost sistema označavamo pojmom društvena struktura.

Društvo kao sistem i struktura u sociološkoj teoriji

Pojmovima društvenog sistema i društvene strukture najviše su se bavili sociolozi koji su društvu pristupali kao makrofenomenu, kao zaokruženoj cjelini čija se bit najbolje može razumjeti analizom njenih sastavnih dijelova, njihovih odnosa i procesa. To su, u prvom redu, pripadnici *funkcionalizma*, poput Herberta Spencera i Émila Durkheima, zatim pripadnici *strukturalnog funkcionalizma* poput Talcotta Parsonsa i Roberta K. Mertona, potom pripadnici *sistemske teorije društva*, među kojima je najpoznatiji Niklas Luhmann, te konačno pripadnici savremenih integrativnih teorija u sociologiji, gdje se izdvaja *teorija strukturacije* Anthonyja Giddensa. Spomenimo, ukratko, najznačajnija stajališta navedenih autora kako bismo ilustrirali kompleksnost društva kao fenomena, te kompleksnost teorijskog promišljanja koja nastaje upotrebom kategorija sistema i strukture, unatoč nastojanju da se upravo njihovom upotrebom ova složenost smanji.

Prije toga, s obzirom na učestalost ponavljanja, dužni smo istaći nekoliko napomena o **funkcionalnoj paradigmi** koja umnogome utječe na razumijevanje ovdje predstavljene materije, naročito

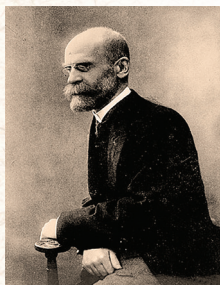
**funkcionalnoj
paradigmi**

u vidu funkcionalizma. Riječ je teorijskoj perspektivi koja počiva na dva osnovna postulata: a) *postulatu funkcionalnog jedinstva* (nužna pretpostavka da egzistencija jednog društva kao sistema ovisi o funkcionalnom skladu njegovih dijelova) i b) *postulatu univerzalne funkcionalnosti* (nužna pretpostavka da svaki dio društva ispunjava neku vitalnu funkciju za društvo) (Kukić, 2004: 99). Vrijedi još istaći da je svaka funkcija u društvu povezana s nekom potrebom, jer je usmjerena ka njenom zadovoljenju. Međutim, kritičari funkcionalizma, poput Johnatana H. Turnera (1974: 25), ističu kako ova pojmovna veza između funkcija i potrebe dovodi do najmanje dva epistemološka problema: a) problema *tautologije* (potreba = funkcija i obratno) i b) problema *teleologije* (nejasan odnos u pogledu kauzalnosti između potrebe i funkcije: potrebe uzrokuju funkcije, ali ujedno se tretiraju upravo kao posljedica funkcija). Određene kritičke napomene o funkcionalizmu predstaviti ćemo na kraju ovog poglavlja.

Herbert Spencer

Herbert Spencer društveni sistem objašnjavao je pomoću analogije između društva i ljudskog organizma. Ono što su u društvu kao cjelini njegovi međusobno usklađeni dijelovi, u slučaju ljudskog organizma to su ljudski organi. Kako bi sistem bio funkcionalan, odnosno obavljao osnovne funkcije s ciljem zadovoljenja elementarnih potreba, nužno je da svi organi i sami ispravno funkcioniraju, odnosno da budu zdravi. Nezdrav organ, ukoliko zbog tog stanja prijeti organizmu kao cjelini, potrebno je izliječiti ili odstraniti. Isti pristup primjenjuje se u slučaju društva. Funkcionalno društvo prije svega je „zdravo društvo“, i to predstavlja normalno stanje. S druge strane, ukoliko je riječ o nefunkcionalnom društvu, to nazivamo patološkim stanjem (Turner, 1996: 194-195).

Émile Durkheim društvo je smatrao sistemom čija je unutrašnja uređenost, uključujući i integriranost dijelova u cjelinu, ovisna o društvenoj podjeli rada. U nerazvijenim društvima, odnosno društvima s nerazvijenom podjelom društvenog rada, prevladavaju mehanička solidarnost i izraženija kolektivna svijest. U razvijenijim društvima, odnosno društvima s razvijenijom podjelom rada, prevladavaju organska solidarnost i izraženija individualna svijest. Suština ideje o društvenoj podjeli rada tiče se, s jedne strane, pitanja izdiferenciranosti funkcija kao faktora koji doprinosi usložnjavanju strukture, te, s druge strane, društvene integracije kao faktora koji doprinosi stabilnosti sistema. Stanje u kojem usložnjena struktura ne doprinosi stabilnosti sistema naziva se stanjem *anomije*. Bitna strukturalna komponenta u društvenom sistemu jeste pojam *društvene činjenice* kao

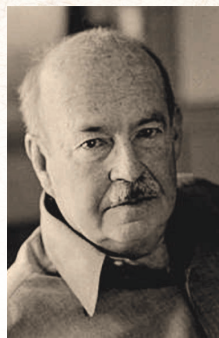
David Émile
Durkheim (15. april
1858. – 15. novembar
1917.)

društvene sile koja izvanjski utječe na pojedinačno ponašanje i koja potvrđuje da društvo ima *sui generis* karakter, odnosno da je po kvalitetu mnogo više od prostog zbira pojedinaca i pojedinki (Durkheim, 1999: 15).

Talcott Parsons, inspiriran sociološkom mišlju Maxa Webera, tretirao je društvo prvenstveno kao opći sistem društvenog djelovanja. Strukturu ili unutrašnju uređenost sistema čini sadržaj četiriju dijelova ili podistema skupa sa četiri temeljne funkcije ili, kako ih je Parsons nazivao, *funkcionalna imperativa* – nužnim zahtjevima za funkcioniranje sistema. Svaki podsystem ispunjava po jednu temeljnu funkciju: a) ponašajući organizam ispunjava funkciju prilagodbe, b) sistem ličnosti ispunjava funkciju postizanja cilja, c) društveni sistem ispunjava funkciju integracije, te konačno d) kulturni sistem ispunjava funkciju latentnosti i održavanja obrazaca. U kontekstu ove teme po važnosti se izdvaja *društveni sistem* (Parsons, 1964: 46). Ključne strukturalne komponente ovog sistema su: *status* (strukturalni položaj aktera u društvenom sistemu) i *uloga* (ono što se od aktera očekuje da čini u kontekstu funkcionalnog značenja za sistem, tačnije, njegovog održavanja). S obzirom da je temeljna funkcija društvenog sistema integracija ili održavanje ravnoteže nužne za funkcionalnu egzistenciju sistema društva, za njeno ispunjenje bitna su dva elementa: a) *proces socijalizacije* – čija je posljedica u tome da akteri, težeći ostvariti vlastite interese, ostvaruju interese društva i b) *mehanizmi društvene kontrole* – koji suzbijaju devijantnost i nameću ponašanje u skladu s vrijednostima i normama društva. Održavanje ravnoteže može se razumjeti i kao održavanje poretka.

Parsons je, kao i Durkheim prije njega, smatrao da je u temelju poretka vrijednosni konsenzus (saglasje), koji odgovara ključnom vrijednosno-normativnom obrascu jednog društva. Ovaj obrazac ne ostvaruje se samo kroz vrijednosti i norme, nego i kroz ciljeve i uloge prožimajući i integrirajući ukupni sistem društva.

Robert K. Merton smatra se drugim najvećim predstavnikom strukturalističko-funkcionalističke tradicije u sociologiji. Iako je blisko sarađivao s Parsonsom, ipak je kritikovao njegovu ideju o statičnosti vrijednosnog konsenzusa u društvu i više se bavio onim društvenim stanjima u kojima je ravnoteža narušena (*anomija*), odnosno stanjima gdje funkcije, umjesto pozitivnih, proizvode ili negativne posljedice (*disfunkcije*) ili ne proizvode relevantne posljedice u održavanju dijelova društvenog sistema (*nefunkcije*). Smatrao je da je društveni sistem sačinjen od dviju komponentata:

Talcott Parsons (13. decembar 1902. – 8. maj 1979.)

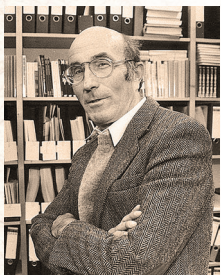

Robert King Merton (4. july 1910. – 23. februar 2003.)

a) *društvene strukture* („organizirani skup društvenih odnosa u kojima su, na različite načine, umiješani pojedinci ili grupe“) i b) *kulturne strukture* („organizirani skup normativnih vrijednosti koje rukovode ponašanjem, a koje je zajedničko većini članova nekog društva ili grupe“) (Merton, 1968: 218).

Dok kulturna struktura osigurava ciljeve ili norme koje pojedinci ili grupe trebaju ostvariti, društvena struktura osigurava kapacitete ili sredstva za njihovo ostvarenje.

Anomija je ono stanje u kojemu između ciljeva i sredstava (kulturne i društvene strukture) postoji narušena ravnoteža. Pored anomije Merton se još bavio i drugim oblicima disfunkcionalnosti, aberacije, nekonformizma, socijalne dezorganizacije i socijalnim problemima kao oblicima devijantnosti koji su relevantni za sociološko razumijevanje poretka i normalnosti, a o čemu će biti govora u nastavku.

Niklas Luhmann
(decembar 8. 1927. –
novembar 6. 1998.)

Niklas Luhmann, slično kao i Merton, svojevremeno je bio učenik Talcotta Parsonsa, čija je opća teorija društvenog djelovanja bila inspiracija za Luhmannovu teoriju društva, u prvom redu kao dio teorije općih, a zatim i teorije socijalnih sistema. Za razliku od konvencionalnog stajališta u sociologiji koje društvo posmatra kao skup sačinjen od pojedinaca i grupa, Luhmann društvo posmatra kao sistem sačinjen isključivo od komunikacija. Društvo je opći sistem unutar kojeg se, zahvaljujući procesima evolucije sistema i diferencijaciji funkcija, razvio čitav niz posebnih društvenih sistema ili podsistema kao što su: podsistem politike, podsistem upravljanja, podsistem religije, podsistem prava, podsistem obrazovanja i drugi. S obzirom da kao jedinice analize ne tretira pojedince ili grupe, već komunikaciju, Luhmann upravo komunikaciju smatra strukturom kako općeg sistema društva tako i njegovih podsistema (Luhmann, 2011: 88). Komunikacija počiva na *bazičnom razlikovnom kôdu* koji ima oblik „pripada/ ne pripada“. Tako, naprimjer, u slučaju podsistema pravo, kod ima oblik „pravo/nepravo“, a u slučaju podsistema nauke ima oblik „istina/neistina“. Odlika svih sistema, a što se opet veže za funkciju komunikacije kao funkciju unošenja razlika, jeste da se samoproizvode (*autopoeza*), da imaju određeni stepen samodovoljnosti ili samoreferentnosti (*autonomija*) i da teže samozatvaranju.

Anthonyja Giddensa

Teorija strukturacije **Anthonyja Giddensa** spada u red savremenih integrativnih teorija u sociologiji. Ona predstavlja svojvrstan pokušaj rješavanja jedne od centralnih teorijskih dilema u

sociologiji – one koja se tiče odnosa između aktera i strukture. Giddens tvrdi da mi, kao akteri, neprestano i aktivno gradimo društvenu strukturu svojim svakodnevnim aktivnostima. U srži ovog stava je pojam *dualnosti strukture*, što znači da svako društveno delanje podrazumijeva postojanje stuktore (naše delanje odvija se ne u praznom, već u strukturama ispunjenom društvenom prostoru), ali i da istovremeno svaka struktura podrazumijeva delanje, jer stuktura zapravo zavisi od regularnosti (ustaljenosti i ponavljanja) ljudskog ponašanja (Gidens, 2003: 687). Za razliku od ostalih ovdje navedenih autora, Giddens ne smatra da su strukture izvanjske, odnosno da postoje u vremenu i prostoru. Zapravo, stuktura je skup strukturirajućih „osobina (od kojih poseban značaj imaju pravila i resursi) koje sličnim društvenim praksama daju sistemski oblik“ (Ricer, 2009: 276). Strukture se predstavljaju u društvenim sistemima, a ovi sistemi su, opet, samo *društvene prakse*, odnosno prakse koje se ponavljaju i koje su uobičajene i općeprihvaćene.

Sumirajući navedena teorijska stajališta, možemo zaključiti da se pojmovi ‘sistem’ i ‘struktura’ u sociologiji upotrebljavaju u svrhu razumijevanja, proučavanja i istraživanja društva tako da se istodobno pokušava smanjiti, ali i obuhvatiti njegova pojmovno-teorijska i pojavna kompleksnost.

Pojam sistema odnosi se na društvo kao zaokruženu i samodovoljnu, od svoje okoline odvojenu i od mnogobrojnih dijelova sačinjenu cjelinu. Pojam strukture, s druge strane, odnosi se na unutrašnju uređenost dijelova, njihovu međusobnu usklađenost (*poredak*) i posljedice koje proizvode kako jedni po druge tako i po samu cjelinu (*funkcije*). Društvena struktura manifestira se u sistemu na način koji se nama kao akterima čini izvanjskim i nerijetko prinudnim jer ograničava, omogućuje, uređuje (regulira) i usmjerava naše ponašanje (Kukić, 2004: 129). Međutim, naše ponašanje, odnosno djelovanje, prvenstveno u vidu društvenih praksi, oblikuje tu istu strukturu. Jedan od najboljih primjera kojima možemo ilustrirati ovako definiran pojam društvene strukture jeste kroz njen pojavni oblik u kojem izvire i u kojem se održava društvena nejednakost – fenomen društvene stratifikacije.

Društvena stratifikacija kao pojavni oblik društvene strukture

Fenomen nejednakosti u društvu smatra se, namjeravanom ili nenamjeravanom, posljedicom *društvene organizacije*. S obzirom da je riječ o socioekonomskoj organizaciji, onda je i društvena nejednakost prvenstveno socioekonomska, što znači da se odnosi na razlike u pogledu posjedovanja materijalnog bogatstva, ali i na razlike u pristupu nizu društvenih resursa i privilegija.

društvene stratifikacije ili raslojavanja

Pojam **društvene stratifikacije** ili **raslojavanja** odnosi se na *hijerarhijski organiziranu strukturu* unutar koje imamo više društvenih slojeva, od kojih su neki slojevi na samom dnu ili bliže dnu, neki u sredini, a neki bliže vrhu ili u samom vrhu.

Ovakva vertikalna raspoređenost slojeva kao strukturalnih komponenti obično se predstavlja u piramidalnom obliku tako da su mnogobrojniji slojevi bliže dnu, a malobrojniji bliži vrhu. U drugom slučaju, ako je društvo organizirano po horizontalnoj liniji, onda govorimo o segmentiranosti, a ne o stratifikaciji.

Razlike između slojeva prvenstveno su socioekonomske prirode. Položaje unutar slojeva zauzimaju kako pojedinci tako i društvene grupe.

Razliku između navedenih položaja označavamo pojmom *statusa*. Koristimo ga kako bismo ukazali na strukturalni položaj koji pojedinci ili grupe zauzimaju u društvu, ali i kako bismo izrazili razliku u poštovanju i prestižu koji pripisujemo određenim društvenim grupama i pojedincima koji su njihovi članovi.

Društvena stratifikacija pojavljuje se u četiri historijska tipa ili sistema: ropstvu, kastinskom sistemu, staleškom sistemu i klasnom sistemu. Prva tri sistema karakterizira, između ostalog: a) normiranost na temelju tradicije, prava ili religije (potonje u slučaju kastinskog sistema), b) jasna definiranost granica između slojeva, c) odnosi ličnog karaktera između pripadnika različitih slojeva (posebno u slučaju ropstva i staleškog sistema) i d) činjenica da se pripadništvo sloju dobija rođenjem. Ništa od navedenog ne važi za klasni sistem, koji je aktuelan u savremenom društvu i vezan za kapitalistički ekonomski poredak (Gidens, 2003: 288).

Klasni sistem društvene stratifikacije počiva na socioekonomskim nejednakostima koje se tiču kako razlika u posjedovanju imovine tako i u pogledu razlika između plaća i uvjeta rada koji se vežu za zanimanja, te u obrascima potrošnje i kulturnim ukusima kao odrednicama životnog stila. Iako je Karl Marx tvrdio da postoje

samo dvije klase: posjednici sredstava za proizvodnju (kapitalisti) i oni koji svoj rad prodaju kako bi stekli uvjete za život (proletarijat), sociološko razumijevanje klasnih podjela u savremenom društvu ističe postojanje sljedećih klasa: *više, srednje, radničke klase i potklase* (Browne, 1998: 28).

Srednja klasa predstavlja posebno važan predmet proučavanja savremene sociologije s obzirom na njenu mnogobrojnost, neodređenost granica, internu raznolikost i nedostatak klasne svijesti, a sve u vezi sa savremenim fenomenima potrošačkog i meritokratskog društva.

Pod *potrošačkim* mislimo na ono društvo u kojemu su životni standardi većine članova društva podignuti zahvaljujući ekonomskom razvoju, a koje se manifestira u dostupnosti robe masovne potrošnje i njene pristupačnosti većini članova društva. Potrošačko društvo obično je simbolizirano tržišnim centrom kao mjestom prividnog izjednačavanja različitih društvenih slojeva kroz takozvane konzumerističke obrasce potrošnje. Pod *meritokratskim* mislimo na „društvo jednakih šansi“, odnosno na društvo čiji je sistem društvene stratifikacije otvoren i zavisao od individualnih sposobnosti, zasluga i postignuća pojedinaca bez obzira na njihovo društveno porijeklo. Meritokratsko društvo simbolizirano je univerzalnom dostupnošću obrazovanja, posebno visokog obrazovanja, koje na temelju proizvodnje obrazovnih i radnih kvalifikacija snažno utječe na društvenu stratifikaciju kroz njeno stvaranje, održavanje i opravdavanje. Kada kažemo da je jedan sistem društvene stratifikacije otvoren, onda mislimo je u njemu prisutan fenomen vertikalne **društvene mobilnosti** ili **pokretljivosti**. Premda društvena mobilnost općenito označava kretanje pojedinaca i grupa između različitih pozicija u društvenoj strukturi, u kontekstu klasnog sistema društvene stratifikacije prvenstveno mislimo na onu vertikalnu, mada postoje i drugi tipovi, kao što su horizontalna, intergeneracijska i intrageneracijska. Vertikalna društvena mobilnost podrazumijeva kretanje od nižih prema višim (uzlazna), kao i kretanje od viših prema nižim (silazna) pozicijama ili položajima.

Na isti način na koji sam fenomen društvene stratifikacije slikovito izražavamo frazom *društvena piramida*, tako i fenomen vertikalne društvene mobilnosti slikovito izražavamo frazom *društvena ljestvica* – po kojoj se moguće kretati prema gore ili prema dolje.

Zapitajmo se: koja je veza između vertikalne društvene mobilnosti i održavanja **društvenog poretka** koji nalazimo u savremenim

društvene mobilnosti
pokretljivosti

društvenog poretka

društvima? Odgovor na ovo pitanje ujedno će nam pojasniti koncepciju meritokratskog društva, odnosno „društva jednakih šansi“. Prema strukturalnim funkcionalistima, poput Parsonsa i Mertona, otvoreni sistem društvene stratifikacije u funkciji je „da podstakne prave ljude da učine sve da bi stigli do visokorangiranih položaja koji su najvažniji za opstanak i funkcionisanje društva“ (Ricer, 2009: 120). Drugim riječima, društveni poredak neće moći održati egzistencijalnu stabilnost društva kao sistema ukoliko pojedinci i grupe *nisu dovoljno motivirani* da svoje sposobnosti, energiju i resurse stave u upotrebu, odnosno funkciju društva. Motivacija proizlazi iz društva i to u vidu nagrada, privilegija, prestiža, moći i statusa, a koje su raspoređene uzduž vertikalne linije društvene stratifikacije i skupa strukturiraju (sačinjavaju) njene unutrašnje pozicije ili položaje. Pojednostavljeno rečeno: onima koji društvu daju više i pripada više od društva.

Merton je ovo preciznije teorijski izrazio kroz već spomenute pojmove društvene i kulturne strukture. Dok društvenu strukturu čine različiti, nisko, srednje i visokorangirani položaji na društvenoj ljestvici (gdje svakom odgovara određeni dio nagrada, privilegija i prestiža), kulturnu strukturu čini motivacija za dostizanje ovih položaja, i to u vidu: a) *vrijednosti* (naprimjer: „najbolja stvar u životu je raditi naporno i pošteno“), b) *normi* (naprimjer: „rad je obaveza svakog poštenog čovjeka“), c) *ciljeva* (naprimjer: „cilj u životu treba biti imati dobro obrazovanje i obavljati dobro plaćen posao“) i d) *uloga* (naprimjer: „od mene se očekuje da kao odrasla osoba zarađujem samostalno za život i ostvarim poštovanje od društva“). Ravnoteža između društvene strukture kao sredstava i kulturne strukture kao ciljeva upravo je ono što je u samoj srži ideje meritokratskog ili „društva jednakih šansi“, odnosno društvenog poretka koji počiva na takvoj ideji. Ova ravnoteža predstavlja ono što sociološki razumijevamo kao „normalnost“. Način na koji se ona ostvaruje, i tako kreira/održava društveni poredak, nazivamo društvenom regulacijom. S druge strane, stanje narušene ravnoteže sociološki razumijevamo kao društvenu devijantnost, odnosno „nenormalnost“. O navedenim stanjima, procesima i njihovim elementima bit će govora u nastavku i to kontekstu društvenog poretka, što je pojam koji koristimo istoznačno s pojmom društvene strukture.

Društveni poredak: regulacija, norme, normativnost, normalnost i devijantnost

Za dijelove društva kao cjeline naprijed smo rekli da postoji nužna pretpostavka o njihovoj međusobnoj usklađenosti i to u smislu ravnoteže koja doprinosi stabilnosti cjeline, kao i u smislu posljedica koje proizvode kako jedni po druge tako i po samu cjelinu. Međusobna usklađenost podrazumijeva postojanje nekog reda unutar cjeline, odnosno neke uređenosti koju razumijevamo kao strukturu. Dodatna pretpostavka je da se radi o trajnoj, izvanjskoj i od naše volje relativno nezavisnoj uređenosti koja je oblikovana kroz društvenu praksu, ali koja ujedno oblikuje i usmjerava naše individualno ponašanje. U ovom smislu pojmovi *struktura* i *poredak* pojavljuju se kao sinonimi. Poredak implicira da postoji jasan red stvari. Društvena stratifikacija kao društvena hijerarhija predstavlja takvu vrstu poretka. Društvena struktura očituje se kao poredak upravo iz razloga što je „red“ njena pojmovna suština. Ono što nas kao sociologe zanima jesu pitanja kao što su: Kako se taj red stvara? Kako se održava? Kako djeluje na razini naših svakodnevnih života? Ova pitanja dovode nas do pojmova društvene regulacije, normi, normativnosti, normalnosti i devijantnosti kao ključnih pojmova društvenog poretka.

Etimološki, riječi *regulacija* i *norma* imaju slično značenje. Riječ *regulacija* (fr. *la règle*) znači povlačenje crta na papiru uz pomoć ravnala (Pusić, 1989: 151). Riječ *norma* (lat. *norma*) odnosila se naprije na tesarov uglomjer, a zatim i na mjerilo općenito (Gams, 1993: 3). Obje riječi se, etimološki, vežu za pravilnost (*regulacija*), odnosno za pravilo (*norma*). Također, *regulacija* se ponekad upotrebljava istoznačno s riječju *ravnoteža*, a riječ *norma* za neko propisano pravilo ili standard. Eugen Pusić **društvenu regulaciju** definira kao „djelatnost *sistematskog legitimnog* utjecaja prema *prethodno postavljenim kriterijima*“ (Pusić, 1989: 149). Håkan Hydén i Måns Svensson definiraju **normu** kao „generalizirano očekivanje individualnog ponašanja“ čiji su suštinski elementi: a) imperativ, b) društvena reprodukcija i c) individualno razumijevanje očekivanog ponašanja (Hydén & Svensson, 2008: 136; Svensson, 2013: 47). Pojam regulacije širi je od pojma norme i predstavlja jedan od ključnih pojmova u teoriji sistema. Težnja **regulacije** je *smanjenje neizvjesnosti* i *stabilizacija* sistema kroz uvođenje regularnosti u vidu ustaljenog reda stvari (pravilnosti). Jedan od oblika regulacije je normativna regulacija, ali se ona, posebno vezano za društvenu regulaciju, odvija i kroz vrijednosti i institucije društva kao što su porodica, vlasništvo ili država

(Pusić, 1989: 245). Na isti način na koji izraze *poredak* i *struktura* možemo razumjeti kao sinonime, tako možemo razumjeti i izraze *regulacija* i *strukturiranje*, jer se oba izraza odnose na *uvođenje reda* između dijelova koje čine cjelinu, odnosno u sistem. U ovom slučaju društvena struktura predstavljala bi „ustaljeni red stvari“ ili „poredak stvari“ unutar društva kao sistema.

Kao što možemo vidjeti, pojam *društvene regulacije* više se koristi u kontekstu sistema nego nekog njegovog posebnog dijela. Normativna regulacija ili normiranje se, s druge strane, više odnosi na određene dijelove nego na cjelinu.

Norme **Norme** se prvenstveno odnose na individualno ponašanje. U društvu ih prepoznamo kroz odrednicu trebanja, što znači da svako „treba“ kao „određeno očekivanje individualnog ponašanja“ zapravo implicira normu. Pored trebanja i očekivanja za norme još vežemo i pojam propisanih pravila. Norme nisu nužno propisane formalnim aktima (npr. zakonima), već mogu biti propisani i formalnim simbolima i znacima (npr. svjetla na semaforu), kao i u vidu konvencija (npr. pravila etikecije), pa čak i faktičkog ponašanja aktera (npr. hodanje uz desnu stranu na šetalištu), koje se na intersubjektivnoj razini razumijevaju kao imperativi ili zahtjevi za određenim ponašanjem. *Societalnim normama* označavamo sve norme unutar kojih razlikujemo više vrsta normi kao što su: društvene, etičke, religijske, profesionalne, systemske ili tehničke, situacione (gdje su najpoznatije one koje vežemo za pojam društvene uloge – sama društvena uloga definira se kao očekivanje individualnog ponašanja u onim situacijama gdje akteri vrše konkretne uloge), injunktivne, deskriptivne i pravne norme (Hydén & Svensson, 2008: 139). Ova posljednja vrsta od posebnog je značaja, kako za funkcioniranje društva tako i za temu koju obrađujemo na ovome mjestu. Naime, *pravne norme* od drugih normi razlikuju se po svojoj formalnosti, vezanosti za javni autoritet i funkciji regulacije društvenih odnosa koji su po prirodi konfliktne, kao što su, naprimjer, odnosi javne vlasti (propisani ustavom i zakonima iz oblasti upravnog prava), odnosi vlasništva (propisani zakonima iz oblasti ugovornog prava), odnosi između država (propisani aktima međunarodnog prava) i slično. Pravne norme osnovna su jedinica unutar prava kao podsistema društva, te u tom smislu predstavljaju centralni fokus pravne prakse i pravne nauke (Svensson, 2013: 41).

Norme općenito, a pravne norme posebno, značajne su za sociologiju u objašnjavanju, proučavanju i istraživanju društvene strukture i to najprije u ravni još jednog ključnog pojma – normativnosti.

Normativnost je kompleksan pojam oko kojeg postoje prijepori u društvenim naukama. Za *ekonomiste* normativnost proizlazi iz tržišnih zakona (zakona ponude i potražnje). Za *kriminologe* normativnost proizlazi iz društvene reakcije na kriminal. Za socijalne psihologe normativnost je neodvojiva od stavova. Za *pravnike* normativnost proizlazi iz pravnih normi bez obzira da li djeluju ili ne djeluju na faktičko ponašanje aktera. Za *sociologe* normativnost proizlazi samo iz onih normi koje zaista djeluju na faktičko ponašanje aktera, bez obzira na njihov izvor ili vrstu. Premda se pravnici teško mogu složiti sa sociološkim razumijevanjem pojma normativnosti, ipak su razvili dvije kategorije koje sociolozima olakšavaju vlastiti posao. Riječ je o kategorijama *efikasnosti* (učinkovitosti) i *efektivnosti* (djelotvornosti) normi. Efikasnost pravnici dijele u dvije vrste: *primarnu* (postupanje po imperativu normi ili po dispozitivu) i *sekundarnu* (postupanje po sankciji), koja se očituje samo onda kada zakaže primarna efikasnost (Visković, 1981: 194-202; Vrbanić, 2006: 222-233).

Ono što je tačka saglasja između različitih nauka u oblasti društvenih nauka jeste stav da normativnost predstavlja društvenu silu koja prinudno djeluje na individualna ponašanja, čak i ako se akteri tome protive.

S obzirom da sociolozi ne prave suštinsku razliku između normi i normativnosti (norme uvijek djeluju tako što oblikuju individualno ponašanje, razlika je samo koliko mnogo djeluju), najlakše im je razumijevati pojam normi i normativnosti kroz Durkheimov pojam *društvene činjenice*. One predstavljaju izraze društvene strukture, odnosno društvene sile koje na naše ponašanje djeluju izvanjski i nezavisno od naše volje. U tom smislu normativnost predstavlja vid ispoljavanja društvene strukture, te iz tog razloga sociolozima služi u proučavanju i istraživanju društvene strukture. Ovdje je bitno razlikovanje između ranije spomenutih *injunktivnih* i *deskriptivnih* normi (Forić, 2020a: 115-117). Normativnost u ovom slučaju možemo zamisliti kao koordinatu koja na svojoj krajnjoj lijevoj tački sadrži imperativ kao „*čisto treba*“ (ekstrem „T“), dok na svojoj krajnjoj desnoj tački sadrži faktičko ponašanje kao „*čisto jeste*“ (ekstrem „J“). Sve norme između tačke „T“ i sredine ose spadale bi u red injunktivnih, dok bi sve norme između sredine ose i tačke „J“ spadale u red deskriptivnih normi.

Naprimjer, u slučaju oblasti saobraćaja motornih vozila, ukoliko zamislimo situaciju da upravljamo vozilom na javnom putu, injunktivna norma bi glasila: „ni u kom slučaju nije dozvoljeno

(ne treba) prelaziti ograničenje brzine“, dok bi deskriptivna norma glasila: „svoju brzinu uvijek treba prilagoditi brzini drugih, bez obzira na zakonsko ograničenje“. Dok *injunktivne* norme slijedimo tako što smo ih svjesni i svjesno ih biramo slijediti, *deskriptivne* norme slijedimo prateći faktička ponašanja drugih, često nesvjesni da to činimo. Tamo gdje postoji osjetan *jaz* između injunktivnih i deskriptivnih normi dolazi do gubitka funkcije prava kao podsistema društva, a tako i do narušavanja društvene strukture, odnosno društvenog poretka. U suprotnom, ukoliko ovaj jaz nije osjetan u društvu, kažemo da u društvu postoji *disciplina* koja društvenoj strukturi, odnosno poretku, daje dodatnu čvrstoću. Naravno, u društvu uvijek postoji određeni jaz između navedenih vrsta normi, kao i što su u stvarnosti veoma rijetke situacije gdje društveni akteri isključivo slijede norme iz tačke ekstrema „T“ i „J“.

Normalnost **Normalnost** je pojam koji koristimo u opisivanju stanja stabilnosti i integriranosti društva kao sistema i međuskladnog funkcioniranja dijelova koji ga čine, odnosno ravnoteže unutar strukture društva. Kada koristimo ovaj izraz, na umu obično imamo poredak ili pravilnosti spram kojih bi društvo trebalo izgledati, uključujući društvene prakse i individualno ponašanje aktera. Kategorija „trebanja“ ovdje, suštinski, predstavlja očekivanje, a kako je očekivanje u srži pojma norme, možemo reći da je normalnost u društvu zapravo sačinjena od normi. Etimološki, riječ „norma“ u temelju je riječi „normalnost“. Ako ovu spoznaju imamo na umu, onda će nam biti jasno da se značenje pojmova „normalnosti“ ili „normalnog“ ne iscrpljuje samo u opisivanju (deskripciji), nego se odnosi više na propisivanje (preskripciju).

Normalnost, dakle, više koristimo kako bismo označili poredak stvari i ponašanje *kakvo bi trebalo biti*, a rjeđe kako bi označili *kakvo ono zaista jeste*.

devijantnosti i devijantnog Dodatni argument za tvrdnju da je normalnost sačinjena od normi možemo tražiti u pojmovima **devijantnosti i devijantnog**. Ovi pojmovi kontrarni su pojmovima normalnosti i normalnog, a u sociologiji izazivaju i više pažnje, zbog čega imamo etabliiranu istraživačku oblast socijalne patologije i etabliiranu sociološku disciplinu – sociologiju devijantnosti.

Za razumijevanje pojmova normalnosti i devijantnosti i njihovog odnosa s pojmom društvene strukture bit će nam od koristi stajališta iznad navedenih autora. Kod Herberta Spencera normalnost je izjednačena s *zdravljem* ili zdravim funkcioniranjem organizma, dok je devijantnost izjednačena s *patološkim*. Émile

Durkheim normalnost označava kao *prosječnost* ili *srednju mjeru*, ali pojam koristi i u opisu integriranog i funkcionalnog sistema društva, čiju suprotnost označava pojmom *anomije* kao stanja u kojem je društvena regulacija ili nepostojana (moralni vakuum) ili nedovoljno uspješna u usmjeravanju ponašanja aktera. Anomija je rodno mjesto ne samo društvenih devijacija poput kriminala i alkoholizma nego i ekonomskih kriza (Jugović, 2002: 20; Jugović, 2009: 60). Talcott Parsons i Robert K. Merton normalnost su razumijevali u kategorijama stabilnosti, ravnoteže, reda i poretka. Tačnije, razumijevali su je, s jedne strane, kao uspješno *prilagođavanje pojedinca* društvenim očekivanjima, te, s druge strane, kao i uspješnost *integracije i funkcionalnosti* društvenog sistema (Jugović, 2009: 119). Parsons je bio više zainteresiran za normalnost i razmatrao ju je unutar pitanja održanja društvenog poretka. Uloga društvenog sistema je da osigurava *motivaciju* aktera prema željenom ponašanju u svrhu očuvanja ravnoteže i tu su od posebnog značaja najprije vrijednosno-normativni konsenzus kao temelj, te procesi socijalizacije i društvene kontrole. Dok se *socijalizacijom* internaliziraju vrijednosti i norme, *društvenom kontrolom* se one nameću i to prvenstveno kroz aktivno suzbijanje društveno devijantnih ponašanja. Merton je bio više zainteresiran za fenomen devijantnosti i koristio se upravo pojmom *anomije*, koji je razumijevao jednostavno kao nesuglasje ili neravnotežu između društvene i kulturne strukture. Ipak, dok se anomija više odnosi na stanje *disfunkcionalnosti i dezorganiziranosti* sistema kao izvora društvenih problema, za devijantna individualna ponašanja Merton je koristio izraze kao što su društvene *abercije* i *nekonformizam* (svjesno nepridržavanje dominantnih vrijednosti i normi) (Jugović, 2009: 127).

Sumirajući navedena stajališta, možemo reći da je normalnost stanje *postupanja prema očekivanom* – ili prema normama, dok je devijantnost *stanje odstupanja od očekivanog* – ili od normi.

Za normalnost je bitno imati na umu da je relativnog karaktera, odnosno da značenje oblikuje prema konkretnim normama koje važe u određenom društveno-kulturnom kontekstu. Za devijantnost je bitno imati na umu da se pojavljuje u više oblika. Može se pojaviti u obliku *neremetilačkog* odstupanja, odnosno u obliku drugačijeg ili alternativnog postupanja, te u obliku *remetilačkog* odstupanja, bilo da je riječ o postupanju usmjerenom protiv dominantnog vrijednosno-normativnog poretka (delikventnost) ili o postupanju koje ima potencijal da to postane (socijalne bolesti, sociopatije, toksikomanije i drugi vidovi poroka) (Bakić, 2000: 227-232; Jugović, 2009: 15-18).

Završne napomene

Konačno, možemo sumirati predstavljenu materiju i zaključiti ovo poglavlje. Na početku smo istakli kako je društvo kompleksna pojava. U cilju razumijevanja, proučavanja i istraživanja te kompleksnosti sociologija konceptualizira društvo kao sistem i kao strukturu. Ovo su ključni i međusobno povezani pojmovi koji su visoko apstraktni i zbog toga se razrađuju unutar sociološke teorije, dok ujedno predstavljaju i polaznu osnovu u izgradnji specifičnih socioloških teorija kao što su strukturalno-funkcionalistička teorija ili teorija strukturacije. Činjenica apstraktnosti i složeni teorijski poduhvati čiji je cilj konstrukcija pojmova, kategorija, relacija i postulata namijenjenih objašnjenju društva kao sistemskog i strukturalnog fenomena, premda za krajnji cilj ima smanjiti kompleksnost na heurističkoj razini (u smislu olakšavanja razumijevanja materije), svejedno odražavaju kompleksnost društva kao fenomena, i to prvenstveno u vidu visokostručnog i ponekad teško razumljivog jezika, posebno za čitatelje koji se prvi put upoznaju s ovom složenom materijom.

Društvo kao sistem predstavljali smo kao cjelinu sastavljenu od međusobno usklađenih dijelova, pri čemu međusobni sklad podrazumijeva unutrašnju uređenost, a koju smo označili pojmom strukture i često ga koristili kao sinonim pojmu poretka. Naročito je ovo bio slučaj kada smo govorili o ravnoteži i pojmovima integracije, stabilnosti i funkcije koje dijelovi cjeline ostvaruju u tom cilju. Ukratko smo predstavili neka najznačajnija teorijska gledišta u sociologiji o društvu kao sistemu i strukturi, i to: funkcionalizam, strukturalni funkcionalizam, sistemsku teoriju društva i teoriju strukturacije. Navedenim gledištima koristili smo se da predstavimo i druge ključne pojmove iz ove materije. Najprije smo predstavili društvenu stratifikaciju kao pojavni oblik društvenog sistema, a koja se javlja kao posljedica društvene, tačnije socioekonomske organizacije, i koju također možemo označiti pojmom društveni poredak. Nakon toga smo predstavili pojam poretka i s njim u vezi nekoliko ključnih pojmova kao što su: društvena regulacija, norme, normativnost, normalnost i devijantnost. Navedeni pojmovi predstavljaju kako procese tako i gradivne elemente (jedinice građe) od kojih je društvena struktura sazdana.

Ono što smo još dužni napomenuti jeste činjenica da je razumijevanje društva kao sistema i strukture vrlo često zasnovano na *funkcionalističkoj paradigmi društva*. To je paradigma koja, s

izuzetkom teorije strukturacije, prožima sva teorijska gledišta koja smo koristili u predstavljanju ove teme. Naveli smo na početku da je to paradigma koja ima određena ograničenja i slabosti, poput nejasnog poimanja funkcije i potrebe. Također, ova paradigma u sebi sadrži konsenzualni pristup društvu i ponekad je pretjerano zaokupljena problemom poretka, odnosno njegovog održavanja, čak i ako to može proizvesti negativne posljedice za pojedince i društvene grupe. Također, ova paradigma nerijetko propušta uzeti u obzir konflikte interesa između društvenih grupa, nepravednost postojećih struktura i činjenicu da su društva podložna promjenama. Ovo su samo neke od kritika s kojima se funkcionalizam suočava, a kojih sociolozi moraju biti svjesni kada proučavaju i istražuju društvo kao sistem i strukturu.

Ka problemu

Nakon više od dva stoljeća razvoja sociologije kao posebne nauke o društvu (društvene nauke) suočeni smo s propitivanjem potrebe i mogućnosti zasnivanja sociologije nasilja kao posebne sociološke discipline. Ovaj, ako se može reći, teorijski i naučni promašaj ili apsurd pokazuje koliko se u razvoju sociologije tek sada uviđaju izvjesne dihotomije i diskrepancije, te spontanost u proučavanju društvenih pojava. Redoslijed nastanka društvenih pojava, a napose njihovo otkrivanje i manifestiranje nije uvijek, ili ne bar prečesto, bilo pravilo u razvoju predmeta i metoda sociologije. Najprije su zahvaćene one pojave koje su po svojoj strukturi i karakteru ispoljavanja bile najprozaičnije, najjednostavnije i često odvojene od društvene matice. Ta činjenica sociologiju je odvojila od krucijalnih društvenih fenomena koji su bili i ostali posljedica, ali još više, u povratnom smislu, uzrok protivrječnostima i turbulencijama u društvenom razvitku. Razlog tome treba tražiti ne kod utemeljivača sociologije, već prije svega u razvoju društvene nauke i posebno sociologije tokom 20. stoljeća, gdje je u rivalitetu orijentacija u društvenoj nauci ponajprije ovladala ona koja se oslanjala na tzv. nove pojave i nova pitanja zaobilazeći ona „stara“ i tek otvorena, među kojima svakako prvo mjesto pripada fenomenu nasilja, koje je staro koliko i samo društvo. Utemeljivači moderne sociologije kao što su Dirken, Gurvič te protagonisti socioloških istraživanja From i Niče znali su postaviti osnovne polusociološke nauke i u središtu njihovog ukrštanja naći teorijsko rješenje problema. Pojava i problem nasilja u društvu bila je jedna od tih središnjih socioloških poluga u čijem je ukrštanju pronađena zagonetka mnogih društvenih problema društva hordi, ali naročito modernog i industrijskog društva. Nasilništvo danas postaje i ostaje krupna sociološka pojava i problem modernog društva koje nagrizava sve njegove segmente, te se skoro nijedno društvo ili problem njegovog razvoja ne može izdvojeno posmatrati od fenomena nasilja i na fenomenološkoj i na iskustvenoj razini. Otuda se s pravom može reći da su Dirken, Gurvič i mnogi drugi socijalni analitičari s razlogom ukazivali na nasilje kao društveni problem nezaobilazan u sociološkoj analizi. Oni su utemeljili i već zaboravljenu sociologiju nasilja

¹⁰ Hidajet Repovac (2012). *Sociološka hrestomatija*, Fakultet kriminalističkih nauka, Sarajevo. 233-238.

promatranu kroz prizmu sociologije zločina, socijalne patologije, teorije devijantnosti i destrukcije. Sve to nije bilo dovoljno da se otvore oči pred naviranjem socioloških problema nasilja koji se u okviru uobičajene i ustanovljene naučne teorije i metodologije istraživanja društva ne mogu svestrano, produbljeno i naučno valjano istražiti primjenom samo tih općih teorijskih i metodoloških postulata sociologije. Dva su, dakle, najmanja razloga da se ustanovi sociologija nasilja kao sociološka disciplina: teorijske i metodološke naravi. Uspostavljanjem sociologije nasilja kao zasebne sociološke discipline – ništa manje razložno neke sociologije porodice, sociologije naselja, sociologije religije, sociologije kulture, industrijske sociologije itd. – omogućilo bi da se već sada dosta 'autonoman' teorijski okvir i metodološki instrumentarij unaprijede i učine maksimalno svrsishodnim za istraživanje nasilja kao fenomena modernog društva, ali i kao društvenog problema savremenog svijeta. To bi podstaklo daleko veći broj sociologa da se posvete za nauku i društvo korisnom i neophodnom poslu i da se na taj način stvori sociološka disciplina koju bi u sociološkom obrazovanju i društvenom komuniciranju morali educirati u srednjoškolskom, a posebno visokoškolskom (fakultetskom) obrazovanju.

Razvojem društva nastajali su mnogobrojni društveni oblici koji 'izdvojeno i samostalno' egzistiraju unutar društvene cjeline. Na temelju ili posredstvom njih formirani su zasebni sistemi i podsistemi društvene strukture i odnosa. Sociologija, kao nauka o društvenim pojavama, nije u mogućnosti obuhvatiti i posebno dublje istraživati i proučavati sve te socijalne oblike, pa je unutar sociologije formirano niz disciplina koje imaju zadatak da se bave tim pojedinim pojavama i društvenim segmentima odnosa.

Nasilje je osobena društvena pojava koja izrasta iz utrobe društva i prati njegov razvoj u svim segmentima i svim razvojnim etapama. No, i pored toga, osim časnih pokušaja, o kojima je već bilo riječi, ova pojava u sociologiji nije „izdvojena“ kao poseban društveni oblik koji reguliše odnose u društvu, te stoga ni kao poseban segment istraživanja u sociologiji.

Nasilje ni kao pojavu ni kao problem nije moguće potpuno izdvojiti kao strukturalni segment društva, ali ono kao pojava i kao iskustveni problem i činilac društvenog razvoja dosta autonomno figurira i funkcionira sve do stvaranja i zasebnih podsistema i supsistema kultura i društvenih vrijednosti i odnosa, i to ne samo u konkretnim društvima već i na elementarnoj ravni.

Ono se naslanja i nastaje na temelju i posredstvom više strukturalnih faktora (elemenata) društva, generirajući niz međusobno povezanih podsistema odnosa koji, istina, ne egzistiraju nezavisno, ali funkcioniraju kao osobeni modeli ponašanja i djelovanja u društvu proizvodeći i posebne pod sisteme vrijednosti, tj. kulturne i društvene obrasce. Ta činjenica, kao i prerastanje nasilja u univerzalni (opći) svjetski socijalni problem, učinili su da se sociologija sve više nalazi pred iskušenjem da to mnoštvo socijalnih problema koji uranjaju u društveno tkivo i u sve segmente društvene stratifikacije zahvati i proučava.

Svojim općim teorijskim i metodološkim sklopom i instrumentarijem sociologija nije u mogućnosti da naučnoistraživački zahvati pojavu nasilja u cjelini i sve njene segmente i oblike sociološkog manifestiranja. Otuda i nasušna potreba za posebnom sociološkom disciplinom: sociologijom nasilja. Ova „promocija“ sociologije nasilja bila bi dvojaka: prvo, suštinska, tj. da se razumije teorijska i naučnoistraživačka dimenzija pojave kao „zasebne“ u okviru predmeta sociologije i da se na temelju toga i općeg metodološkog okvira u sociologiji stvara primjeren i svrsishodan metodološki instrumentarij i metodologija istraživanja nasilja kao pojave; drugo, formalno proceduralna u naučnom i društvenom smislu s ciljem da se naučno i društveno obznani njeno promoviranje u sociološku naučnu disciplinu i uvede u sistem akademske, obrazovno-naučne, istraživačke i svake druge evidencije i prezentacije u naučnoj i društvenoj javnosti. Ovim bi se išlo u susret onim ozbiljnim nastojanjima evropske i američke sociologije koje uveliko kritikuju zapostavljanje nasilja kao sociološke pojave i konstatiranje sociologije nasilja kao sociološke discipline, ali bi se izvršio i značajan naučni i istraživački dinamizam u dosad dosta ućahurenoj sociologiji ne samo „čisto“ socijalnim problemima.

Definicija i predmet sociologije nasilja

Sociologija nasilja je sociološka disciplina koja se bavi proučavanjem pojava društvene, ideološke, političke, religijske, rasne, etničke i druge prisile i primoravanja pojedinca i društvenih grupa da se odriču svojih i prihvataju tuđe obrasce ponašanja i djelovanja mimo slobodne volje.

Sažeto rečeno, sociologija nasilja je naučna disciplina koja se bavi proučavanjem odnosa između pojava nasilja i društva kao cjeline, tj. proučavanjem unutrašnje strukture pojava nasilja u društvu. U njenom središtu su društvena sredina i nasilje. Prema tome,

nasilje je, kao i svaka društvena pojava, imanentna i podređena društvenim zakonitostima.

Za svoj predmet sociologija nasilja ima proučavanje socijalnih uzroka i posljedica društvenog, grupnog i individualnog nasilja. U svom širem predmetu proučavanja ima pojave društvenog i grupnog nasilja u društvenoj sredini, odnosno zajednici i društvu. Nasilje je, dakle, središnja pojava, problem kojim se bavi sociologija nasilja. U tom smislu nasilje je oblik prisile (prinude) u društvu kojoj se individua, društvena grupa ili društvo (kao zajednica ili država) primorava (prisiljava) da prihvata tuđe ili druge obrasce ponašanja i djelovanja i to:

- da djeluje protiv sebe ili za sebe upotrebom nelegalnih ili nelegitimnih mjera i sredstava;
- da prihvata tuđe kulturne, ideološke i političke obrasce koji su usmjereni protiv sebe, svoje grupe ili zajednice (društva, države, naroda);
- da djeluje mimo vlastitih nazora i uvjerenja (etičkih, religijskih, nacionalnih, ideoloških, političkih itd.) i to bilo kao individua, grupa ili zajednica;
- da mijenja svoje etičke, religijske, nacionalne, ideološke, političke i druge nazore i uvjerenja, te kulturne i etničke obrasce koji iz toga proizlaze;
- da djeluje na vlastitu štetu, štetu grupe ili zajednice kojoj pripada;
- da se upušta u društveno devijantne oblike ponašanja i djelovanja i da na to druge prisiljava;
- da u interesu grupe ili zajednice pojedince prisiljava običajnim normama, odlukom, pravilima, zakonima na određeno ponašanje i djelovanje;
- da u ime ciljeva određene elite, grupe, države itd. individua ili društvena grupa bude prisiljavana sredstvima represije, prinude i lišavanja života, da se ponaša ili djeluje u skladu s postavljenim javnim ili ilegalnim zahtjevima;
- da se upotrebom sile (fizičke i političke) ili ozbiljnih prijetnji vrši prisiljavanje individue, grupe ili čitave zajednice na ponašanje ili djelovanje u skladu s nametnutim političkim i pravnim obrascem i režimom

države, političke elite, etničke ili religijske zajednice, ideološke ili političke strukture ili faktora izvan svoje države;

- da se upotrebom sile (fizičke ili političke) ili ozbiljnih prijetnji vrši prisiljavanje nekog lica na određeno ponašanje (činjenje, nečinjenje ili trpljenje);
- da se neko prisiljava da se ponaša i djeluje protiv slobodne volje (njenog slobodnog formiranja) kao i protiv slobode djelovanja (ostvarivanja volje).

Naznačeni okvir predmeta sociologije nasilja upućuje nas na sam pojam NASILJA. To je i razumljivo ako se zna da je za razumijevanje sociologije nasilja (njenog predmeta posebno) nužno spoznati i razumjeti sam pojam nasilja u njegovom sociološkom određenju.

3. DRUŠTVENA NEJEDNAKOST

107

3.1. Društvene nejednakosti i siromaštvo	108
3.2. Ruralna i urbana sociologija	117
3.3. Društvo i stanovništvo	140

3.I. Društvene nejednakosti i siromaštvo

Siromaštvo
socijalna
stratifikacija

Siromaštvo se u sociologiji izučava u okviru šireg društvenog fenomena koji se naziva **socijalna stratifikacija** ili podjela društva na slojeve. Ovakav društveni „sistem“ hijerarhije između društvenih grupa u historiji javljao se na četiri načina: kroz ropstvo, kaste i staleže, a u modernom industrijskom dobu kroz klase. Prema britanskom sociologu Anthonyju Giddensu spomenuta „prva tri tipa zavise od pravno ili religijski sankcionisanih nejednakosti“, dok podjela na klase „nije ‘zvanično’ priznata, nego potiče od ekonomskih faktora koji utiču na materijalne prilike u kojima ljudi žive“ (Gidens, 2003: 310).

socioekonomskih
nejednakosti

Različit položaj pojedinaca u društvu, njihova pripadnost različitim slojevima proizvela je nejednakosti. Siromaštvo se tako može smatrati direktnom posljedicom **socioekonomskih nejednakosti**.

diskriminaciji

I tu se ne radi samo o nepravедnoj redistribuciji bogatstva i dohotka, ili nekog dobra općenito. Siromaštvo je usko vezano i za nejednakosti po drugim osnovama: rase, roda, etniciteta, godina, invaliditeta, životnih opredjeljenja itd. Pobrojane nejednakosti unutar jednog društva kao i između različitih društava vode ka **diskriminaciji**, pogotovo marginaliziranih ili manjinskih skupina. Stoga je bitno naglasiti da se siromaštvo u savremenom svijetu „razumijeva posljedicom negacije i poricanja ljudskih prava, odnosno građanskog statusa i najuputnije se može razumjeti kao funkcija društvenih, ekonomskih i političkih struktura koje kreiraju i perpetuiraju nejednaku distribuciju resursa kako na porodičnom nivou, tako i između društva i globalno. Također, akcentuira se **multidimenzionalna priroda siromaštva** koja započinje u ekonomskoj sferi (nizak dohodak ili potrošnja), ali se posljedično širi i na socijalnu, kulturnu i psihološku sferu (Bašić, 2018)“ (Bašić i Repovac Nikšić, 2019: 195).

multidimenzionalna
priroda siromaštva

Poglavlje koje je pred vama, a tiče se društvenih nejednakosti i siromaštva, oslanja se na tumačenje siromaštva na način strukturalnog objašnjenja društva, tj. tumačenja siromaštva dijelom zasnovanog na marksističkoj teoriji (Browne, 1998: 82). Ovdje nećemo ići u detalje spomenute teorije i njenog fokusa na društveni sukob između dvije klase, klase „koja posjeduje“ (buržoazija) i klase „koja ne posjeduje“ (proletarijat) (Browne, 1998: 18). Ali ćemo u ovom tekstu uvijek imati na umu koncept

društvenih klasnih nejednakosti (bogatstva, zarade, zdravlja, životnog vijeka, zaposlenja), kako Browne u svom udžbeniku *Sociologija* ističe ključne probleme kada piše o društvenoj klasi u modernoj Britaniji. Iako imamo postavljeno spomenuto ishodište za promišljanje siromaštva, potrebno je napomenuti da je to društveni fenomen koji je vrlo kompleksan i koji je teško definirati. Društveni konteksti, različiti vremenski momenti zahtijevaju specifična razmišljanja i analize. U klasičnoj i savremenoj literaturi nailazimo na debate i neslaganja, te na različite sociološke definicije. No, zajednički sadržilac različitih interpretacija jeste da je siromaštvo ozbiljan **društveni problem**.

društvenih klasnih
nejednakosti

društveni problem

U većoj ili manjoj mjeri danas je siromaštvo problem svakog pojedinačnog društva i nije više isključivo vezano za **treće zemlje svijeta**, nego je vidljiv i ozbiljan izazov u visoko razvijenim društvima i državama. Tako definiranje siromaštva zavisi od načina mjerenja siromaštva i konteksta unutar kojih se mjerenja provode.

treće zemlje svijeta

No, ipak prije detaljnijeg pojašnjenja načina mjerenja možemo navesti definiciju profesora **Petea Alcocka** s Univerziteta u Birminghamu, koji je sav svoj rad posvetio dubinskom izučavanju siromaštva i koji smatra da siromaštvo nije samo materijalne prirode i ne odnosi se samo na novac. Prema autoru, siromaštvo je širok spektar načina deprivacije i isključenosti i može trenutno da utiče i mijenja naš život ili nas može zadesiti u nekoj fazi života (Alcock, 2006: 4).

Pete Alcock
(5. mart 1951.)

109

U **sociologiji siromaštva** koriste se dva mjerenja pri istraživanju siromaštva. Ona su se počela razvijati i provoditi od kraja 19. stoljeća. No, tu dugu tradiciju primarno imaju istraživanja u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama. Sa savremenim globalnim problemom siromaštva spomenuti sociološki pravac unazad nekoliko decenija razvija se i tamo gdje ranije za njega nije bilo svijesti ili objektivne potrebe. Osim akademskih istraživanja, decenijama se rade i zvanična mjerenja od strane vladinih institucija poput ministarstava, državnih agencija za statistiku. Naprimjer, **Eurostat** je agencija za statistiku na regionalnom nivou koja pri Evropskoj komisiji u Briselu, između ostalog, mjeri siromaštvo u zemljama članicama Evropske unije, ali i ostalim državama u Evropi i svijetu. Siromaštvo općenito, kao i posebne segmente dječijeg siromaštva, feminizacije siromaštva, siromaštva Roma, ili problema kao što su nezaposlenost i emigracija mladih i slično u svijetu pa i u Bosni i Hercegovini (od 2000-ih godina) mjere međunarodne institucije, npr. Svjetska banka, agencije

sociologiji siro-
maštva

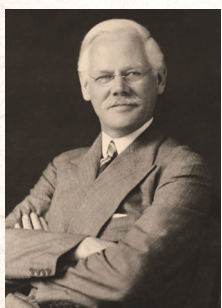
Eurostat

Ujedinjenih nacija, UNDP-a, UNICEF-a ili UNHCR-a. Također, ovim društvenim izazovom bave se i lokalne i međunarodne nevladine organizacije.

„S obzirom na već naglašen nedostatak pouzdanih i preciznih informacija i statističkih podataka u BiH, izuzetan doprinos u stvaranju potpunije slike o stanju u našoj zemlji daju aktivnosti koje provodi UNDP, uz oslonac na domaće statističke i istraživačke institucije. Aktivnosti UNDP u ovoj sferi imaju oblik kvartalnih izvještaja u okviru Sistema za rano upozoravanje (Early Warning System), u kojima se kontinuirano prati niz važnih trendova u ekonomskoj i socijalnoj sferi. Drugi veliki doprinos je objavljivanje Izvještaja o ljudskom razvitku (Human Development Report), koji predstavlja opsežno istraživanje ključnih društvenih oblasti i pojava što utječu na kvalitet života i standard pripadnika jednog društva“ (Srednjoročna razvojna strategija BiH 2004-2007: 23-24).

Prvi pristup sociološkog mjerenja za predmet ima apsolutno siromaštvo i iz njega se artikulira definicija apsolutnog siromaštva. Drugi pristup mjeri relativno siromaštvo zahvaljujući kojem možemo saznati šta se podrazumijeva pod relativnim siromaštvom. Obje definicije vežu se za širi koncept socijalne isključenosti ili socijalne ekskluzije.

Apsolutno siromaštvo

**Benjamin Seebohm
Rowntree (7. juli
1871. – 7. oktobar
1954.)**

Apsolutno siromaštvo mjeri se na način da se odrede osnovne potrebe neophodne pojedincu za njegovu egzistenciju. Ili, prema Haralambosu i Holbornu, „Mjerenje apsolutnog siromaštva obično počiva na pojmu sredstava nužnih za život. Drugim riječima ljudi su siromašni ako nemaju sredstva za život dostojan čovjeka“ (Haralambos i Holborn, 2002: 291). Za utemeljivače apsolutnog mjerenja siromaštva uzimaju se britanski istraživači Charles Booth i njegovo istraživanje siromaštva u Londonu u periodu od 1891. do 1903. godine, kao i poznati **Seebohm Rowntree** i njegove studije siromaštva u Yorku 1899, 1936, i 1950. Cilj ovih teoretičara bio je naučno (sociološki) dokazati da siromašni ljudi nisu siromašni zbog vlastite krivice, neodgovornosti ili (ne) kulture, nego da iza siromaštva stoje nepovoljne društvene okolnosti (Browne, 1998: 55), strukturalni i dubinski problemi koji se odnose na cjelokupno društvo, kao i loše vladine politike prema onima koji su ugroženi. Određeni teoretičari kritikovali su ovakav „univerzalni“ pristup definiranju apsolutnog siromaštva, pogotovo u razvijenijim zemljama, gdje se držalo da je takva vrsta siromaštva iskorijenjena. „Pojam apsolutnog siromaštva doživio je ozbiljnu kritiku. On počiva na pretpostavci da postoje

minimalne temeljne potrebe za sve ljude, u svim društvima. To je argument koji je teško braniti, čak i kad je posrijedi siromaštvo na rubu opstanka, koje se mjeri u kategorijama hrane, odjeće i stana. Takve se potrebe razlikuju i između i unutar društava“ (Haralambos i Holborn, 2002: 292). Iz kritika o neadekvatnosti apsolutnog mjerenja za različite kontekste i društva nastala je ideja o mjerenju relativnog siromaštva.

Relativno siromaštvo širi je pristup od onoga što nazivamo apsolutnim mjerenjem siromaštva. Tu se pored materijalnih pretpostavki za osnovnu egzistenciju uzimaju i drugi elementi neophodni za učešće u društvenom životu određene zajednice (mogućnost druženja, njegovanja hobija, učenja i usavršavanja, građanski i politički aktivizam i dr.). Tu se „siromaštvo određuje u odnosima na ukupni standard koji preovladava u određenom društvu“ i gdje se „siromaštvo kulturno definiše“ i „ne može da se meri na osnovu nekog univerzalnog standarda“ (Gidens, 2003: 317). Relativno siromaštvo dodatno je zakomplikovalo određivanje **granice siromaštva** i otvorilo nove debate o tome kako se ona određuje. Granica siromaštva definitivno ovisi o trenutnom stanju/standardu društva u kojem se istražuje siromaštvo i zasniva se „na ceni osnovnih dobara koja su potrebna za ljudski opstanak u određenom društvu“ (Gidens, 2003: 317). Tako primjeri koji se navode u udžbenicima, a koje koristimo i za sociologiju siromaštva, kao što *Sociologija* Anthonyja Giddensa ili *Sociologija* Michaela Haralambosa i Martina Holborna, predstavljaju različita mjerenja siromaštva (rezultate prikazane u grafikonima i tabelama) u Velikoj Britaniji u različitim vremenskim periodima. Iz tih primjera vidimo da su se određivanja, osnovne materijalne potrebe pojedinca ili porodice mijenjale, te da su se neke potrepštine činile kao luksuz, da bi kasnije postale neophodnost.

Mjerenju apsolutnog siromaštva kao i relativnog siromaštva može se prigovoriti da ovisi o subjektivnosti istraživača prilikom definiranja pokazatelja unutar istraživanja.

Ustanovljeni standard za zemlje članice Evropske unije je određivanje granice siromaštva na 60% od prosječnog dohotka u datoj zemlji (ili na **60% medijana nacionalnog dohotka**). I definicija osnivača pojma relativnog siromaštva **Petera Townsenda** daje dobro objašnjenje. U cijelosti ga citira i Ken Browne, a mi ovdje parafriziramo: Može se reći da individue žive u siromaštvu kad im nedostaju sredstva za adekvatnu ishranu, učestvovanje u aktivnostima, za uslove života i sadržaje koji su uobičajeni, ili

Relativno siromaštvo

granice siromaštva

III

60% medijana nacionalnog dohotka

Petera Townsenda

izostaje poticaj i priznanje u društvu kojem pripadaju. Njihova su sredstva vrlo ozbiljno ispod propisanog prosjeka za pojedinca ili porodicu, tako da su oni, ustvari, isključeni iz svakodnevnih životnih okvira, običaja i aktivnosti (Townsend, 1979; prema: Browne, 1998: 57).

socijalizaciju

relativnoj deprivaciji
socijalnoj
isključenosti

Relativno siromaštvo doprinosi ili onemogućava **socijalizaciju** pojedinaca i kompletnih porodica. Život u relativnom siromaštvu vodi ka **relativnoj deprivaciji** ili **socijalnoj isključenosti**, što je „na neki način proširenje Townsendove ideje“ i odnosi se na „dinamički proces bivanja izbačenim, potpuno ili djelomice, iz bilo kojeg socijalnog, ekonomskog, političkog i kulturnog sustava koji određuje socijalnu integraciju neke osobe u društvo“ (Walker & Walker, 1997; prema: Haralambos i Holborn, 2002: 303-304).

marginalizirane
grupe

Socijalna isključenost pogotovo se odnosi na **marginalizirane grupe**, koje su najosjetljivije i žive u većem riziku od siromaštva. To nisu samo manjinske grupe s nacionalnim ili etničkim predznakom. To su i grupe nastale na osnovu problema rodne nejednakosti, pa u sociologiji siromaštva vrlo opširno govorimo o problemu **feminizacije siromaštva**, izostanku „ekonomske emancipacije kroz plaćeni rad...“, što se „...izražava u porastu i intenziviranju siromaštva među ženama“.

feminizacije siro-
maštva

II2

Ta „nejednaka rodna distribucija siromaštva globalni je fenomen, a siromaštvo poprima žensko lice ne samo u zemljama u razvoju i tranzicijskim zemljama, nego i u najrazvijenijim zemljama svijeta“ (Bašić i Repovac Nikšić, 2019: 195). Dalje, u marginalizirane skupine, nerijetko društveno isključene, spadaju i djeca, osobe starije životne dobi, LGBT populacija, osobe s invaliditetom, jednoroditeljske porodice itd. Veći rizik od siromaštva imaju osobe s invaliditetom i njihovi članovi porodice i vrlo često su onemogućeni da ravnopravno participiraju u životu zajednice (Urbanc, 2005; UNDP, 2007). Peter Alcock „ne misli da su isključenje i siromaštvo, koji su katkada vezani za invalidnost, neizbježna posljedica same invalidnosti. Umjesto toga, uzrokuje ih društvo koje diskriminira one s invalidnošću. Može se raditi o aktivnoj diskriminaciji ili o nepružanju resursa i uvjeta koji su nužni za smanjenje utjecaja invalidnosti“ (Haralambos i Holborn, 2002: 314).

Sociološke teorije
siromaštva

biologističkim

Sociološke teorije siromaštva mogu se općenito svrstati u dva suprotstavljena teorijska pravca. Prvi pravac bi se mogao nazvati desničarskim ili konzervativnim pravcem, i on se zasniva na **biologističkim** shvatanjima društva Herberta Spencera. Iz

tog organicističkog tumačenja društva i siromaštva nastale su **individualističke teorije siromaštva** utjecajne u 19. stoljeću. Kasnije su se one artikulirale u modernija tumačenja **kulture siromaštva**. U osnovi autori koji zastupaju spomenuta teorijska razmišljanja (i spomenuta starija i modernija viđenja) smatraju pojedinca odgovornim za njegovo siromaštvo, dok siromaštvo grupa (manjinskih grupa) opisuju kao kulturu življenja date grupe ili njihovu kulturu ovisnosti o „**dadilji – socijalnoj državi**“ (Browne, 1998: 74). Ove vrlo problematične teorije izazvale su brojne kritike u sociologiji u smislu njihove zasnovanosti na **predrasudama i stereotipima**, koje najčešće vode preko netrpeljivosti, izazivanja stigme (i osjećaja stida) kod siromašnih, diskriminacije, do nekih ozbiljnih pojava **ksenofobije i rasizma**.

individualističke
teorije siromaštva
kulture siromaštva

dadilji – socijalnoj
državi

predrasudama
stereotipima

ksenofobije
rasizma

Nerazumijevanje i odbacivanje pojedinaca ili grupa i njihovog života u nepovoljnim socioekonomskim uvjetima vode ka društvenoj isključenosti. Siromašni često u očaju zbog svoje egzistencijalne pozicije i drugih po njih loših društvenih okolnosti gube motivaciju i zapadaju u začarani krug **deprivacije**.

deprivacije

Negativan odnos ostatka društva dodatno usložnjava probleme. Vidljivost jaza između bogatih i siromašnih ne oslikava se samo na globalnom nivou, na način komparacije zemalja koje imaju duboku depriviranost, južne Azije ili dijela Afričkog kontinenta i ekonomsko razvijenih zemalja. Jaz je šokantan unutar milionskih gradskih centara u visokorazvijenim zemljama Zapada, gdje najčešće u samom centru grada žive getoizirane zajednice, Afroamerikanci ili Latinoamerikanci. Unutar tih zajednica većina stanovnika izložena je dugoročnoj nezaposlenosti ili napornim loše plaćenim poslovima, pristup obrazovanju ili institucijama za socijalnu brigu je nizak, javna dobra (škole, parkovi, centri za mlade i sport) u veoma su lošem stanju. Sve ovo vodi životu na ulici i porastu kriminaliteta. Desničarski teoretičari često se bave statistikama kriminaliteta, ali očigledno ne razumiju (ili ne žele razumjeti) društvenu stvarnost (suštinu teškog života) tih pojedinaca i njihovih porodica, pa ih nazivaju **potklasa**. Američki sociolog **Charls Murray** prvi je uveo koncept potklase u sociologiju. U njega svrstava beskućnike, djecu iz vanbračnih zajednica nužno sklonu maloljetničkoj delikvenciji, pojedince iz getoiziranih zajednica sklone kriminalnim radnjama itd. Naprimjer, Murray ne samo da iznosi diskriminatorne stavove po pitanju djece iz vanbračnih zajednica ili jednoroditeljskih porodica već iznosi i diskriminatorne stavove po pitanju roda, što Haralambos i Holborn detaljno problematiziraju: „Na temelju podataka Murray pokazuje da najviše izvanbračne djece rađaju žene iz srednje

potklasa

Charles Alan Murray
(8. januar 1943.)

klase, te iznosi tvrdnju da je u nekim područjima odsutnost oca postala normom... Za Murraya, rastuća stopa izvanbračnih rođenja važna je zato što će takva djeca tendencijski 'podivljati', a odsutnost oca rezultira 'razinom fizičke raspuštenosti koja otežava život'" (Haralambos i Holborn, 2002: 323-324). Koncept potklase izazvao je burne i brojne reakcije drugih sociologa u svijetu. Raspravljajući o problematičnosti pojma, ukazuje se na to da potklasa ne spada ni u onu klasičnu društvenu podjelu rada o kojoj govori Karl Marx i ostali klasičari sociologije, jer se stavlja izvan i ispod svih klasa, na samo dno društvene ljestvice (hijerarhije).

hijerarhije

Desničarske (konzervativne) teorije siromaštva produbile su društvene nejednakosti u savremenom svijetu, ali i postale povod da se društvena stratifikacija, klasno pitanje i pitanje jednakosti ponovo izučavaju u **savremenoj sociologiji**.

savremenoj sociologiji

neoliberalna ideologija

globalizacijskim procesima integracije svijeta

Aktualiziranju problema savremenog siromaštva direktno je doprinijela **neoliberalna ideologija**, ekonomski i politički sistem koji je zajedno sa **globalizacijskim procesima integracije svijeta** kreirao ogroman jaz između malog broja nevjerovatno bogatih ljudi i značajnog broja stanovnika planete Zemlje koji žive u siromaštvu ili na granici siromaštva (Harvey, 2005; Sassen, 2004 i 2014). Unazad četiri decenije ovaj dominantni sistem nije izgubio na svom značaju ni kada ga je uzdrmala svjetska finansijska kriza 2008. godine, iako se tada činilo da mu je došao kraj. Neoliberalni sistem proizveo je i druge negativne pojave klimatskih promjena, ubrzanog uništavanja okoliša, zraka, vode i hrane, a da opet nije doveden u pitanje. Možda jeste u nekim akademskim diskusijama i teorijama, ali je u praksi i dalje aktualan. Čini se da će to biti slučaj i sa globalnom zdravstvenom krizom Covid-19, koja je ojačala transnacionalne farmaceutske i druge korporacije (dobar primjer je monopol kompanije Amazon u 2020. godini). Čini se da je svjetska epidemiološka kriza 2020. godine zdravstveno i ekonomski ugrozila „obične“ ljude, dok su oni najbogatiji uvećali svoje bogatstvo.

Savremeni globalizacijski procesi (sistemi) umjesto da su doveli do ujedinjavanja svijeta kako se to činilo da će se desiti putem nevjerovatnog razvoja nauke i informacionih tehnologija i komunikacijskog povezivanja svijeta, rezultiralo je mnogim negativnim posljedicama kao, naprimjer, izraženog problema siromaštva.

I drugi već spomenuti negativni trend globalizacije narušavanja

životnog okoliša, osim što je ugrozio zdravlje ljudi, doveo je do gubitka poslova i siromašenja stanovnika određenih područja, što u cijelosti Saskia Sassen naziva „**expulsions**“, **protjerivanja, isključivanja**. Upravo dokumentarni film „Prije potopa“ u produkciji *National Geographica* prikazuje otočja u Pacifiku koja su nestala zbog rasta razine mora izazvane klimatskim promjenama, gdje je stanovništvo izgubilo domove i poslove i bilo prisiljeno emigrirati na druge teritorije i u druge države.

„expulsions“,
protjerivanja, isključivanja

Stoga je bitno predstaviti **lijeve, progresivne teorije o siromaštvu**, s druge strane spektra, proizašle iz marksističke misli, koje na kritički i konstruktivan način promišljaju negativne trendove procesa globalizacije i ukazuju na pogubnu hegemoniju neoliberalne ideologije. Ove teorije propagiraju senzitivniji odnos i države i društva prema onima koji žive u nepovoljnom socioekonomskom stanju. One prizivaju državu blagostanja koja je sedamdesetih godina 20. vijeka uništena od strane neoliberalne teorije skovane u ekonomiji i sociologiji. Neoliberalna ideja potom je provedena u praksi, najprije eksperimentalno u Južnoj Americi s državnim udarom u Čileu 1973. godine, kada je svrgnuta socijalistička vlada Allendea. Neoliberalizam postao je dominantni ekonomski i politički pravac zahvaljujući dolasku Margaret Thatcher za premijerku Velike Britanije (1979. godine) i zahvaljujući izboru Ronalda Reagana (1981. godine) za novog predsjednika SAD-a ispred Republikanske stranke (Harvey, 2005). Koncept države blagostanja nakon njih više nikad nije zaživio.

lijeve, progresivne
teorije o siromaštvu

Država blagostanja bila je obilježje razvijenih zapadnih kapitalističkih država od perioda između dva svjetska rata (1930. godina) do sredine sedamdesetih godina 20. vijeka. Njeno obilježje bila je brojna i jaka **srednja klasa**, koja je u kontekstu neoliberalnog sistema u nestajanju i utapa se u **prekarijat** ili **prekarnu klasu**, novu društvenu grupu u savremenoj sociologiji. Takozvana „**welfare state**“ ili „**wealthfare state**“ bila je država s razvijenim socijalnim politikama koje su omogućavale veću jednakopravnost u društvu. Najbolji primjeri države blagostanja su nordijski ili skandinavski primjeri, koji su, unatoč neoliberalnim transformacijama, donekle uspjeli sačuvati socijalne odrednice. Naprimjer, i danas imaju sistem jednakog pristupa kvalitetnom obrazovanju i jednakog pristupa dobrim zdravstvenim uslugama. Javno dobro (prevoz, parkovi, sportski i kulturni centri) vrlo je razvijeno i svima dostupno itd. Također, zemlje koje su živjele u sistemu socijalizma, pogotovo u okviru jugoslavenskog samoupravnog sistema, kao Bosna i Hercegovina, imale su razvijene socijalne politike. Suštinu sistema činila je ideja o pravednoj

srednja klasa
prekarijat
prekarnu klasu
„welfare state“
„wealthfare state“

raspodjeli dobara, ali i socijalna zaštita za nezaposlene ili one koji nisu mogli omogućiti adekvatnu egzistenciju za sebe i svoje porodice. Mogućnost liječenja ili usavršavanja za bolje i drugačije poslove, mogućnost rodne i druge emancipacije također su bile odlike socijalističkog samoupravnog jugoslavenskog društva.

“Država blagostanja kreirala je mogućnost emancipacije žena u odnosu na *homo economicus* kako unutar ekonomije kućanstva, tako i izvan kuće, na tržištu rada. No, globalizacijski procesi išli su ruku pod ruku s dominacijom neoliberalne ekonomske i političke ideologije koja je generirala nove velike nejednakosti u svijetu. Ekonomske, kulturalne i političke integracije svijeta i društva s kraja 20. i početka 21. stoljeća, doprinijele su značajnom ulasku žena na tržište rada. Pored mnogobrojnih globalnih negativnih aspekata ovih procesa (siromaštvo, klimatske promjene, novi konflikti i vrste ratovanja, nasilne i ekonomske migracije) očigledno je i produbljivanje jaza između žena i muškaraca. Neoliberalizam je kreirao duboke strukturalne potrebe u svijetu koje holandsko-američka sociologinja Saskia Sassen (2014) naziva ‘savremenim isključivanjem’” (Bašić i Repovac Nikšić, 2019: 191).

Sociologija siromaštva u Bosni i Hercegovini razvija se unazad nekoliko decenija, zajedno s istraživanjima siromaštva u našoj zemlji i regiji, a imajući u vidu da smo zajedno pripadali jednom drugačijem socijalističkom sistemu koji je kroz svoje socijalne politike omogućavao, ako ne potpuno pravednu raspodjelu materijalnih dobara, onda sigurno dobar sistem socijalne zaštite i mogućnost jednakog pristupa javnim dobrima, sistemima zdravstva ili obrazovanja. No, s padom komunizma 1989. godine i s raspadom Jugoslavije (SFRJ) naša zemlja, osim ratnih razaranja, prolazila je i neuspješno prolazi (već trideset godina) tranziciju ka slobodnom tržištu i liberalno-demokratskom sistemu.

Ova neuspješna tranzicija, obilježena dominacijom etnonacionalističkih partija, korupcijom, siromašenjem stanovništva i masovnom emigracijom, sve u okvirima neoliberalnog predatorskog kapitalizma, proizvela je potrebu sistematičnog akademskog izučavanja siromaštva u Bosni i Hercegovini, pogotovo imajući u vidu da su nalazi domaćih institucija zaduženih da mjere siromaštvo nedovoljni i često neadekvatni.

Iz određenih oblasti siromaštva manjina, Roma, žena, dječijeg siromaštva (Bruckauf, UNICEF, 2014) imamo saznanja zahvaljujući međunarodnim organizacijama prisutnim u našoj zemlji, određenim domaćim nevladinim organizacijama, kao i pojedinim akademskim radnicima i istraživačima.

3.2. Ruralna i urbana sociologija

U ovom poglavlju analizira se društvena priroda sela (lat. *ruralis* – seoski; *rus* – polje, selo) i grada (lat. *urbanus* – gradski, *urbs* – grad), kao i njima svojstven način života, te nastoje utvrditi njihovi tradicionalni i (post)moderni oblici čiji zadatak stvaranja ali i postupnog rješavanja civilizacijskih zagonetki već stoljećima omogućava čovjeku kolektivno samoostvarenje, te kvalitetnu organizaciju života u konkretnoj socioprostornoj dimenziji.

Ako u jednom širem kontekstu društvo definiramo kao manju ili veću grupu ljudi koja izgrađuje sistem međusobnih odnosa baziranih na duhovnoj i materijalnoj proizvodnji u svrhu zadovoljenja primarnih i sekundarnih potreba, onda se postavlja pitanje realne ekološke (i vještačke) sredine unutar koje taj fenomen egzistira. Prostorna dimenzija u kojoj se on može uspješno identificirati ograničena je na dva tipa naselja: *selo i grad*.¹¹

Ta naseobinska dualizacija, između ostalog, podrazumijeva ruralno društvo, kulturu, način privređivanja, stanovanja i način života, a tim istim pojavama dodajemo i prefiks *urbano*. Ipak, njihovi pojavni obrasci u okviru tih dvaju interaktivnih entiteta različiti su, jer se u stvarnosti realiziraju usljed niza determinanti (odlučujućih činilaca), među kojima se kao najvažnije izdvajaju objektivna mogućnost raspolaganja prostorom i vremenom, te dostupnim resursima, kao i mogućnost iznalaženja načina za što efikasnije i kvalitetnije zadovoljenje mnogobrojnih (rastućih) ljudskih potreba.

Nastanak i razvoj grada podstaknut je procesom urbanizacije, historijskim praksisom, čiji se aktivitet manifestirao (očitovao na vidljiv način) kroz neizbježnu lokocesiju (pravljenje mjesta, ustupanje) selo – grad, pri čemu se ruralna područja

11 „Službenim definicijama urbanih i ruralnih naselja i/ili područja smatraju se one koje je izglasala ili priznala vlast odnosno imaju vrijednost ozakonjene činjenice. **Urbanim (gradskim) naseljima smatraju se:** 1. sva naselja sjedišta upravnih gradova (bez obzira na broj stanovnika), 2. sva naselja s više od 10 000 stanovnika, 3. naselja od 5 000 do 9 999 stanovnika, s 25% i više zaposlenih u naselju stanovanja, i to u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima (u odnosu na ukupan broj zaposlenih stanovnika naselja), 4. naselja od 2 000 do 4 999 stanovnika, s 25% i više zaposlenih u naselju stanovanja, i to u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima (u odnosu na ukupan broj zaposlenih mještana) te s udjelom nepoljoprivrednih kućanstava od 50% i više. **Sva ostala naselja, koja ne zadovoljavaju navedene kriterije, smatraju se ruralnim i prijelaznim naseljima.** U tu skupinu uključena su sela i ostala, manje ili više urbanizirana naselja u ruralnom prostoru, te **suburbana naselja**“ (Crkvenčić i dr. 2011: 7-8).

preobražavaju u urbana. *Urbanizacija* je preobražaj ruralnih područja u urbana, porast gradskog i istodobno smanjivanje seoskog i poljoprivrednog stanovništva, te širenje urbanog načina života. Ovaj složeni proces ne ograničava se samo na grad, urbanizirane jedinice ili urbane aglomeracije, nego se ispoljava i kroz međutjecaje koje on ima s ruralnim područjima, odnosno s okružujućim prostorom u kome se nalaze neurbane površine. Najvidljiviji dokaz prisutnosti procesa urbanizacije jeste porast gradova, sve veća koncentracija stanovništva u naseljima urbanog karaktera, a na drugoj strani pojačano smanjivanje broja stanovnika seoskih područja, pa u nekim slučajevima i gašenje naselja ruralnog tipa. Drugi pristup fenomenu urbanizacije je izjednačavanje ovog procesa sa širenjem (ali i prihvatanjem) gradskog načina života – *urbaniteta*. Pojam suburbanizacije odnosi se na dislokaciju (razmještanje, premještanje) stanovništva, radnih mjesta i iskorištavanje zemljišta između grada i okolice, čime se premoštavaju razlike između urbanih i neurbanih prostora (Čaldarović, 1987: 9).

Urbanizacija

Urbanizacija kao višedimenzionalan proces producira niz sukcesivnih (uzastopnih, neprekinutih) pojava koje će vremenom postati identifikacijski kôd pri određivanju same prirode grada, tj. osnovni kriterij pri uspostavljanju srodnosti u obilježjima svojstvenim urbanim sredinama, koja je postulirana (pretpostavljena kao uvjet) na aglomeracijskom („nakupljajućem“) karakteru grada, prostornoj ekstenziji (širenju), kao i na tumačenju urbanog društva i njemu svojstvenog načina života, u čijem fokusu je gradski čovjek. Te pojave imaju razvojnu tendenciju i socijalnu elastičnost, a svojom sadržinom podrazumijevaju: koncentraciju stanovništva na određenom (gradskom) prostoru, transformaciju sektora djelatnosti, što znači zanemarivanje primarnog uz preferenciju (davanje prednosti) sekundarnog i tercijarnog, deagrarizaciju seoskog stanovništva (napuštanje gazdinstva, zemlje), depopulaciju sela (smanjenje broja stanovnika), prelazak s ruralnog oblika kulture na urbani, stvaranje uvjeta za novi, gradom oblikovan način života itd. Društveno-historijski razvoj mijenjao je biće grada, a time se mijenjao i odnos grada prema selu (smjena nepomirljivosti i međuzavisnosti). Socijalna priroda tog međudjelovanja u cjelini se može sagledati samo u kontekstu određenog vremena i konkretnih socijalnih i ekonomskih prilika (Čamo, 2020: 37).

Međutim, ono što je u ovom kontekstu bitno istaći odnosi se na činjenicu da i pored toga što grad od svog nastanka kao oblik naselja dominira (izdiže se, preovladava, „gospodari“)

ekumenom (cjelokupnom naseljenom zemljom), on je u stalnom prostornom i antroposocijalnom dijalogu sa selom. Upravo taj složeni sociokauzalni (slijed od uzroka na posljedicu ili učinak) odnos na relaciji selo – grad, te društvena (a)dinamika koja ih pokreće nalaze se u samom fokusu socioloških istraživanja. Selo i grad izučavaju posebne grane sociologije: *ruralna sociologija (sociologija sela)* i *urbana sociologija (sociologija grada)*. „Predmet ruralne sociologije je proučavanje (poznavanje) zakonomjernosti društveno-historijskog javljanja, razvoja, društvene struktuiranosti i izgrađivanja seoskih naselja. Može se reći da je predmet ruralne sociologije proučavanje (poznavanje) zakonomjernosti seoskog (ruralnog) manifestovanja društva“ (Cifrić, 1980: 10). Naznačeni *definiens* (pojmovi i značenja koji su uvršteni u tumačenje predmeta ruralne sociologije) autor na istoj stranici knjige pod nazivom *Osnove sociologije naselja i sociologije sela* u potpunosti primjenjuje i na *urbanu sociologiju (sociologiju grada)* uz izmjenu fokusne terminologije, te je prema njemu: „Predmet urbane sociologije je proučavanje (poznavanje) zakonomjernosti društveno-historijskog javljanja, razvoja, društvene struktuiranosti i izgrađivanja gradskih naselja. Drugim riječima, može se reći da je predmet urbane sociologije proučavanje (poznavanje) zakonomjernosti gradskog (urbanog) manifestovanja društva“.

Ipak, društveni fenomeni poput sela i grada, kako je već naglašeno, ne egzistiraju nezavisno, nego su u stalnom međuprožimanju različitim vezama, faktorima, stanjima i procesima (npr. neprekidne migracije na relaciji selo – grad, ruralizacija grada itd.) koji ih uvjetuju, spajaju (istodobno razdvajaju) i na koncu definiraju.

Sociološka disciplina koja proučava sve tipove prostorno-društvenog grupiranja ljudi kako na lokalnom tako i na globalnom nivou, objedinjujući pritom širu analizu sela i grada kao dva idealnotipska naselja, te njihove razvojne pojave u zadatim vremenskim okvirima a na znanstvenoj podlozi ranije utvrđenog sistematiziranog istraživačkog iskustva, naziva se sociologija naselja.

Selo

Najstariji i najtrajniji tip organizirane zajednice ljudi jeste selo.

Selo predstavlja najstariji oblik ustaljenog društvenog življenja na određenom geografskom području.

Lukomir - najviše
naseljeno mjesto u
Bosni i Hercegovini,
nalazi se na 1.495
metara nadmorske
visine

Zemlja (poljoprivredno zemljište: oranice, pašnjaci, voćnjaci itd.) kao prirodni uvjet i glavno proizvodno sredstvo, te *poljoprivredna djelatnost* (način rada koji se primjenjuje u određenoj poljoprivrednoj oblasti: zemljoradnja, stočarstvo itd.) čine ekonomsku i socijalnu osnovu za život seoskih zajednica (Kukić, 2004: 449). Ruralna zajednica je takav oblik udruživanja koji se vrši među ljudima i njihovim ustanovama na lokalnom nivou, u seoskom prostoru – *selu*, koji podrazumijeva organizovan prostor (pretežno poljoprivredna gazdinstva) unutar kojeg se odvija svakodnevni život (rad, odmor, stanovanje itd.) stanovnika sela – *seljaka* i koji obično predstavlja središte njihovih zajedničkih aktivnosti. Izraz *seljak* koristi se od 1155. godine u značenju *osoba koja živi na zemlji*. Vremenom se ova izvedenica proširuje još jednom odrednicom – *osoba koja živi na zemlji i obrađuje zemlju*, potom se pojednostavljuje pojmovima kao što su *zemljoradnik* i *poljoprivrednik*, koji ističu ekonomsku dimenziju tog statusa (Eloi, 2020). Sociološki posmatrano, specifična obilježja seoske zajednice su: relativna izolovanost od društvene i veća zavisnost od prirodne sredine, mali broj stanovnika, primarno grupni karakter društvenih odnosa, nizak stupanj podjele rada i relativna homogenost, visok stupanj socijalne kontrole koji se temelji na tradicionalnim obrascima ponašanja (neformalni mehanizam društvenog nadzora), izražena solidarnost i kooperacija između članova zajednice, značajna uloga religije, tradicije i običaja, zastupljena i njegovana narodna ili seljačka kultura (“mala tadicija” – seljaštvo kao antipod plemstvu), te vrlo ograničena društvena mobilnost (Goričar, 1977: 409).

U svrhu stvaranja metodološke platforme za savremeno sociološko proučavanje sela, izrada tipologije („uvođenje reda u modernizacijski kaos“, „svrstavanje činjenica koje proizlaze iz stvarnosti“, polazište za nova istraživanja) bila je bazični istraživački poduhvat.

Stvaranje tipologije pomoglo je da se uoči suština, dinamika, opseg i kvalitet osnovnih sociokulturnih procesa koji su se odvijali ili se odvijaju na selu, a to su promjene u ekonomskoj i socijalnoj strukturi, demografskim tokovima, kulturnom obrascu itd.

Tipološko premrežavanje seoske zbilje ima za cilj da mjeri nivo transformiranosti (preobražaja) pojedinih seoskih sredina, da utvrdi koji se dijelovi svakodnevnog života na selu mijenjaju usljed transhistorijske forme – *urbanizacije* potpomognute tehničko–tehnološkim korpusom, te da ustanovi koji seoski elementi rezistiraju (opiru se) promjenama. Uz navedeno, neophodno je uvažiti činjenicu da se preobrazbe sagledavaju kroz uzrok i posljedicu stanja, dakle kroz sagledavanje šireg konteksta, jer govoriti o selu u prezentu (sadašnjosti) podrazumijeva odgovore na pitanja kakvo je ono bilo nekad i kakvo bi moglo biti u budućnosti (perspektive sela). O parametrima tipologije sela S. Šuvar ističe: „Polazeći od osnovnog cilja tipologije, tj. da se mjere društvene promjene i da se utvrdi njihova distribucija, intenzitet i kompozicija u mnoštvu individualnih ruralnih sredina, istraživači su došli do zaključka da bi najprimjerenije imenovanje moglo biti: *selo koje se najmanje promijenilo*, na početku ljestvice, i *selo koje se najviše promijenilo* na kraju ljestvice“ (Šuvar, 1988: 45). Razrađena lista indikatora (pokazatelja stanja i promjene stanja), prihvatljivih varijabli (sklopova vrijednosti) i bilježenje karakteroloških crta naselja – *bazičnih tipova* modusi su koji predstavljaju ishodišne tačke tipologije. Bazični tipovi su *tradicionalno selo* (*selo u tranziciji – prijelaz iz jednog socijalnog stanja u drugo*) i *transformirano selo* (*moderno i/ili visokorazvijeno selo*). Komplemetirajući (koji služe kao dopuna) termini binomnoj tipologiji, odnosno bazičnim tipovima su *selo u tranziciji* i *moderno i/ili visokorazvijeno selo*, koji imaju zajedničke kovarijacije, odnosno zajednička pojavljivanja u korpusu obilježja. Upravo principi kovarijacije (zajedničkog pojavljivanja ili nepojavljivanja) na osnovu usporedbe ruralnih naselja omogućili su, uz praćenje varijabli, konstruisanje bazičnih tipova.

Tradicionalni tip sela karakteriziraju tradirani modeli u gotovo svim aspektima ruralnog života i mahom popunjavaju prostore država koje su na niskom stupnju socioekonomskog i političkog razvoja (zemlje u razvoju), s obzirom na sveopći napredak u savremenom svijetu, uz sva raspoloživa, ali neiskorištena prirodna bogatstva i ljudski potencijal koji posjeduju. Problem tradicionalnih sela je nerazvijenost, društvena podjela rada usmjerena na samodovoljnost, korištenje sredstava za rad u privatnom vlasništvu, homogena socijalna struktura, minimalna socijalna pokretljivost, analfabetizam (neupućenost u vještinu čitanja i pisanja), otpor prema inovacijama, rijetki socijalni kontakti s globalnim društvom, nimožitet (odbojnost) prema gradu, širenje populacije, sporo i neprimijetno mijenjanje sredine

iako postoje realne pretpostavke za tranziciju ka promjenama kojima je većina tradicionalnih sela na koncu i pristupila kao neizbježnom društvenom procesu. Nadalje, mnogo je veća stopa nataliteta nego u selima razvijenih zemalja (npr. teritorij zapadne Evrope), relativno viša stopa mortaliteta, nesrazmjerno veći udio djece u ukupnoj dobnoj strukturi stanovništva, nedovoljna i nepravilna ishrana itd. Uz rečeno, uočena je nerazvijenost, relativno male obradive površine i slabi prinosi s njih. Obilježja *transformiranog sela*, koje je prošlo tranzitornu fazu jesu specijalizacija poljoprivrede i druge proizvodnje koja proizvodnim dobrimatendira ka širem tržištu, razvijena društvena podjela rada, korištenje sredstava za proizvodnju u privatnom, ali i društvenom vlasništvu, preovladavajuća upotreba mašina, složena socijalna struktura, marginalizirano seosko stanovništvo (npr. „selo bez seljaka“ – sela u kojima su smještene gazdinstva – agrarna preduzeća čiji se proizvodi plasiraju na nacionalnom i međunarodnom tržištu), izražena socijalna i prostorna pokretljivost, promjena u kulturi stanovanja (npr. nekadašnja „bijela revolucija“ – zastupljenost tehničkih aparata u domaćinstvu), socijalna je hijerarhija određena dohotkom, obrazovanjem, profesijom, izbornim i počasnim funkcijama, prirodni prirast i mortalitet su niski, otvorenost prema gradu i novim društvenim trendovima, razvijen saobraćaj i prateća infrastruktura, liberalizacija odnosa itd. (usp. Šušar, 1988: 45-47). Prema obliku koji ovisi o prirodnom okolišu, rasporedu ruralne materijalne baštine (koja značajno utječe na zastupljeni sistem: *izolacije* – negrupirano i/ili *integracije* – grupirano), razmještaju i stilu stambenih objekata i privrednih zgrada, obradivih površina, te puteva (cesta, ulica) koji povezuju gazdinstva i polja, seosko naselje može biti: *raštrkano (osamljeno, razbijeno), okupljeno (grupirano, zbijeno) i izduženo uz glavnu ulicu ili cestu*. Selo se duži vremenski period lokacijski postavljalo u ravan površina koje imaju veći (poljo)privredni značaj; time je u osnovi određena i zbijenost, odnosno razbijenost naselja tokom tranzitorne faze (Vukosavljević, 1965: 69).

Slijedom iznesenog dolazimo do zaključka da selo prestaje biti autarhično (samostalno, ekonomski nezavisno) selo, a zajednica prestaje biti samodovoljna i ruralna, umnogome se gubi njezina autonomija (samostalnost) i tradicionalnost, a ona se više integrira u globalno društvo.

Modernizacija ruralnog društva odvija se u napornom dijalogu tradicije i savremenosti, male zajednice i velikog društva, sela i grada, te poljoprivrede i industrije. Zbog svoje kompleksne prirode

modernizacija se, između ostalog, određuje kao sistem sposoban da osigura trajne promjene, zahvaljujući međusobno povezanim komponentama, tj. potprocesima koji imaju tendenciju stalnog razvoja i širenja, a to su: tehnološki proces (tehnološka eksplozija omogućila je transport ljudi i ideja s jednog mjesta na drugo zapanjujućom brzinom i u velikim razmjerama), poljoprivredni proces (poljoprivredni razvoj zasnovan na komercijalizaciji agrarija kao osnovnom izvoru prihoda), industrijalizacija (koju karakterizira isticanje neživih oblika energije –osobito fosilnih goriva – za pokretanje mašina) i urbanizacija (posebno označena „zaposjedanjem“ sela i kretanjem populacije iz ruralnih naselja u gradove). U sklopu modernizacije obično se uočavaju prateće pojave: jačanje birokratizma, razvoj političke izborne mašinerije, stalno vremensko produžavanje i sadržinsko proširivanje obrazovanja, pojava domaće obrazovne elite, odumiranje religije, demografska tranzicija, stagnacija tradicionalnog prava kao i obaveza u vezi s porodicom, jačanje tržišne privrede itd.

Očigledno, grad predstavlja epicentar (post)modernizacije, najvišu i najpogodniju platformu za prijelaz na viši stupanj razvitka društva u cjelini (Čamo, 2016: 13).

Istovjetno dosadašnjem historijskom razvoju, i danas su u toku procesi transformacije sela koje umnogome tumači socijalna zbilja prijelaznih (mješovitih) naselja – naselja koja svoj razvoj usmjeravaju ka urbanoj polifuncionalnosti prelazeći iz tranzitornu rutu od tradicionalnog preko modernog do postmodernog naselja¹², tokom koje je poželjno preuzimati samo one društvene modele koji neće napraviti trajni disbalans u strukturi postojećeg naselja. Dakle, razvoj se očitava u tendenciji postepenog, a ne ubrzanog razvoja. Međutim, i pored značajnih promjena koje je tradicionalno selo pretrpjelo, posebno unatrag jedno stoljeće, ruralne zajednice ipak žilavo održavaju rezidue seljačkog života. Jedan od indikatora preživljavanja seljaštva svakako je porodično gazdinstvo (kao osnovna jedinica sela i proizvođačka skupina u poljoprivredi), koje se može označiti simbolom njegove

12 "Da li smo počeli prerastati željezni kavez modernizma? Sada je, naravno, u modi govoriti o "postmodernizmu", s odlikama koje ga razlikuju od modernizma: modernizam se temelji na industrijskoj proizvodnji, a postmodernizam na protoku informacija; modernizam stvara znanje kroz direktno iskustvo, dok postmodernizam to čini pomoću simulacije i modeliranja; modernizam teži za holizmom, a postmodernizam za pluralizmom; modernizam se organizira oko nacija – država, dok se postmodernizam temelji na transnacionalnim zajednicama, itd." U svemu ovome nazire se doza skepticizma, moderno – postmoderno javlja se kao očigledan, ali uporno diferiran dualizam tradicionalno – moderno. Mada od uočavanja razlika ima koristi, činjenica je da jedno drugo podrazumijevaju, da jedno sadrži drugo, da su neodvojivi. U antropologiji, recimo, postmodernizam se obrušava na tradicionalne metode istraživanja (klice i zasade socioantropološke misli čitave plejade antropologa čija su djela i danas neprevaziđena) i tek je počeo proizvoditi uvjerljiviju viziju postmoderne društvene strukture. Vrijeme će pokazati u kojoj je mjeri taj tok i način uspješan. Više u: Monaghan i Just, 2013: 69.

samodovoljnosti i nezavisnosti (Musabegović, 2001: 10). Iako se u pojedinim dijelovima Evrope može svjedočiti kraju seljaštva, za razliku od gradova, koji se više ne grade, nego šire i moderniziraju u skladu s tehnološkim napretkom, sela zahvaljujući svojoj primordijalnoj (pratemeljnoj) prostornoj dispoziciji, selektivnom prihvatanju novuma i zemlji kao identifikacijskom resursu opstaju i ostaju kao najstariji antroposocijalni prostori vodeći stalni društveni dijalog s postmodernizacijskim tokovima.

Na osnovu iznesenog, polazna definitorna podloga za ovaj tip naselja glasila bi:

Selo predstavlja najtrajniju društvenu organizaciju prostora s manjim brojem stanovnika i relativno homogenom socijalnom strukturom u kojem, pored ostalih, preovladava primarni, odnosno poljoprivredni način privređivanja.

Grad

Grad predstavlja najznačajniju formu teritorijalnog grupiranja ljudi.

Neka od njegovih osnovnih obilježja su: *veličina* naselja (veće naselje urbanistički uređeno), *minimalna ovisnost* o prirodnim resursima (maksimalna o društvenim), *kompleksnost društvenog života* kao izraz velike heterogenosti stanovništva i društvenog diferenciranja (stvaranje razlika, raslojavanje, raščlanjivanje) uopće, *visok stupanj podjele rada*, koju karakterizira specijalizacija u domenu sekundarnih i tercijarnih djelatnosti, te *primjena tehnoloških dostignuća* koja se neprekidno usavršavaju. U urbanoj zajednici (za razliku od seoske zajednice) dominiraju sekundarne veze i grupe, društveni odnosi su povremeni, formalni (na bazi interesa i ugovorene povezanosti) i uglavnom regulirani pravnim propisima, dok je socijalni život svakog pojedinca segmentiran i uronjen u atmosferu anonimnosti (Mimica i Bogdanović, 2007: 166). Prilikom razumijevanja osnovnih karakteristika grada i gradskog načina života potrebno je imati u vidu da se urbanitet (gradski način života) predindustrijskog društva razlikuje od onoga što obilježava savremeni grad. Istina je da se mogu pronaći mnogi, zajednički sadržaji življenja u jednom tradicionalnom i ovovremenom gradu (npr. način stanovanja), ali su obrasci urbanog ponašanja usljed djelovanja različitih faktora u odnosu na iste sadržaje drugačiji. Ova konstatacija nije samo podsjetnik na efekte socijalne dinamike, tj. neizbježne i konkretne društveno-historijske promjene, već akcentuira jedan

oblik sociokulturološke zakonomjernosti uvjetovane prenosom i očuvanjem tradicijskih vrijednosti, na osnovu koje čovjek nikada ne mijenja društvo samo u skladu sa svojim htijenjima, željama i mogućnostima, nego u ovisnosti o onome što je ili zatekao ili naslijedio od prethodnih generacija u određenoj životnoj sredini.

Tradicija kao akumulirano kolektivno iskustvo unutar kojeg se čuvaju i iznova interpretiraju (kroz različite društvene mehanizme tradiranja) prošla ekološka, teritorijalna, etnička, religijska, politička, ekonomska, estetska i druga iskustva, predstavlja važan faktorijel (produkt niza faktora) koji stvara društveni i kulturni balans (ravnotežu) neophodan za održivost i razvoj kako urbane tako i ruralne sredine. Tradicija je historija kulture konkretne antroposocijalne sredine.

Kao antroposocijalni prostori gradovi se u prvom redu prepoznaju na osnovu diferentnosti (nejednak, drugačiji, raznolik). Raznolikosti su mnogovrsne, a odnose se na prostorni kapacitet, mobilnost i koncentraciju, broj stanovnika, gustinu naseljenosti, preovlađujuću strukturu zanimanja stanovništva, vrstu upravno-administrativnih funkcija, urbano-historijski hereditet itd. Međutim, gradovi se nerijetko percipiraju i kao slične tvorevine u smislu da posjeduju iste ili slične strukturalno-funkcionalne sadržaje u fizičkoj sredini, te istovjetnosti u domenu životne prakse. Humana kontemplacija (ljudskost i dobrota koja razmatra svijet misaono i duhovno) koja iskri iz te specifične urbane povezanosti vještačkih i iskustvenih struktura je ljudski duh, svjesnost izbrušena željama, ciljevima i iskušenjima, karakterom, afinitetom i mentalitetom otjelotvorenom u čovjeku – graditelju i/ili rušitelju! U prostorno-organizacionom smislu ove urbane „izvorne kopije“ jasna su refleksija civilizacija, društvenog (dis)kontinuiteta, a pritom su čvrsto vezane za određeno geografsko područje. Naravno, da bi se urbanerazlike minimizirale sličnostima, potrebno je imati u vidu nekoliko socioloških premisa – mjesto i uloga gradova u mnogobrojnim slojevima predindustrijskog vremena, modernizacija grada i realizacija novih urbanih zadaća, te kreiranje urbaniteta koji u kolopletu čini ono što se definira kao bogatstvo raznovrsnosti načina življenja u gradu. Zahvaljujući antičkim, srednjovjekovnim i savremenim interpretacijama grada (materijalnom i duhovnom korpusu poimanja, zamjećivanja, bilježenja i ostvarenja urbane misije u različitim vremenskim i prostornim okvirima), možemo pratiti pojedine faze nastanka i razvoja grada i njemu svojstvenog načina života. Nastanak sela obilježava neolitska (agrikulturna) revolucija, a pojavu prvih gradova urbana (r)evolucija. U tom kontekstu gradske prostore

predindustrijske
gradove
industrijske gradove

dijelimo po tzv. urbanoj hronologiji (vremensko određivanje događaja) i to na – **predindustrijske gradove**: *prve gradove* starovjekovnih civilizacija, *antičke* (grčki *polis/grad, država* i rimski *urbs*), *feudalne* (srednjovjekovne gradove); **industrijske gradove** (pokretanje prve mašine je istodobno pokretanje izgradnje industrijskog grada), koji se dijele na *kapitalističke* (gradove prve faze – *stare* i *nove* – „neboderske epohe“ industrijskog kapitalizma, koja stvara prototip prijestolnice i/ili matičnog grada – metropole), *socijalističke* (ustrojene na konceptu “melting pota” – kotlu pretapanja socijalnih resursa ruralnog društva u novo urbano tkivo) i *gradove u ekspanziji* (urbanizacijski neprestano pokretljivi (u)stroj – *perpetuum mobile*, koji podiže industrijske gradove); **postindustrijske gradove**, u kojima dolazi do grasacije (širenja) i spajanja postojećih urbanih prostora u policentrične urbane aglomeracije, preciznije dolazi do srastanja više pojedinačnih gradova u jednu megacjelinu (Kostić, 1973: 1-8). Progresivni tehnološki univerzum inicirao je preobrazbu metropolisa u megalopolis.

postindustrijske
gradove

Metropolu promatramo kao centralnu formu prostorne organizacije visokorazvijenih društava koja pod utjecajem demografskih oscilacija, teritorijalnog širenja, tehnološkog napretka i dinamizma prerasta u megalopolis (urbaniziranu oblast koja obuhvata više metropolskih područja).

Prostorni izrazi metropole i megalopolisa su konurbacija (spajanje više metropola u njihovim perifernim dijelovima) i aglomeracija (prostorne i funkcionalne strukture u kojima se oko centralnog grada nalaze grozdovi sekundarnih naselja koja čine cjelinu) (Pušić, 1997: 147). Unazad dvije decenije procesi i pojave obuhvaćeni pojmovima/fenomenima (post)metropolizacije i (post)globalizacije zahtijevali su traganje za novim analitičkim pristupima gradu. Uz tendenciju približavanja postojećim, znanstvenici su nastojali redefinirati klasične koncepte upotpunjujući ih rezultatima novih socioloških istraživanja grada, koja i dalje tretiraju urbanu dinamiku i njoj svojstvene sadržaje, s tom razlikom što se ritam ekumenopolisa (grad – planeta) prati kroz optiku aktualiteta. Problematika urbanog kreće se od procesa rasprskavanja prostornih granica u metropolskim regionima (koji stvaraju konfuziju u primjeni tradicionalnih definicija urbanog), povezanosti grada s globalnim fenomenima, njegovih obilježja i uloge u informatičkom društvu (tehnogradovi, cybergradovi, teletopijski ili informatički, utikački, internacionalni, instant gradovi), urbane politike do postmetropolizma, postsocijalističkih gradova, krize urbanog načina života, socioprostorne

nejednakosti, urbanog siromaštva, rodne dimenzije grada itd. (Vresk, 2002: 156-157). Ovu novomilenijsku mijenu grada E. Soja opisao je kao "tranziciju moderne metropole u post-metropolu". Prema njegovom mišljenju, prefiks *post* ukazuje na tranziciju od onog što se konvencionalno naziva moderni metropolis ka nečemu značajno različitom, ka novim postmodernim oblicima i modelima urbanog života koji sve više dovode u pitanje postojeće načine urbane analize (Soja, 2005: 239).

Ponuditi znanstveno relevantnu definiciju grada za sociologa predstavlja svojevrstan izazov jer ovaj društveni fenomen neprestano izmiče eksplikaciji koja nedvosmisleno određuje njegovu funkciju, sadržinu i dinamiku. Grad u svom (ne) potpunom značenju podrazumijeva nominiranu gravitacionu zonu lokalnog, regionalnog, nacionalnog, i/ili internacionalnog/globalnog karaktera na određenom geografskom području, fizičke strukture, institucionalnih procesa, organiziran prostor za socijalno, političko, ekonomsko, kulturno, religijsko i drugo djelovanje većeg broja stanovništva, svrsishodan ljudski aktivitet u privatnoj i javnoj sferi prožet sinergijom ličnosti, grupa, događaja, svjetonazora, vrednota, pravila, te estetskih simbola kolektivnog jedinstva koje grad spretno i pedantno supsumira, integrirajući urbane aktore različitih socijalnih uloga i statusa u realitet gradskog života –urbanitet (Mamford, 2001: 545).

Gradski način života – urbanitet možemo definirati kao način života u gradu koji podrazumijeva različita (sa)znanja, iskustva i određene obrasce ponašanja stanovnika grada, usvojena i stečena u okviru društva, posebno u sferi porodičnog i radno-profesionalnog života (socijalno učenje: primarna i sekundarna socijalizacija), koja se od strane članova gradske zajednice svakodnevno primjenjuju, upražnjavaju, ponavljaju, prilagođavaju i mijenjaju u skladu s načelima, potrebama, zahtjevima, kao i mogućnostima društva u cjelini (usp. Čamo, 2016: 77).

Shodno tome, neophodno je naglasiti da ono što gradski način života čini trajnom društvenom kategorijom jeste neprekidno humaniziranje njegovih sadržaja koje se ogleda u stalnoj društvenoj tendenciji usmjerenoj ka stvaranju uvjeta za život dostojan čovjeka, za uspostavljanje dobrih međuljudskih odnosa zasnovanih na dijalogu, toleranciji, empatiji, altruizmu itd.

Na osnovu iznesenog, polazna definitorna podloga za ovaj tip naselja glasila bi:

Grad predstavlja veći, stalni i društveno organiziran prostor koji objedinjuje brojnu populaciju s visokim stepenom etničke, religijske, rezidencijalne, privredne, ekonomske, pravne, obrazovne, kulturne i profesionalne heterogenosti.

Klasični i savremeni teorijski diskursi u ruralnoj sociologiji

Interesovanje za proučavanje sela i grada znatno je starije od konstituiranja posebnih znanstvenih disciplina na šta su u svojim radovima ukazivali i mnogi sociolozi koji su se bavili analizom ruralnog i urbanog društva. Sela su duži vremenski period prikazivana na književnim stranicama, povijesnim, etnografskim i etnološkim zapisima, natkriljena budnošću folklornih aktivnosti, narativnim istupima radonačelnika (utemeljitelja) sociokulturne antropologije u fragmentima (odlomcima, ulomcima) kao pitoreskni (živopisni opisi) pejzaži i/ili kao općeprihvatljiv, jednostavan i osnovni model prostorne organizacije svakodnevnog života koji se nerijetko komparira (uspoređuje) s gradskim.

Interes za proučavanje društvenog života u seoskim zajednicama pojačava se s prodiranjem kapitalizma u privredni sektor, preciznije u primarnu djelatnost sela – poljoprivredu.

Pretpostavlja se da je razvoj *sociologije sela* (fokus na agraru – zemljišnoj površini/agrarna sociologija) usko vezan za rad jedne stručne komisije oformljene u Sjedinjenim Američkim Državama 1907. godine, koja je imala zadatak da prouči društveni život farmera i da predloži mjere za unapređenje i poboljšanje njihovog života. Taj pravac kojim se ruralnim sredinama dodjeljuju prihvatljivi i realni razvojni modeli zastupa i Evropa, u kojoj interes za proučavanje sela započinje početkom XX stoljeća. Dakle, *ruralna sociologija (sociologija sela)* nastaje iz praktičnih potreba da se prema selu, prije svega, kao prirodnom dobru i neiscrpnom privrednom resursu s jakom tradicionalnom socijalnom okosnicom trasiraju rastuće promjene u društvu, a uobličava se i razvija većinom pod utjecajem ideja iz evropskog intelektualnog miljea u kojem prednjače francuski mislioci kao što su i H. Lefevr (H. Lefebvre) i H. Mendras. U svojim radovima, posebno ranim, selo su problematizirali F. Le Plej (F. Le Play), D. Gusti, E. Dirken (E. Durkheim), L. fon Vize (L. von Wiese), Karl Kaucki, (K. Kautsky), B. Kajser (B. Kayser), G. Plehanov (G. Plekhanov), K. Marks (K. Marx), F. Engels, L. Mumford (L. Mumford) i dr. (Lukić i Pečujlić, 1982: 642-643).

U knjizi *Perspektive ruralne sociologije* (*Perspectives de la Sociologie Rurale*, 1953) H. Lefevr, predstavnik radikalne urbane sociologije, čiji se doprinos društvenoj nauci ogleda u kritici svakodnevnog života koja je svoj kontekst pronašla u modernom urbanom društvu, ponudio je akademskoj zajednici na uvid konstrukciju predmeta i metoda sociologije sela. Prema Lefevru, predmet sociologije sela su: *srodstvo, oblici naslijeđa i razvojni put kroz koju je prošla seoska zajednica*. Kao znanstvena disciplina sociologija sela, po njegovom mišljenju, trebala bi se fokusirati na: *šire seoske zajednice (pripadnost zajednici: pleme, član i sl.), seosku zajednicu (kolektivnost, kooperaciju, solidarnost) i porodičnu zajednicu u selu (porodica, zadruga sl.)*. Uz navedeno, neophodno je detektirati prirodu susjedskih odnosa, koji mogu biti različiti, ali u selu imaju poseban („institucionalizirani“) značaj (Kostić, 1973: 29).

Francuski sociolog, bez čijih istraživanja ne počinje niti jedan ozbiljniji rad o selu u transformaciji, bio je Henri Mendras. Iza sebe je ostavio impresivan sociološki opus iz oblasti ruralne sociologije, a neki od najpoznatijih naslova su *Seljačka društva* (*Les sociétés paysannes*, 1976, reizdanje: 1995) i *Putovanje u zemlju rustikalne utopije* (*Voyage au pays de l'utopie rustique*, 1979, reizdanje: 1992). Njegova knjiga *Kraj seljaka* (*La fin des paysans*, 1967, reizdanje: 1970) jedno je od najpotpunijih djela koje govori ne samo o modernizaciji u poljoprivredi nego i o odnosu seljaka spram tog megaprocesa, koji ništa u postojećem društvenom prostoru nije ostavio netaknutim (usp. Eloj, 2020).

Inače, od sredine prošlog stoljeća, tačnije uz obnovljeni interes za sociologiju uopće, tokom šezdesetih godina selo se opservira u novom pravcu promjena, te se razvijaju sociogeografska, etnosociološka, agroekonomska i opsežnija demografska i sociološka istraživanja. Proučavanju sela pristupa se interdisciplinarno. Značajnu ulogu u razvoju sociologije sela i grada (sociologije naselja) imale su i institucije znanstvenoistraživačkog karaktera razmještene na širem regionu bivše Jugoslavije, a neke od njih su: Institut za etnologiju i folkloristiku (Zagreb, 1948), Agrarni institut (Zagreb, 1959), Sociološki institut (Zagreb, 1960), Etnografski institut (Beograd, 1947) itd. Većina spomenutih instituta bilježi uspješan višedecenijski rad (s napomenom da su neki od njih promijenili prvobitne nazive) koji pratimo i danas, a koji se u kontinuitetu odnosio na afirmiranje društvenih znanosti, a time i sociologije sela i grada, što potvrđuje veliki broj knjiga, studija, referata, monografija i časopisa kao što su *Bilten* (publikacija Instituta za proučavanje folkloru u Sarajevu), *Prilozi*

Instituta za historiju (časopis Instituta za historiju u Sarajevu), *Sociologija sela* (časopis izlazi od 1963. godine u Zagrebu i jedan je od najstarijih hrvatskih socioloških časopisa, te jedan od rijetkih časopisa u svijetu iz ovoga područja) itd. (Dautbegović, 1988: 7-13).

Teorijska i empirijska opservacija ruralne i urbane sredine u Bosni i Hercegovini, sadržana je kako fragmentarno tako i cjelovito u radovima nevelikog broja sociologa, historičara, filozofa, ekonomista, što u principu predstavlja doprinos sociološkoj misli i nauci na ovim prostorima.

Skromna znanstvena produkcija (bar kada se radi o domaćoj sociološkoj sceni) fenomen grada tretira u odnosu na njegov društveni korelat – selo. *U ovom kontekstu bitno je naglasiti da se pojavni oblici modernog grada i sela imanentni visokorazvijenim zapadnim društvima ne mogu aplicirati na urbani bosanskohercegovački milje i urbanu zbilju.* Znanstvenu pažnju treba usmjeriti na radove: N. Musabegovića (sociološka istraživanja ruralno-urbanih antagonizama), I. Hadžibegovića, I. Bošnjovića, H. Kamberovića, A. Handžića, K. Hrelje, A. Sućeske i drugih. Značajan doprinos izučavanju grada i sela dali su i znanstvenici s prostora ex-Jugoslavije: S. Šuvar, Vera S. Erlich, Lj. Pušić, C. Kostić, R. Supek, S. Vujović, M. Vresk, I. Cifrić, A. Uzelac, O. Čaldarović, J. Ćirić, S. Vukosavljević i drugi (Ljubović, 2005: 289-295).

Sociolozi koji se bave tematikom ruralnih zajednica često rade u multidisciplinarnim timovima. Novomilenijska akademska area obuhvata više tačaka na globusu i ujedinjuje znanstvenike iz različitih oblasti (/izv./ M. Mormont, M. Woods, G. L. H. Svendsen, G. M. Robinson, H. C., Perkins, R. Panelli, P. Cloke, J. Jaffe, M. E. Gertler i dr.). Njihovi radovi mogu se pronaći u sljedećim časopisima: *Journal of Rural Studies* (časopisu za ruralne studije), *Journal of Agrarian Change* (časopisu za agrarne promjene), *Sociologia Ruralis* (časopisu koji izlazi pod pokroviteljstvom Evropskog društva za ruralnu sociologiju – ESRs) itd.

Deklaracijska stajališta kao koncepti nove ruralnosti

Neke od smjernica *Deklaracije Cork 2.0* o boljem životu u ruralnim sredinama iz 2016. godine¹³ na specifičan način objedinjuju nove koncepte i diskurse u ruralnosti zastupljene u znanstvenim radovima i državnim potporama seoskim naseljima, te stimulacijskim programima za povratak na selo, a govore o: *promicanju ruralnog blagostanja* (od prepoznavanja potencijala, identiteta i dinamike sela, preko proširenja asortimana proizvodnje, investiranja, inoviranja i zapošljavanja do održivosti, društvene uključenosti, lokalnog razvoja i socioekonomskog imuniteta ruralnih zajednica); *očuvanju ruralnog okoliša* (očuvanjem prirodnih i kulturnih dobara, pejzaža koji predstavljaju temelj identiteta određenog područja, staništa u kojima se lokalna potrošnja, proizvodnja i razmjena zasniva na ekoturizmu, zdravom životu, lokalnoj hrani i na promicanju seoskih krajeva kao mjesta za rekreaciju); *jačanju ruralnih lanaca vrijednosti* (zadovoljavanjem potražnje za zdravom hranom i jačanjem lokalnih/mjesnih proizvodnih mreža, te potporom ruralnoj privredi povezanoj s kružnom ekonomijom/reciklažom materijala zbog dodatne vrijednosti i ekološkim rješenjima); *ulaganju u ruralnu vidljivost i vitalnost* (unapređenjem kvalitete ruralnog života, zadovoljavanjem potreba mladih osoba, prevladavanjem digitalnog jaza i usklađenim razvojem ruralnih i urbanih područja); *upravljanju prirodnim resursima* (posebno resursima vode, tla i raznolikosti koji su temelj poljoprivrede i šumarstva); *koordiniranju ruralnim zajednicama* (kroz saradnju sa svim relevantnim instancama upravljanja po načelu partnerstva i poštovanja teritorijalnog aspekta itd.) (Matković, 2017: 13).

Na ovaj proglas temeljnih načela očuvanja sela neposredno se nadovezuje još jedan novi nacrt unutar područja politika EU-a – koncept *pametnih sela* (*Smart Villages*), koji govori o digitalnoj i tehnološkoj tranziciji sela kao potpori kvaliteti i boljem standardu života. Inače, sve evropske zemlje imaju *mreže za ruralni razvoj*, koje su zajedno grupirane u *Evropsku mrežu za ruralni razvoj* – *The European Rural Development Network* (ERDN). Podržavajući ovu aktivnost koja omogućava zajednički rad i razmjenu iskustava, osnovana je i *Mreža za ruralni razvoj u Bosni i Hercegovini* (MRR u BiH).

¹³ Evropska komisija organizirala je Evropsku konferenciju o ruralnom razvoju koja je održana 2016. godine (septembar) u Corku (Irska). Na konferenciji se okupilo više od 340 sudionika, a donesena je *Deklaracija Cork 2.0*, koja je naslijedila prethodnu deklaraciju iz Corka iz 1996. godine.

Klasični i savremeni teorijski diskursi u urbanoj sociologiji

Mnogobrojni pristupi fenomenu grada imali su različite teorijske domašaje i znanstveni značaj. Do sada su zabilježene, prihvaćene, ali i osporavane mnoge teorijske orijentacije počevši od klasičnih do pesimističko-futurističkih teorija mislilaca našeg (postmodernog, globalnog, informatičkog) doba.

Klasične teorijske interpretacije urbane stvarnosti, posebno evropskih sociologa, rezultat su društvene transformacije, odnosno posljedica su prelaska iz jedne društveno-historijske epohe u drugu, čije su se razvojne faze najvidljivije očitavale u gradu i gradskom načinu života (urbanitetu).

Krajem XIX i početkom XX stoljeća pojavljuju se radovi u kojima se grad pretežno opservira kroz urbani utilitarizam i morfologiju društva. Pod okriljem evropske (francuske i njemačke) i američke (Čikaške) škole ustanovljena je i razvijena sociologija urbanog konteksta, koju su svojim znanstvenim radom afirmirali F. Le Plej, E. Dirken, zatim F. Tenis, G. Zimel, M. Veber, O. Spengler i drugi značajni evropski mislioci, kao i R. Park, E. V. Bardžes, R. Mekenzi, L. Virt i dr. (najutjecajniji predstavnici Čikaške škole) (Haralambos i Holborn, 2002: 691-693). U Engleskoj je ustrojena Edinburška i Londonska škola. Jedan od glavnih predstavnika Edinburške škole je P. Geddis (P. Geddes), koji je posebnu pažnju posvećivao problemima porasta gradova (konurbacijama), te značaju razvoja tehnike i njenom utjecaju na društvene odnose u gradu. Upravo je njegov rad utjecao na to, kako će vrijeme pokazati, na jednog od najproduktivnijih („grad u tomovima“) i najcitiranijih autora u oblasti urbane kulture – američkog historičara, urbaniste i sociologa L. Mamforda (Kostić, 1980: 15). Primjetan urbanosociološki naboj širio se iz marksističkog idejnog kruga. Ozbiljna razmatranja o građanskom društvu i kapitalističkom gradu sadržana su u teorijama K. Marksa, F. Engelsa, V. I. Lenjina, kao i u različitim teorijskim uporištima neomarksista M. Kastelsa, Ž. Loškina, K. Topalova, H. Lefevra i drugih (Cvjetičanin, 1980: 64).

Svojevrsnu prelomnicu u Čikaškoj školi izvršile su analize L. Vira, posebno njegova poznata studija pod naslovom *Urbanizam kao način života* (*Urbanism as a Way of Life*, 1938), na čijim je stranicama *urbani fenomen* definiran kao specifični stil života koji se formira pod pritiskom dimenzije, gustine i heterogenosti okupljene populacije.

Uvodeći prvi put u sociološki vokabular termin *urbanizam*, Virtha, shodno znanstvenoj praksi, semantički uobličava objašnjavajući *urbanizam* u jednom širem kontekstu *kao kvalitetnu odrednicu dobijenu skupom određenih osobina načina življenja u gradu*. Njegova empirijska analiza grada obuhvata tri različita, ali međusobno povezana pristupa, i to *ekološki*, zatim analiza grada kao *sistema društvene organizacije*, te analiza *urbane ličnosti i kolektivnog ponašanja* (Čaldarović, 1987: 77-78).

Značajnu ulogu u razvijanju i afirmiranju Klasične njemačke škole imao je M. Veber. Njegovo poznato djelo *Privreda i društvo / Economy and Society* (1920) (iz čije se cjeline izdvaja poglavlje pod naslovom *Nelegitimna vlast: Tipologija gradova*) predstavlja *nezaobilazan* sociološko-teorijski diskurs u analizi grada. Njegova teorijska razmatranja koncentrirana su na grad – *racionalnu državu* koja podstiče ekspanziju *modernog kapitalizma obilježenog racionalizacijom*. Formalna racionalizacija prerasta u kapitalističku racionalizaciju, koju karakterizira izbor između alternativnih ciljeva i raspoloživih sredstava radi ostvarenja *najveće* efikasnosti i dobitka. Kroz razučenu historijsko-komparativnu i sociološku analizu uobličavanja, institucionalizacije i stabilizacije *zapadnoevropskih gradova*, posebno u srednjem vijeku, Veber kristalizira *idealnotipski grad – slobodan grad sa jedinstvenom korporacijom* (autonomno i autokefalno institucionalno društvo), unutar kojeg se stvaraju novi društveni oblici (prvenstveno novi oblici vlasti) *originalni* u svjetskim razmjerama. *Taj idealnotipski grad u funkciji je objašnjenja racionalizacije svih vidova društvenog života i nastanka kapitalizma* (Vujović, 1980: 61).

Rasprave o *autentičnom* marksizmu, koji je, teorijski gledano, imao značajan misaoni prodor u *najdublje* zakonitosti modernog društva, u samo jezgro civilizacije, a time i grada, odnose se na činjenicu da postoje izvjesna teorijska ograničenja, jer, kako ističe u jednom od svojih eseja najpoznatiji predstavnik *renesansnog marksizma* M. Kastels, “marksistička teorija nema tradicije u bavljenju urbanim problemom”. Budući da je na pragu XX stoljeća postojala “hitna potreba za *teorijom*, ona je bila primijenjena isuviše mehanički, prilagođavanjem opštih marksističkih pojmova opsežnim procesima, bez prepoznavanja onih novih gledišta koja je zahtijevala urbana dinamika, tražeći nove pojmove i nove interpretacije u skladu sa historijskim kontekstom” (Castells, 1980: 61). U ovom slučaju istraživači su primijenili utvrđene teorije, a da ih nisu preinačili prema opaženoj stvarnosti. Marksizam je trebao biti *preispitan* kroz analizu povijesti radije nego kroz njenu kodifikaciju po “marksističkim shemama”.

Sveobuhvatno istraživanje o nastanku i razvoju gradova (historijski put oblikovanja grada) detaljno je izloženo u knjizi *Grad u historiji* (*The City in History*, 1962) L. Mamforda (L. Mumford), koja je, po mišljenju mnogih sociologa (ali i historičara), jedna od najsistematičnijih studija iz ove oblasti i nezamjenljiva zbirka vrijednih informacija za sociološko razumijevanje društvenih i kulturnih procesa u gradovima.

Na samom početku svojih kapitalnih istraživanja o gradu Mamford naglašava da je “pojava gradova dovela do sakupljanja mnogih elemenata koji su do tada bili raštrkani i neorganizovani”, te su na “ograničenom prostoru sve *komponente* zajednice dovedene u stanje dinamične napetosti i uzajamnog djelovanja” (Mamford, 2001: 39, 609). Mnoge od tih komponenata (*elementi protoграда*: svetište, izvor, selo, trg, uporište) u složenom procesu nastajanja grada preobražavaju se i prožimaju postajući dominantne i trajno urbane crte sve do današnjih dana.

Jedna od *savremenih tematskih oblasti*, veoma *srodna urbanitetu*, koja već duži period zauzima primjetno mjesto u sociologiji, kao i u društvenoj misli uopće, jeste *svakodnevni život*. U najširem smislu, sociologijom svakodnevnice može se smatrati svaka sociologija koja analizira uobičajeni tok društvenog života. „Momenat *svakodnevnog* ulazi u sociologiju u dva osnovna oblika: kao *govor o svakodnevnom* i kao *govor iz svakodnevnog*. Prvi obuhvata svakodnevne prakse, praktično razmišljanje ljudskih bića, ponašanje i interakcije, a proučavaju se zbog svog *udjela* u građenju *društva* kao zajedničke stvarnosti, te u nastanku/reprodukciji pojedinca, grupa i ustanova kao njegovih osnovnih komponenti. Druga varijanta nosi određen epistemološki naboj, te povlači dublje potrese u samoj strukturi sociološkog pogleda i statusu koji se pridaje sociološkoj spoznaji” (Spasić, 2004: 11-12). U dosadašnjim sociološkim radovima ova *dva oblika* često se javljaju povezano (kao teorijsko opredjeljenje) i to na nivou zajedničkih svojstava – *konkretnosti*: promatranje konkretnih događaja u svakodnevnici i *nezaobilaznosti* pojedinačnog aktera kao analitičkog fokusa. Spomenuta svojstva podrazumijevaju kategorije *prostora* i *vremena*, te *ponavljanja* i *rutine* (rutinizacije), kao procesa kojim nastaje najveći dio tkiva svakodnevnog života. Kao društveni fenomen svakodnevni život imao je središnje mjesto u opusu A. Lefevra, K. Kosika, A. Heler, M. Mafezolja i dr. Od autora s prostora bivše Jugoslavije, koji su se u svom znanstvenom radu bavili ovom tematikom, izdvajamo A. Milić, V. Pešić, M. Petrović, D. Rihtman-Auguštin itd.

Novomilenijske teorijske trendove u domeni urbane sociologije oličavaju autori poput S. Sasena, D. Harvija, G. Stokera, M. Basana, V. Kofmana, J. Fridrihsa, K. Pikvensa, P. Sandersa i drugi. Problematika kojom se bave predstavnici savremene urbane sociologije premrežava konstituiranje i dinamiku umreženog društva, globalnog grada, megagrada, „cybercityja“, „branjivog grada“, postmetropolisa, transnacionalnih korporacija (poslovnih korporacija usmjerenih ka globalnom tržištu i globalnom profitu), a sve kroz vizuru (post)globalizacije, koja involvira i istovremeno modificira (mijenja oblik, usmjerava, ograničava i/ili širi, svodi u određene okvire) procese kao što su posttranzicija, globalizacija (integracija lokalnog i globalnog konteksta), marginalizacija, aprostornost (negiranje prostorne komponente), deurbanizacija (negacija urbanizma), deindustrijalizacija itd. Aktualna zbivanja na svjetskoj sceni upućuju na urbanu reambulaciju, preciznije na novu socioprostornu dijalektiku –uspostavljanje novih tipova odnosa između socijalnih aktera, procesa i prostorne forme, što podrazumijeva svojevrsnu društvenu fermentaciju i poziva savremenu urbanu sociologiju da unaprijedi svoja teorijska i empirijska istraživanja (Čaldarović i Šarinić, 2008: 333).

Ruralno–urbani kontinuum

Na prethodnim stranicama više puta je naglašena činjenica da proučavanje fenomena *grada* neće biti potpuno bez određenih saznanja o selu. Međutim, ako je *selo* sociološki *korelat* (suodnosni pojam) *gradu*, postavlja se pitanje da li je *grad* suodnosni *pojam* selu? Mnogi teoretičari koji su za oblast svog znanstvenog interesovanja izabrali *selo* smatraju da se *seosko društvo može odrediti u odnosu na grad*.

Unatrag nekoliko decenija svakodnevni život i njegove bitne sadržaje u postmodernom gradu sve više kreira proces tehnizacije, pri čemu se na realan socijalni i fizički prostor neprekidno apliciraju materijalni novumi koji usmjeravaju i olakšavaju ljudsku praksu vezanu za zadovoljenje različitih potreba, te vrijednosti kojima se potpomaže društvena komunikacija, a koje proizlaze iz virtualne realnosti. Ako se uzme u obzir da je glavni zadatak grada u toku čitave njegove historije bio i ostao oplemenjenje i uvećanje dimenzija svakodnevnog života putem otvorenosti, stvaranja kvalitetnijih uvjeta za socijalnu egzistenciju, liberalizacije odnosa unutar socijalnih grupa, unapređenja komunikacije, održivosti ključnih resursa koji se identificiraju u sferi stanovanja, socijalne zaštite, zdravlja, obrazovanja, tehničkog i kulturnog napretka

itd., kao i činjenica da više od polovine svjetske populacije ima adrese u urbanim sredinama, onda se ovo neprekidno polistrukturiranje urbanog tkiva opravdava jednostavnim, ali za potrebe ovog poglavlja prikladnim objašnjenjem, a to je *težnja za boljim životom*. Međutim, u tom dugovjekom aktivitetu ka multipliciranju i usavršavanju gotovo pa sudbinske tvorevine ljudske egzistencije – *grada* nerijetko zaiskre žive slike sela. One podsjećaju urbano biće na njegov izvor, jezgro, suplement.

Naime, seoska naselja nalazimo još u rodovskim pretklasnim društvima, dok gradovi nastaju u periodu raspadanja rodovskog uređenja i njegove preobrazbe u klasno društvo. Fundament grada je socijalni derivat sela.

Gradogradnja se dugo zasnivala na reproduktivnim sposobnostima sela, a kasnije i na njenoj prostornoj raspoloživosti putem procesa urbanizacije. Oblikovanje gradskog načina života, kulturoloških identiteta, institucionalnih aranžmana, drugačiji pristup izdvojenom procesu socijalizacije i obrazovanja posebno mlađih članova socijalne zajednice, uspjeh umjetnosti i tehničkih pomagala u gradu, te lakših, boljih, prema nekim mišljenjima, gotovo atraktivnih uvjeta rada i privređivanja doveli su do formiranja dva različita obrasca naseoskog života, te trajnog, gotovo prirodnog povezivanja diferentnih karaktera lokusa, ali i do suprotstavljenosti ovih dvaju socijalnih entiteta (Čamo, 2014: 70-71).

Suprotstavljenost se nerijetko iskazivala kroz različite forme animoziteta, stereotipije, povremene agresivnosti ruralnog mentaliteta u urbanom ambijentu, kao i političkih, socijalnih i kulturnih protivrječnosti u najširem smislu. U toj socijalnoj interakciji i/ili, bolje rečeno, blažem vidu socijalnog antagonizma (suprotstavljenosti) koji nije imao disocijativno djelovanje na društvo u cjelini, grad je prednjačio.

Poput nadobudnog adolescenta koji se opire prostornom agregatu iz kojeg je ponikao *urbs* uporno ističe svoje potencijale, snagu, prestiž. Selo se, iako marginalizirano bar kada su u pitanju značajniji moderni društveni tokovi, mudrošću sakupljenom iz višestoljetne egzistencije gotovo retrogradnom aktivnošću održava i odupire sve evidentnijoj „postbekovskoj“ krizi u sistemu urbanog društva. Po potrebi statira u svojoj stabilnosti, jednostavnosti i ustaljenom sistemu vrednota koristeći ranije uspostavljene koridore socijalne i prostorne mobilnosti na relaciji selo – grad, pokazujući pritom visok nivo socijalne fleksibilnosti

spram promjena koje diktira savremeno društvo. *Ruralis* posjeduje tu sposobnost rehabilitiranja kroz očuvanu putanju naslijeđa, dok se *metropolis* polako urušava u svojoj urbanoj progresiji i sagorijeva u svom civilizacijskom (od)sjaju.

Ono što se čini bitnim naglasiti kada je u pitanju grad novog milenija jeste očigledna urbana kriza izazvana traženjem „kosmopolisa“ od strane čovjeka (nezasitnost u materijalizmu i socijalnom hedonizmu) i, naravno, mogućnosti sela, koje, oslonjeno na višemilenijsko iskustvo grada, može postati adekvatan socijalni lijek i/ili revitalizirajuća receptura za anomično tkivo savremenog grada.

O savremenom gradu u „samooprečnosti“ Lj. Pušić ističe da je „...grad najširi okvir društvenih protivurječnosti. U njemu vječito traje ‘borba’ između suprotstavljenih sila zajedničkog življenja. S jedne strane su solidarnost, pluralizam, tolerancija, kultura dijaloga, humanizam, empatija, mondijalizam, kosmopolitizam, ekonomija. Reklo bi se moralne vrline kolektiviteta. S druge strane su lokalizam, netolerancija, nelojalna konkurencija, posebnost, egoističnost, partikularizmi. U zavisnosti od dominantnih pojedinih principa formira se i društveni karakter gradske zajednice“ (Pušić, 1997: 324).

Naime, grad je prvi okupio, usmjerio i povećao potencijalnu moć svih pozitivnih, ali i negativnih sila, koje su od strane čovjeka već davno prepoznate i označene kao nazadne, nepovoljne, štetne, jer vode dezintegraciji i dezorganizaciji društva. U ovoj konstataciji nazire se dilema – u kojoj mjeri su grad, gradski način života i njegovi sudionici uspjeli tokom vremena kontrolirati subverzivne sile i kanalisati ih kroz tokove urbane (re)evolucije. Ako se osvrnemo na svakodnevna dešavanja na društvenoj sceni, prateći puls grada u kojem živimo, prepoznat ćemo i vizuelizirati neki od urboglifa („bilježenje grada“) koji u postmodernom ozračju usljed različitih utjecaja (ratovi, recesija, pandemija itd.) poprimaju nepoželjnu konotaciju. Kritički pristup urbanom načinu života podstaknut je otuđenjem čovjeka, komercijalizacijom duhovnosti, povećanom proizvodnjom usljed povećane potrošnje, tehnolatrijom (obožavanjem tehnike, ropski odnos prema svim rezultatima tehnike), statusfrenijom (izraženom težnjom ka stjecanju poželjnih položaja u društvu, tj. nastojanje pojedinaca da se domognu onih uloga koje donose određenu društvenu moć i materijalne naknade), postavljanjem visokih individualnih i kolektivnih ciljeva, pri čemu se ne uzimaju u obzir realni uvjeti, stvaranjem konkurentskih odnosa, porastom

devijantnog ponašanja, anomijama, stalnim nedostatkom vremena, siromaštvom itd. Urbana implozija je, uzdrmana vlastitom snagom, u tkivu grada zametnula klice negativnih stanja i procesa, koji su inicirali krizu urbanog društva. Sve se to direktno odražava na ličnost u gradu i mijenja definiciju grada kakav poznajemo. *Homo urbanit* (ne)svjesno se odriče socijalnog mira u korist egzaltacije (uzbuđenja, zanosa, duhovne napetosti, uzdignuća na viši položaj) u kojoj se postepeno gubi „duh urbanit(a)eta“ (Giddens, 2005: 88). Egzaltacija je u progresiji u odnosu na etiku. Ipak, život i rast grada ne zavise od toga postoje li ili ne postoje negativni uvjeti, već od toga postoji li određena ravnoteža i dovoljno stvaralačke energije da bi se omogućila stalna regeneracija, da bi se apsorbirale inovacije, regulirale količine i uspostavio uzajamni odnos davanja i primanja sa svim drugim organizmima i zajednicama potrebnim za održavanje urbane ravnoteže. S obzirom na to da se tokom čitave urbane historije selo neizostavno pojavljuje kao korelat grada u svim vitalnim fazama njegove egzistencije, iznova se postavlja pitanje da li ono može biti dugo tražena „fenomen-injekcija“ koja će *grad vratiti gradu*?! Kao specifičan oblik antroposocijalnog prostora, selo je sposobno razviti novu sinergiju s gradom.

Čini se neophodnim da započeti procesi deurbanizacije (negacija urbanog načina života i njegovih osnovnih komponenti: dijaloga, humanosti, empatije, tolerancije itd.) moraju biti preusmjereni ka selu, koje će pomoći u njihovom relaksiranju i korigiranju, te oživjeti usporeni puls grada (Vujović, 1988: 254).

U seoskim se prostorima, koji miruju u svojoj rustikalnosti i ekološkim granicama, već duži period pojavljuje sezonsko urbano društvo, što oslikava aspiracije građanina za malim zajednicama, jednostavnošću, ustaljenim redom, prirodom. Podržavajući taj trend, pravimo kompromis i utiremo put reurbanizaciji, tačnije, prevazilazimo antagonizam između sela i grada tako što ćemo prihvatiti i na najbolji način ujediniti fond kvalitetnih razlika koje generiraju ova dva idealnotipska naselja.

Urbana kriza koja se, pored navedenog, očitava u kontradiktornosti –oduzetom pravu na grad, „*oprostorenom egourbsu*“ i marginalizaciji humanitusa, donekle je prilika da postmoderni grad pronađe svoj odraz u civilizacijskom ogledalu, te da u njemu prepozna najmarkantnije ruralnoarhaične crte, vodilje koje bi bilo vrijedilo obnoviti i eventualno presaditi u današnje otuđeno urbano tkivo u kojem živi izgubljeni pojedinac i usamljena gomila (Sassen, 2005: 197).

U tekstu pod nazivom *Ruralno-urbani antagonizam u dezintegracionim procesima*, autora Nijaza Musabegovića, između ostalog se specificira perspektiva ruralno-urbanog odnosa. Zaštita urbanih cjelina od dalje stagnacije, po Musabegovićevom mišljenju, predstavlja cilj od izuzetne društvene važnosti, kako ne bi došlo do retrogradnog civilizacijskog obrta u gradskim sredinama, koji bi vodio sumraku urbaniteta. Eventualna (istodobno prijeko potrebna) urbana misija bila bi usmjerena na ozakonjenje položaja sela, odnosno na dugoročno organiziranje i potpomaganje skupa aktivnosti kojima bi se selu vratila orijentirana proizvodnja i u najširem smislu nekadašnja društvena atraktivnost, nepravедno oduzeta od gradskih otaca putem institucionalizirane moći, ostavivši ga na margini obrazovnih, komunikacijskih i kulturno-civilizacijskih veza sa svijetom. U onoj mjeri u kojoj se selu vrati relativna teritorijalno-naseobinska nezavisnost i dostojanstvo ključnog mjesta privredno neophodne djelatnosti (poljoprivrede) *urbs* će imati realnu mogućnost opstanka kroz dijalektičku interakciju s ruralnom strukturom, te će narasti mogućnosti za uspostavljanje ruralno-urbanog kontinuuma. Unapređenje ruralnog načina življenja vodi rehabilitiranju grada i društva u cjelini. Činjenica je da su procesi modernizacije transformirali selo, međutim, pokrenuti tokovi unificiranja nisu bili toliko uspješni da bi izbrisali njihovu originalnost. Ako se ruralna zajednica osloni na provjerene historijske i društvene mehanizme održivosti grada, u čijem je kontinuitetu uspjela sačuvati svoja specifična strukturalna i interakcijska obilježja, onda je u potpunosti spremna odaslati i edukacijske smjernice urbanom društvu, uputiti ga na koji način ostvariti socijalni balans u konkretnom prostoru i vremenu.

3.3. Društvo i stanovništvo

Notorna je činjenica da narode i društva čine ljudi (stanovnici, žitelji), a interes za broj stanovnika i njegove promjene u jednom društvu prisutan je tokom cijele historije, od najranijih zapisa do modernijih formulacija u ekonomskoj teoriji, sociologiji i politologiji. U raznim historijskim epohama problematika u vezi sa stanovništvom bila je različito poimana, pa su otuda proizlazile i varijacije na teme o razvoju stanovništva i njegovom značaju, čiji su zaključci ovisili o datom kontekstu (ekološki uvjeti, stadij društvenog razvoja, odbrana od osvajača ili osvajanje novih teritorija, dostupnost hrane itd.). Ipak, važno je načiniti distinkciju između historije *demografske* misli (populacijskih doktrina) i metodološki zasnovanih istraživanja s akademskim ograničenjima, koja su svojstvena modernoj znanosti (Kreager, 2015). U cilju boljeg razumijevanja odnosa između društva i razvoja stanovništva, uputno je poći od njegove definicije.

Stanovništvo, kao izuzetno složena i dinamična kategorija, “predstavlja skup pojedinaca koji borave na određenom prostoru i u određenom vremenu” (Mimica i Bogdanović, 2007: 587). Etimološki gledano “(r)iječ ‘stanovništvo’ znači skupinu ili ukupnost osoba više ili manje vezanih za kakvo područje (gdje stanuju, prebivaju, obitavaju, žive, gdje su naseljene i sl.)...” (Heršak, 1998: 260). Preciznije, pojam stanovništvo označava “... specifičan skup osoba u kojemu svaka od njih sudjeluje sa svojim posebnim obilježjima, koja čine osnovu za formiranje strukture stanovništva. Na taj se način ukupno stanovništvo jednog teritorija po svojim obilježjima razlikuje od obilježja pojedinih osoba koje su njegove sastavnice” (Wertheimer-Baletić, 1999: 41).

Značaj stanovništva

Značaj stanovništva može se promatrati s više aspekata, ali se najprije ogleda u nepobitnoj činjenici da je stanovništvo biološka osnova svakog društva i jedan od nužnih elemenata države (uz definirani teritorij i vlast). Stoga je održavanje kontinuiteta jednog društvenog sistema i trajanje kulture uvjetovano reprodukcijom stanovništva (obnovom generacija), budući da ono predstavlja supstancijalni, djelatni sadržaj za dato društvo (Bobić, 2007). Na tom fonu treba promatrati odnos društva i stanovništva, a time i nauka koje ih proučavaju.

Sociologija kao nauka o društvu i demografija kao nauka koja se bavi stanovništvom neraskidivo su povezane. Kako bi se slojevitost društva mogla obuhvatiti sociološkom analizom, neizostavno se moraju uzeti u obzir različite parcijalne strukture stanovništva, od dobno-spolne preko socioekonomske pa do kulturno-antropološke, kao i podaci vitalne statistike, popisa i drugih izvora.

Na drugoj strani, za istraživanje promjena u sastavnicama ukupnog kretanja stanovništva (natalitet, mortalitet i migracije), neophodno je konsultirati relevantne nalaze o socioekonomskim faktorima koji djeluju na populacijske procese. Za artikuliranje seta mjera u okviru porodične politike od velike važnosti su sociološka istraživanja porodice, sastava domaćinstava i naselja kao asocijacija stanovništva, zatim (ne)zaposlenosti populacije u optimalnoj fertilnoj dobi (prvenstveno žena), uvjeta na tržištu rada, životnog standarda itd.

Kao plod saradnje između demografije i sociologije nastala je posebna naučna disciplina – *socijalna demografija*. Područje socijalne demografije može se opisati kao analiza socioloških pitanja uz pomoć demografskih podataka, kao što su popisi i istraživanja stanovništva.

Više od bilo koje druge društvene institucije, porodica zauzima centralnu poziciju u sociologiji.

Demografi daju doprinos empirijskom istraživanju porodice, jer su popisi stanovništva, vitalna statistika i ankete primarni izvori za savremena istraživanja porodice i često jedini izvor za historijska istraživanja (Bumpass i Lu, 2000; Sweeney, 2002; Thornton i Lin, 1994; Tolnay, 1999; prema: Hirschman i Tolnay, 2005).

Među važnim temama koje razmatraju socijalni demografi jesu trendovi sklapanja brakova i razvoda, promjene u dobi pri ulasku u brak, reproduktivni obrasci, demografsko ponašanje, životni aranžmani, trendovi zapošljavanja majki s malom djecom i dobrobiti djece.

Nove teme demografskih istraživanja, uključujući i starenje stanovništva i međugeneracijske podrške (solidarnost), imaju izravne implikacije za klasična sociološka pitanja o strukturi i funkcijama porodice. Istraživanje društveno-ekonomske nejednakosti i stratifikacije također pripada području socijalne demografije. Uključivanjem društvene pokretljivosti u definiciju demografije, koju su dali Hauser i Duncan (1959), analiza popisnih

podataka o obrazovanju, zanimanju, dohotku i drugim mjerama socioekonomskog statusa dobiva na važnosti. Novi istraživački interesi protežu se na usporedbe radne snage prema spolu, rasnom i etničkom identitetu novih imigranata, te zdravstvenoj nejednakosti (Hirschman & Tolnay, 2005),

Pogledi na stanovništvo, odnosno neke njegove aspekte (kvantitativne ili kvalitativne), stariji su u odnosu na demografska proučavanja koja slijede određena metodološka načela. Iako u okviru antičke (Platon, Aristotel i drugi) i srednjovjekovne misli (Ibn Khaldun, Toma Akvinski...) nalazimo i partikularne formulacije koje se direktno odnose na stanovništvo, tek s engleskim ekonomistom i demografom Malthusom (Thomas Robert Malthus) dolazi do izražaja pretenzija da se uspostavi univerzalna teorija o stanovništvu stavljanjem u prvi plan reproduktivnog ponašanja ljudi zasnovanog na trajnom, općevažećem, tj. prirodnom zakonu. Svoje ideje iznio je u poznatom, ali i kontroverznom djelu *Esej o principima stanovništva* (objavljeno 1798). Njegova glavna teza je da nekontrolirani populacijski rast uvijek prevazilazi sredstava za uzdržavanje, u prvom redu proizvodnju hrane. Takav reproduktivni sistem nazvan je "Malthuzijanski" (Coale, 1973; prema van Krieken, 1997), odnosno agrarno-obrtnički (Hofstee, 1954; prema van Krieken, 1997).

I42 **Friedrich Engels**
(28. novembar 1820.
– 5. august 1895.)

Marx i Engels ukazali su na to da i humana reprodukcija, kao i proizvodnja dobara, pretpostavlja "društvenu kooperaciju" različitih individua: *"Proizvodnja života, i vlastitog u radu i tuđeg u rasplodnji, sada se odmah pojavljuje kao dvostruki odnos – kao i prirodan i kao društven – društven u tom smislu što se time podrazumijeva zajedničko djelovanje više individua, bez obzira na to u kakvim se uvjetima, na kakav način i u kakvu svrhu odvija"* (prema: Habermas, 1986: 142).

S obzirom na to da su danas rijetke populacije u kojima se ne prakticira neki vid kontrole rađanja, i u kojima je smrtnost u potpunosti prepuštena biološkim procesima, lišena čovjekove intervencije primjenom modernih medicinskih i farmakoloških postignuća, ta činjenica opravdava da se, osim bioloških, uvažavaju i socioekonomske i psihološke determinante (Macura, 1997). Ukoliko bi se natalitet odvijao bez socijalne uvjetovanosti i racionalnog odnosa (planiranje porodice), isključivo po svojoj biološkoj inerciji, vođen osnovnim motivom *produženja vrste*, odnosno održanja kontinuiteta naraštaja, humana dimenzija tog procesa skoro da ne bi bila prepoznata.

Nesporno je da biološka zadatost čini srž reprodukcije, jer rađanje ovisi o fiziološkim faktorima kao što je, naprimjer, fertilna sposobnost (fekunditet) ograničena na određeni vremenski period u ljudskom vijeku (Grebo, 1975). Ipak, vremenom je kompleks socijalno-ekonomskih i kulturno-psiholoških faktora do te mjere intenzivirao svoj utjecaj na rađanje da se danas govori o roditeljstvu, osobito majčinstvu kao socijalnom konstrukt (Holmes, 1997: 2006). U prilog toj tezi autorica Holmes (1997, 2006) potcrtava da se majčinstvo u XXI stoljeću razlikuje od prethodnog perioda, kao i same majke međusobno.

Jedna od dominirajućih savremenih teorija koja razvitak stanovništva prikazuje kao proces etapnog razvoja koji je uvjetovan i koji se odvija u uskoj povezanosti s etapama društveno-ekonomskog razvitka jeste teorija demografske tranzicije. Koncept te teorije, odnosno apstraktno formuliranje njezinih osnovnih postulata kroz tri razvojne etape, prvi je dao Warren S. Thompson 1929. godine. Uz njega je najveći doprinos toj teoriji dao Franck W. Notestein (1945), tako da se njenim utemeljiteljima smatraju Thompson i Notestein (Wertheimer-Baletić, 1999).

Demografska tranzicija predstavlja uopćavajuću teoriju o stanovništvu koja prijelaz iz predmodernog (visokog, tradicionalnog, nekontroliranog, agrarno-ruralnog, nagonkog) u moderni (niski, racionalni, industrijsko-urbani) reproduksijski režim dovodi u direktnu vezu s lančanim slijedom modernizacijskih procesa čiji je inicijalni pokretač *industrijalizacija* (Wertheimer-Baletić, 1999).

Demografska
tranzicija

143

Demografska tranzicija globalni je fenomen koji prije ili kasnije sporijim ili bržim tempom preobražava dinamičke komponente prirodnog kretanja stanovništva (usp. Dyson, 2010). Teorija demografske tranzicije definira demografski razvoj u okviru obrasca u kojem se smjenjuju stabilnost (tzv. visoka stacionarnost), ubrzani rast, te potom ponovna stabilnost, ali ovoga puta s niskim nivoima rodnosti i smrtnosti (tzv. niska stacionarnost).

Ove pojave odvijaju se prema troetapnom modelu rasta.

Prva etapa: stabilan porast stanovništva. U ovoj etapi, kroz koju je prošla većina društava tokom historije, uravnotežene stope nataliteta i mortaliteta visoke su i relativne. Ovaj demografski režim karakterističan je za lovačka i sakupljačka društva, ali i agrarna. "Visoka smrtnost predstavljala je jednu od najpostojanijih prepreka za porast stanovništva (...) u predmodernim

Prva etapa

ekonomijama“ (Birchenall, 2007: 545). Iako postoji neslaganje između demografa i antropologa u vezi sa socijalnom kontrolom fertiliteta, oni se ipak slažu da su tokom većeg dijela historije čovječanstva populacije bile vrlo blizu stagnantnom nivou, ili u stanju demografske ravnoteže zbog skoro identičnih vrijednosti stopa nataliteta i mortaliteta. Demografsko ponašanje u agrarnim društvima odlikuje se nesputanim bračnim fertilitetom, koji podstiču stavovi prema brojnoj porodici (Caldwell, 2006).

Druga etapa **Druga etapa:** ubrzan rast stanovništva. Ova etapa obično se dijeli na tri podetape – rana, srednja i kasna. Stope smrtnosti naglo opadaju, dok stope rodности i dalje ostaju visoke. U ovoj je podetapi znatna razlika između broja živorođenih i broja umrlih, što rezultira visokim tipom prirodnog priraštaja (tzv. demografska ekspanzija). U srednjoj podetapi, kao reakcija na smanjivanje smrtnosti, dolazi do pada opće stope nataliteta, ali zbog zaostajanja pada nivoa rodности za dinamikom pada smrtnosti njihova rezultanta – prirodni priraštaj ima tendenciju povećanja. Kad se visina smrtnosti stabilizira, odnosno zaustavi njen pad, iako rodnost i dalje poprima niže vrijednosti (niže od 20 promila), smatra se da je započela kasna podetapa demografske tranzicije.

Treća etapa **Treća etapa:** tzv. niska stacionarnost. U ovoj etapi fertilitet opada zbog visokog životnog standarda i porasta troškova podizanja djece. Žene su više angažirane na tržištu rada i rađanje se pomno planira u skladu s mogućnostima (finansijskim, stambenim i drugim), kao i potencijalnim opurtunitetnim troškovima (propuštene karijerne i obrazovne šanse). Realizaciji fertilitetnih težnji naročito pogoduje raširenost i jednostavna dostupnost kontraceptivnih sredstava (Poston & Bouvier, 2010). Iako su opće stope mortaliteta relativno niske, što je zasluga razvoja farmakologije i medicine, one opet počinju lagano rasti zbog povećanog udjela osoba u trećoj životnoj dobi (starenje stanovništva). Pojavljuje se i negativna prirodna promjena, tj. veći broj umrlih od broja živorođenih. Ova etapa opovrgnula je Malthusovo predviđanje nekontrolirane populacijske eksplozije, što je u suprotnosti s temeljnim postavkama teorije demografske tranzicije (usp. Zgourides & Zgourides, 2000).

Veliki doprinos razvoju i afirmaciji teorije demografske tranzicije dao je australski demograf John Caldwell. On je posebno poznat po svojoj teorijskoj postavci “tokovi bogatstva” (engl. *Wealth flows*), koja se odnosi na demografsku tranziciju i nastale promjene u međugeneracijskim transferima unutar porodice.

Caldwellova osnovna ideja je da su u „predmodernim“ i „tradicionalnim“ društvima tokovi bogatstva uglavnom usmjereni od mlađih ka starijim generacijama, a lični interesi podređeni kolektivnim. U modernim, industrijskim društvima porodična je struktura organizirana suprotno, prema načelu silaznog toka bogatstva, pri čemu se od roditelja očekuje da svojoj djeci osiguraju ekonomsko blagostanje.

U usporedbi s krugom zemalja autohtone demografske tranzicije, ovaj proces u zemljama u razvoju ima brojne specifičnosti, od kojih bi se mogle izdvojiti sljedeće:

- posve različit socioekonomski ambijent u kojem je otpočela demografska tranzicija;
- vrlo jak utjecaj vanjskih faktora primjenom medicinskih, farmakoloških i drugih postignuća;
- tranzicija u području mortaliteta nije nastala spontano, kao u evropskim zemljama, već se zbiva kao *inducirani*, izvana potaknuti proces;
- „demografska ekspanzija“, tj. povećanje stope prirodnog priraštaja u zemljama u razvoju je izražajnija;
- demografska tranzicija mnogo je dinamičnija u zemljama u razvoju (Wertheimer-Baletić, 1999).

145

U Evropi i u zemljama s izrazito *evropeiziranim* društvom, za razliku od većeg dijela ostatka svijeta, pad smrtnosti bio je u osnovi autohtoni proces, rezultat njihovog razvoja tokom 19. i početkom 20. stoljeća. Unatoč primjetnim izuzecima, enormni pomaci u poboljšanju zdravlja, daleko izraženiji nego među zemljama pionirima, često su započinjali u odsutnosti tako dubokih društvenih promjena koje su se dogodile u Evropi (Caldwell, 1986; citirano prema: Reher, 2004).

Pad smrtnosti i snižavanje stopa fertiliteta dva su aspekta dubokih socijalnih i ideacijskih preobrazbi povezanih s industrijalizacijom društva, uvođenje plaćenog rada, brza urbanizacija, porast razine obrazovanja, osobito žena, masovne vanjske (prekomorske) i migracije na relaciji selo – grad, povećanje uloge javnih institucija, osobito vlade, u životu pojedinca, pojava moćnih sekularnih društvenih institucija (npr. sindikati) i, naravno, počeci demokratizacije javnog života.

Pomoću navedenih faktora može se objasniti smanjenje smrtnosti i pad fertiliteta.

Ipak, većina njih bili su relativno malog značaja kad se prvi put stopa smrtnosti počela snižavati u većini zemalja koje su kasnije zakoračile u demografsku tranziciju. Kulturne razlike u pogledu uloge porodice i ekonomska nezavisnost konjugalnih porodičnih jedinica mogle su također imati određeni utjecaj na tok demografske tranzicije (Reher, 2004: 30).

Upravo je populacijski rast bez presedana posebno izražen nakon Drugog svjetskog rata, kojem doprinose zemlje u razvoju, potaknuo ponovno oživljavanje donekle modificiranih Malthusovih ideja, čiji se pobornici nazivaju neomaltuzijanci.

**Porodica - tipična
porodica u periodu
prije Drugog
svjetskog rata**

S druge strane, dinamične socioekonomske promjene u zapadnoj Evropi i drugim dijelovima razvijenog svijeta, koje su uslijedile u desetljećima nakon Drugog svjetskog rata, reflektirale su se na porodicu i odnose unutar nje (Cliquet, 2003). U strukturi porodice očituju se dominantni demografski trendovi (rađanje ispod nivoa nužnog za jednostavnu reprodukciju i progresivno starenje stanovništva), određujući njihovu veličinu i generacijski sastav. Kompleksne socijetalne promjene ogledaju se u pluralitetu porodičnih formi, pri čemu nuklearna porodica gubi svoju nekadašnju apsolutnu dominaciju (usp. Meil, 2011).

Kulturološki pristup objašnjenju veoma niskog ili najnižeg niskog fertiliteta zastupljen je u teorijskom konceptu druge demografske tranzicije, čiji su predlagatelji van de Kaa i Lesthaeghe (1986). Oni nisu usamljeni u tvrdnji da su socijetalne promjene, skupa s tehnološkim napretkom i smjenom vrijednosnih sistema, izvršili ogroman utjecaj na strukturu porodice, ali i na porodični život. To se ogleda u poremećaju odnosa među njenim članovima, pluralitetu porodičnih formi, fragilnosti partnerskih veza, kontrakciji srodničke mreže, te, posljedično, nepodrazumijevanju filijalnih obaveza.

Van de Kaa (2002) pojašnjava da društvena promjena, koja evidentno leži u osnovi i prve i druge demografske tranzicije, ima tri različite dimenzije, a one se javljaju u raznovrsnim oblicima. Prva dimenzija obuhvaća socioekonomske promjene i s njima povezan društveni progres, druga se odnosi na kulturne tekovine stanovništva i promjene u vrijednosnim sistemima, dok treća dimenzija uključuje tehnološka dostignuća i njihovu primjenu. Naročita pažnja usmjerena je na porodicu, budući da "buržoaski porodični model", koji je tipičan za prvu demografsku tranziciju, ustupa mjesto "individualističkom porodičnom modelu". S tim u vezi, oni apostrofiraju da je "važna promjena u stavovima

prema porodici, jer se smatra da oni utječu na cjelokupan proces osnivanja porodica, uključujući i rastavu parova“ (Lesthaeghe & van de Kaa, 1986: 19; prema: van de Kaa, 2002: 6).

Slabljenje institucije porodice, popraćeno urušavanjem familizma kao porodične ideologije, glavna je karakteristika druge demografske tranzicije, a jedan od najočitijih indikatora za to jest povećana stopa divorcijaliteta, ali i sve učestalije izvanbračno rađanje.

Popularnost razvoda i ponovnog ulaska u brak načinila je strukturu porodice kompleksnijom nego što je to bio slučaj s prethodnim generacijama, ali porodica je i danas primarna jedinica reprodukcije i socijalizacije (Bruce, 2005: 81).

S druge pak strane, nesudjelovanje u reprodukciji (socijalitetni sterilitet) ima tendenciju rasta. Sociologinja Milić s tim u vezi primjećuje da se braku na taj način oduzima njegova tradicionalna uloga kao socijalnom okviru biološke reprodukcije. Natalitetna dekompozicija braka dvojako se očituje: izvanbračnim rađanjem, koje je u nekim društvima vrlo rašireno, i odricanjem od potomstva u braku ili partnerskoj uniji kao rezultat svjesne odluke (Milić, 2007).

Kad je riječ o osnivanju porodice i rodnim ulogama, ne treba zanemariti ni feminističku teorijsku perspektivu ne samo zbog njene raširenosti nego i utjecaja koji ima u nekim krugovima. Po svojim stajalištima (radikalnim ili više umjerenim) o porodici i statusu žene ističu se sljedeće teoretičarke: Shlamith Firestone, Sherry Ortner, Kate Milet, Heidi Hartmannova, Michelle Barretva, Susan Brownmiller i druge (Haralamos i Holborn, 2002).

Osim biomedicinskog aspekta, na fertilitet (ostvarena plodnost) i (ne)rađanje oduvijek se gledalo kao na društvenu pojavu, pa je za razumijevanje vjerovanja, normi i vrijednosti u vezi s reproduktivnim ponašanjem od važnosti razmatrati i kulturu određenog društva. (Behjati-Ardakani, Navabakhsh i Hosseini, 2017).

Neka društva (najčešće ona teokratska ili totalitarna) ograničavaju ili otežavaju pristup kontroli rađanja, smatrajući da je to nemoralno ili politički nepoželjno. Tome se uglavnom suprotstavljaju konzervativne snage u društvu, koje svim silama nastoje očuvati tradicionalni model reprodukcije. One to čine aktivnim podržavanjem preživjelih društvenih standarda, moralnih načela, običaja i regula, ali i sprečavanjem protoka

informacija o savremenim tendencijama u braku, prokreaciji i porodici, položaju žene ili odbacivanjem bilo kakvih promjena u tom pogledu, izražavajući krajnje negativističke stavove prema upotrebi kontracepcijskih sredstava.

Obrazovanje je makrostrukturni faktor kojem se zbog njegovog utjecaja na otpočinjanje bitnih životnih događaja, kao što su napuštanje roditeljskog doma, brak i rađanje, treba posvetiti posebna pažnja.

Povećan broj osoba koje svoje obrazovanje nisu završili do dvadesete godine neminovno dovodi do odgode ulaska u brak, što nadalje uzrokuje prolongiranje roditeljstva. Osim toga, žene svoje obrazovno postignuće nastoje valorizirati na tržištu rada i time osigurati bolji društveni status.

Stoga, obrazovanje povećava oportunitetne troškove ženinog vremena i općenito otvara nove mogućnosti za ženu, što često kolidira s ponovnim rađanjem (Drèze & Murthi, 2000).

Teorije postignuća daju novi kvalitativni uklon u povezivanju obrazovanja žena i fertiliteta, jer *sugeriraju da visokoobrazovane žene imaju nove mogućnosti u postizanju društvenog statusa*. Obrazovanje ženama donosi određenu autonomiju u odnosu prema muškarcima, u braku i izvan braka. Takozvane

“... idejne teorije opadanja fertiliteta također ističu važnost obrazovanja roditelja, kako slijedi: 1. Obrazovanje donosi kalkulativnije ponašanje ljudi i povećava vjerovatnost upotrebe kontracepcijskih sredstava; 2. Obrazovanje širi porodične vrijednosti Zapada, a s obzirom na to da one ističu manju porodicu, time se smanjuje zahtjev za djecom; 3. Obrazovanje smanjuje interakcije među članovima porodice i utjecaj povijesnih porodičnih vrijednosti; 4. Obrazovanje povećava potrošačke aspiracije, što posljedično dovodi do percipiranog povećanja troškova djece i smanjivanja zahtjeva za djecom; 5. Obrazovanje širi spoznaje o kontracepcijskim metodama, a time, uz druge činioce, postupno dolazi do porasta upotrebe tih metoda“ (Axinn, Berber, 2001: 481-483, prema: Nikodem i Aračić, 2005: 159).

U neekonomске odrednice nataliteta/fertiliteta spadaju i one koje se odnose na kulturu i religiju. Religija sadrži dvije komponente koje mogu utjecati na rađanje. Prva artikulira set normativnih vrijednosti zajednice, pa se stoga naziva „čisti religijski učinak“, a druga je povezana s brojnim socioekonomskim obilježjima koje utječu na reproduktivno ponašanje, pa se naziva „učinak karakteristika“ (Iyer, 2000: 16).

Iako (prvenstveno monoteističke) religije favoriziraju visok natalitet, odnosno brojnije potomstvo, modernizacijski procesi i društvene promjene (urbanizacija, širenje obrazovanja, emancipacija, sekularizacija itd.), ali i određeni režimi (socijalizam) sistematski su potiskivali utjecaj religije u domeni prokreativnog ponašanja.

Međutim, u praksi su poznati i suprotni primjeri da religija, skupa s tradicijom, i dalje vrši jak utjecaj u oblikovanju reproduktivnog obrasca.

Lesthaeghe i van de Kaa (1986), razlažući tezu o “drugoj demografskoj tranziciji” u Evropi, govore i o tome da nove generacije pridaju više važnosti *postmaterijalističkim vrijednostima* kao što su sloboda i samoispunjenje. Ova smjena vrijednosti vjerovatno je nadahnuta procesom individualizacije, koji se ogleda u razdvajanju individua od kolektivnih i korporativnih struktura (Dykstra, 2004). To implicira da porodica, religijska i društvena zajednica manje kontroliraju vjerovanje i ponašanje ljudi. U tom smislu sekularizacija opisuje posljedice individualizacije u domenu religije (Dobblaerre, 1999) (...) (prema: More i Komter, 2008).

Urbanizacija i gradski način života, kao *mediji* demografske tranzicije, imaju višestruke implikacije na reprodukciju stanovništva. Premještanje težišta reprodukcije sa seoskog na gradsko stanovništvo dovodi u pitanje održivost niske stacionarnosti (ravnoteže između broja živorođenih i broja umrlih), budući da je grad stjecište faktora koji djeluju u pravcu permanentnog snižavanja fertiliteta.

O *nedostatku prokreativne funkcije grada* bosanskohercegovački demograf Bošnjović (1990: 145) pisao je sljedeće:

“Niži natalitet u gradskim sredinama je sasvim normalna pojava. Tu ništa ne ide na ruku višem natalitetu. Skučen stambeni prostor, nepodesni uslovi za jedan *poželjan* obrazac *odgoja* djece, velika angažiranost bračnih partnera u profesionalnoj i poslovnoj aktivnosti, trka za visokim dohotkom i uživanjima koja pruža savremeni život – sve su to činioci koji ometaju prokreaciju a imanentni su društvu industrijskog grada. Pošto demografska tranzicija najviše dolazi do izražaja u urbanom ambijentu, to je on za njeno djelovanje prava pozornica. Proces depopulacije upravo i započinje tu. Zbog toga se za industrijski grad može reći da je velika klopka, ljudski kavez sterilan za biološku reprodukciju, mada pogodan za udobniji i racionalniji život.”

Socijalna uvjetovanost demografskih procesa (rađanje, umiranje i migracije) važna je i za razumijevanje različitih reproduktivnih obrazaca koji postoje među prostorno bliskim etničkim, religijskim ili klasnim grupama. Kulturološki faktori, socijalna stratifikacija ili rodne nejednakosti nerijetko su u fokusu takvih istraživanja, posebno ako rezultiraju značajnijim razlikama u nivou nataliteta, ali i mortaliteta (Poston i Bouvier, 2010).

Konvencionalne teorije malo govore o nivou na kojem će se fertilitet stabilizirati po okončanju tranzicije, iako se često, implicitno i eksplicitno, pretpostavljalo da će zamjenski nivo od 2,1 djece po ženi duže vrijeme preovladavati (Caldwell, 1982, prema: Bongaarts, 1998).

Hoffmann-Nowotny i Fux autorski je dvojac čija su teorijska promišljanja vrlo podudarna s onim koja nalazimo kod van de Kaa i Lesthaeghe. Oni razvijaju tezu da je preobrazba demografskog ponašanja direktna posljedica društvenih promjena i modernizacijskih procesa koji su potisnuli utjecaj tradicije i kolektivizima, izmijenili sistem vrijednosti i uveli mnošto opcija na individualnom planu.

Značajno je spomenuti i znamenitu studiju *Rasprave o porodici* [*A Treatise on the Family*] (prvi put objavljenu 1981) autora Garyja Beckera, inače univerzitetskog profesora i dobitnika Nobelove nagrade za ekonomske znanosti. Prije njega fertilitetne aspiracije razmatrane su izvan područja ekonomske analize (Doepke, 2015). Međutim, on pravi svojevrsni presedan tako što brak, rađanje, razvod, podjelu rada u kućanstvu, prestiž i druga nematerijalna ponašanja analizira u okviru kategorija karakterističnih za ekonomsko ponašanje.

Starenje stanovništva kao dominantni demografski proces na globalnom planu zasigurno predstavlja jedan od najvećih društvenih izazova današnjice. Iako je još sredinom prošlog stoljeća Frank Notestein (1954) starenje stanovništva označio kao "veliki trijumf civilizacije", taj proces sa sobom nosi niz socioekonomskih reperkusija.

Posljedice starenja stanovništva kompleksne su i tiču se istovremeno demografskog i socioekonomskog razvoja zemlje. Na demografskom planu starenje stanovništva višestruko se manifestira putem snižavanja nataliteta, povećanja mortaliteta i posljedičnih pogoršanja u dobnoj i spolnoj strukturi, koja povratno djeluju na buduće nivoe rađanja.

Govoreći o socijalnom aspektu starenja stanovništva, Mendras (1986: 206) primjećuje da je:

“(u) društvu u kojem je postotak starih ljudi pretjerano velik, očigledno teško uspostaviti zadovoljavajući i uravnotežen socijalni život. Štoviše, može se smatrati da starenje ima reperkusije na mentalitet, na nivo optimizma i duh poduzetništva stanovništva.“

Nasuprot pesimističnom gledištu na starenje stanovništva, Bengtson (2001) navodi razloge zbog kojih će višegeneracijski odnosi dodatno dobiti na važnosti u 21. stoljeću: (a) istodobno življenje nekoliko generacija usljed produženja prosječnog životnog vijeka; (b) povećana važnost praroditelja i drugih srodnika u vršenju porodičnih funkcija; (c) jačina i fleksibilnost međugeneracijske solidarnosti. S tom tezom saglasna je i autorica Lowenstein (2007), koja, referirajući se na druge autore (Bengtson, Giarrusso, Silverstein & Wang 2000; Connidis 2001; Lowenstein i sar., 2003), zastupa mišljenje da u svjetlu promjena u demografskoj strukturi i porodičnim formama međugeneracijske veze između odraslih članova porodice danas mogu biti čak i važnije nego ranije, jer je životni vijek individua produžen tako da su u mogućnosti duži niz godina dijeliti svoja iskustva s drugim generacijama.

4. DRUŠTVENE INSTITUCIJE

153

4.1. Obrazovanje i društvo	154
4.2. Društvo i religija	166
4.3. Politika i društvo	175
4.4. Savremena porodica i tradicija	190

Uvodni kontekst

Odgojno-
obrazovna
djelatnost

Odgojno-obrazovna djelatnost spada u najvažnije ljudske potrebe. Kroz odgoj stječemo etičke vrijednosti i vrline bez kojih je nezamislivo naše biće. Pomoću njih čovjek se uzdiže i postaje bitno drugačiji od pripadnika drugih živih vrsta. S druge strane, obrazovanje nam daje neophodna znanja i vještine bez kojih ne bismo mogli funkcionirati ne samo kao individue nego i kao društvena bića. Koliko god nam je individualnost bitna odrednica jer smo unikatni, pa čak i kao sijamski blizanci, istovremeno nam je i društvena dimenzija našeg bića također vrlo važna. Većinu svojih životnih potreba zadovoljavamo upravo u društvu, a tek jedan njihov manji dio kao individue, poput uzimanja hrane, vode, zraka i sl. Međutim, društvene uloge moraju se naučiti, za razliku od urođenih predispozicija s kojima se rađamo. Otuda, otkako zna za sebe, čovjek je na ovaj ili onaj način bivao odgajan i podučavan. Mijenjale su se samo forme i odgojno-obrazovni sadržaji.

S druge strane, obrazovna i naučnoistraživačka djelatnost izuzetno su važni faktori stabilnog i prosperitetnog razvoja društva, uključujući i oblikovanje njegovog kulturnog identiteta. Bez toga ono ne bi moglo biti atraktivno ne samo za život ljudi nego ni u smislu poželjnog partnera u međunarodnoj saradnji. To posebno dolazi do izražaja u aktuelnom vremenu, u kome postajemo sve više ovisni jedni o drugima. Tome valja dodati i ekološke probleme, uništavanje planetarnih resursa, sudbinski važnih za cijeli ljudski rod, prisilne i neprisilne migracije, sigurnosne probleme, ubrzano prosječno starenje stanovništva u mnogim zemljama, uključujući i Bosnu i Hercegovinu itd.

Svjedoci smo ubrzanih promjena u svim oblastima društvene djelatnosti, odnosno načina života ljudi. Nije riječ samo o tehničko-tehnološkim inovacijama, informatičko-komunikacijskim unapređenjima, o kojima smo sve ovisniji i sl. To se dešava i u odgojno-obrazovnim formama i sadržajima, uključujući i zdravstvenu djelatnost, kulturne i sportske aktivnosti, sigurnosne sisteme itd. Sve to primarno počiva na znanju. Otuda razvijena društva ulažu velika materijalna sredstva u obrazovanje i nauku, kao ključno važne faktore razvoja. Pomoću njih se postaje

poželjan partner u međunarodnim odnosima i saradnji. Naspram toga, imamo nerazvijena i marginalizirana društva, čiji se razvoj ne temelji na znanju. U njima se ulaganje u obrazovnu i naučnoistraživačku djelatnost tretira kao nešto što nije nužno i u razvojnom smislu isplativo, već se doživljava kao „puka društvena potrošnja“, „budžetski balast“ i sl. Otuda se te djelatnosti u materijalnom smislu podržavaju samo onoliko koliko to dopuštaju neki drugi društveni „prioriteti“. U takvim društvima ne želi se shvatiti, a još manje uvažiti, da je tzv. tržišna filozofija života postala dominirajuća na planetarnoj razini. To podrazumijeva konkurentnost u svim segmentima društvenog života, a ne samo u ekonomiji. Naravno, u tom smislu nije izuzetak ni odgojno-obrazovna, te naučnoistraživačka djelatnost. Naprotiv, oni su u tom kontekstu najvažniji. Najkraće kazano, u svemu se traže i nameću oni koji su najbolji, najsposobniji, najefikasniji, odnosno najkonkurentniji.

Kao i u svakoj drugoj djelatnosti, obrazovanje može biti i dobro i loše. Povijesno iskustvo uči nas da je dobar samo onaj obrazovni sistem koji prepoznaje i uvažava pozitivna dostignuća u toj djelatnosti, koji je fleksibilan, tj. sposoban da adekvatno reagira na izazove konkretnog vremena i prostora. S druge strane, nalaze se oni loši obrazovni sistemi koje karakteriziraju: zatvorenost, krutost i nekritičnost u propitivanju vlastitih i tuđih iskustava. Otuda je vrlo važno kontinuirano kritički propitivati rezultate odgojno-obrazovne i naučnoistraživačke djelatnosti. To je bio razlog da se uvede „sociologija obrazovanja“ kao akademska disciplina, naprije na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, a potom i na nekim drugim visokoškolskim ustanovama, s ciljem da se studenti osposobljavaju za takvu vrstu vrijednosne analitike.

Specifičnost obrazovne djelatnosti u savremenom dobu ogleda se u tome što nova znanja i vještine pristižu mnogo brže nego u ranijem vremenu, te se, kao takva, uključuju u obrazovne sisteme.

Međutim, u tome nerijetko nastaju konfuzije, strahovi, opstrukcije, pa čak i osporavanje vrijednosti takve ubrzano završane obrazovne djelatnosti. Problemi se manifestiraju ne samo u odnosu prema tzv. neformalnoj cjeloživotnoj obrazovnoj djelatnosti nego i unutar oficijelnih obrazovnih sistema. Nameće se pitanje da li je uopće moguće harmoniziranje oficijelne obrazovne djelatnosti s tzv. cjeloživotnim, kontinuirano završanim učenjem. Naime, dosadašnje preovlađujuće stajalište o oficijelnoj obrazovnoj djelatnosti bilo je takvo da

To su pokazale brojne studije u kojima je konstatirano da, kad je riječ o razvijenim društvima, za samo desetak godina “zastari” i bude potisnuto oko pola dotadašnjih, u školama ponuđenih znanja i vještina, te zamijenjeno novim obrazovnim sadržajima. S druge strane, nalaze se inertna i nadasve nerazvijena društva u koja, nažalost, spada i bosanskohercegovačko, gdje se cjeloživotno učenje improvizira, pejorizira ili čak odbacuje. U razvijenim zemljama trude se iznaći načine otklanjanja nepovjerenja, animozitete prema cjeloživotnom učenju, pogotovo vezanom za obrazovanje odraslih, uključujući i osmišljavanje modaliteta priznavanja diploma, certificiranja, koje je rezultat doedukacija i sl. S druge strane, u nerazvijenim i obrazovno zapuštenim društvima sve se to uglavnom nastoji predstaviti upitnim, nekompetentnim, štetnim i sl.

156

Preciznije govoreći, cjeloživotnom učenju u Evropi počela se posvećivati posebna pažnja krajem prošlog i početkom ovog

stoljeća, tj. s usvajanjem tzv. Lisabonskog sporazuma 2000. godine. U njemu su, vrlo decidno, istaknuti ciljevi evropske ekonomije u smislu postizanja najveće razine kompetentnosti u svijetu, pri čemu se unaprijed znalo da je to nerealno bez zasnivanja društvenog razvoja na novim znanjima i tehnologijama. Tada je Vijeće Evrope pozvalo Komisiju da definira “nove osnovne vještine” koje će se cjeloživotno stjecati, što podrazumijeva i inovativne razvojne tehnologije, tehnološku kulturu, učenje stranih jezika, poduzetništvo i sl. Pri tome je markirano čak 13 ciljanih područja koja su trebali osmisлити stručnjaci iz država članica, tj. zemalja EFTA/EEA, te pridruženih zemalja, kao i udruženja koja djeluju na evropskoj razini. Međutim, nakon toga unutar Evropske unije došlo je do usvajanja nacionalnih strategija vezanih za politiku cjeloživotnog učenja koje su, uz uvažavanje onog što im je zajedničko, po mnogo čemu ipak bile specifične, odnosno međusobno različite. Primjera radi, u Velikoj Britaniji preferiran je “model zasnovan na potražnji” iz okruženja, u Danskoj opet “model socijalnog partnerstva”, u nekim drugim zemljama kao što su Grčka, Portugal, Srbija... opredijelili su se za “centralizirani model” učenja itd. (opširnije u Maksimović, 2011). Naravno, to se, uz određene komparativne prednosti, reflektiralo i kao otežavajuća okolnost u osmišljavanju sistema cjeloživotnog educiranja ljudi.

Iako je još u Rimskom ugovoru iz 1957. godine naglašeno da se kroz zajedničko stručno osposobljavanje treba postići harmonični razvoj kako nacionalnih ekonomija tako i zajedničkog tržišta, umjesto snaženja “nacionalnih integracija”, uporno se “preferirala međudržavna saradnja”, odnosno uvažavanje nacionalnih specifikuma. Nakon što je Savjet ministara EU 1963. godine definirao poznatih 10 principa “za kreiranje zajedničke politike stručnog obrazovanja”, došlo je do osporavanja njihove obaveznosti za države članice. To je na određeni način zadržano i u Mastrihtskom ugovoru iz 1992. godine (čl. 3b), gdje je apostrofirano “da će Zajednica preduzimati akcije, u skladu sa principom supsidijarnosti, samo ako se ciljevi predloženih akcija ne mogu postići od strane država članica”.

U osmišljavanju cjeloživotnog učenja unutar Evropske unije čini se posebno važnim “Memorandum o cjeloživotnom učenju” iz 2000. godine. U njemu je cjeloživotno učenje precizno definirano kao esencijalni faktor u tranziciji ekonomije i društva, ali na bazi znanja koje će se permanentno usavršavati, uključujući i vještine, te kompetenciju.

To znači da je u kreiranju obrazovnih politika tek u novije vrijeme došlo do ozbiljnijeg pomjeranja nadležnosti s nacionalne ka nadnacionalnoj razini. Tako je 2004. godine Vijeće ministara Evropske unije usvojilo Rezoluciju o cjeloživotnoj profesionalnoj orijentaciji, koja obavezuje države članice “da sistemski razvijaju karijernu orijentaciju u skladu sa prihvaćenim usmjerenjima”. Samo četiri godine kasnije usvojena je i druga rezolucija koja se odnosi na ovo pitanje, a gdje se insistira “na boljoj integriranosti cjeloživotne karijerne orijentacije” i to “u svim životnim dobima”, uključujući dostupnost osposobljavanja “za sve građane”, “razvijanje kvaliteta pružanja usluga”, te “poticanje sudjelovanja i koordinacije između različitih aktera”, kako “na nacionalnoj, tako i na lokalnoj razini.” U vezi s tim, tokom 2007. godine formirana je “mreža politika cjeloživotnog usmjeravanja” (European lifelong guidance policy network – ELGPN) s ciljem da se pomaže članicama u realiziranju *Programa cjeloživotnog učenja*, a koji je proizišao iz već spomenutih, kao i nekih drugih unutar Evropske unije usvojenih rezolucija.

Naravno, time nije okončana aktivnost oko daljeg afirmiranja i osmišljavanja cjeloživotnog učenja u evropskom obrazovnom prostoru. Već 2010. godine Evropska komisija usvojila je inoviranu Strategiju (Evropa 2020), u kojoj je preferiran “pаметan, održiv i sveobuhvatan razvoj” ovog kontinenta u narednom desetljeću, s fokusom na kvalitativno unapređenje obrazovanja, povećanje zaposlenosti i afirmiranje tzv. zelene ekonomije, odnosno održivog razvoja i zaštite životne sredine. Apostrofirana je nužnost smanjenja stope napuštanja započetog školovanja, tako da se ona svede na ispod 10%, uz istovremeno povećanje obuhvata školovanjem starijih dobnih skupina, posebno od 30. do 34. godine u “tercijarnom ili ekvivalentnom nivou obrazovanja koje bi trebalo dosegnuti najmanje 40%” od ukupnog broja. Isto tako, naglašeno je da ulaganje u obrazovanje ne predstavlja nikakav društveni balast, već ga treba tretirati kao ključnu pretpostavku za prosperitetni društveni razvoj, stvaranje novih radnih mjesta, eliminiranje siromaštva i sl., a što karakterizira modernu ekonomiju zasnovanu na znanju.

Najkraće kazano, živimo u vremenu kada se “znanje i inovacije smatraju motorima ekonomskog rasta i razvoja”, pri čemu se posebno insistira na informacionim i komunikacijskim tehnologijama, koje omogućavaju kreiranje novih proizvoda i usluga, uključujući i digitalne. One, zapravo, danas postaju sve prisutnije unutar ljudske zajednice. Otuda je, uz jačanje “socijalnog dijaloga”, među ciljeve spomenute strategije uvršten

“poticaj cjeloživotnog učenja”, uključujući i “razvijanje zajedničkih instrumenata za sticanje i priznavanje kvalifikacija od osnovnog do obrazovanja odraslih” (Evropski okvir za kvalifikacije, kompetencije i zanimanja – ESCO).

Ovdje ćemo se podsjetiti i na ključne elemente UNESCO-vog koncepta cjeloživotnog učenja (4 stuba), definiranog na Samitu u Beču potkraj minulog stoljeća, gdje se potencira: *zapošljivost, preduzetništvo, adaptibilnost, jednake mogućnosti*. Evidentno je da su ovi principi, odnosno definirani ciljevi, komplementarni s evropskim razvojnim strategijama, o kojima je prethodno bilo riječi. Oni se u osnovi svode na “ekonomski razvoji konkurentnost”, te ostvarivanje “humanističko građanskih ciljeva”, tj. prava na ravnopravnost i međusobno uvažavanje.

Kakva je situacija u Bosni i Hercegovini?

U sveopćoj zapuštenosti bosanskohercegovačkog društva i države očigledno je da se kaska i u implementiranju evropskog opredjeljenja vezanog za cjeloživotno učenje. Postavlja se pitanje zbog čega. Odgovor na ovo pitanje vrlo je jednostavan.

Daleko je lakše manipulirati nepismenim ili poluobrazovanim ljudima nego školovanim osobama, odnosno socijalno isključenim i egzistencijalno ugroženim od onih koji to nisu, tj. onima koji su u društveno-statusnom i materijalnom smislu stabilni (opširnije u Žiga, 2010).

Očigledno je da ovdašnji političari i državni dužnosnici nisu zainteresirani za sređivanje situacije u društvu, njegov prosperitetni razvoj, a što je opet, kako je i prethodno naglašeno, u savremenom dobu nezamislivo bez odgovarajuće kontinuirane i inovativne obrazovne djelatnosti i nauke kao kvalitativnih razvojnih resursa. Prošla su vremena kada su prirodna bogatstva koja se posjeduju bila dovoljna za kvalitetan razvoj i dobar život.

Problem je i u ovdašnjoj percepciji cjeloživotnog učenja. Ono se na ovim prostorima uglavnom svodi na obrazovanje odraslih u smislu stjecanja nekih elementarnih znanja i vještina ili na određenu stručnu doedukaciju vezanu za konkretna radna mjesta, a što se stječe kroz tzv. “večernje škole”, “kurseve” i sl., poput elementarnog osposobljavanja za rad na računarima, učenja stranih jezika, nekih zanatskih vještina (zidari, keramičari, tesari, krojači, frizeri...) itd. Ovdje treba dodati i realiziranje raznih programa nevladinog sektora koji su vezani za promoviranje vrijednosti civilnog društva, zaštitu ljudskih prava, ekološke probleme i sl.

Kad je riječ o kontinuiranom završavanju oficijelnih formi učenja i nastavnih programa, situacija je na ovim prostorima uistinu deprimirajuća, a što je potvrđeno u više istraživanja. S jedne strane, imamo evidentni animozitet i opstruiranje cjeloživotnog učenja, osporavanje njegove validnosti i sl., a s druge strane, kada se tome i pristupi, poseže se za improvizacijom, koja je u pravilu kontraproduktivna. U takvom kontekstu može se govoriti i o dosadašnjem iskustvu u implementiranju tzv. bolonjskog načina studiranja, koje bi također trebalo preferirati inovativnost, dakako vezanu za visoko obrazovanje.

Umjesto nuđenja kvalitativno novih znanja i vještina, odnosno stvarnog unapređenja obrazovne djelatnosti, koja bi adekvatno odgovorila na potrebe i izazove modernog i postmodernog doba, uglavnom se posegnulo za "rearanžiranjem" režima studija i "prepakiranjem" postojećeg edukacijskog sadržaja i formi rada sa 4 na 3+2 ili 4+1 godinu. Nešto je drugačija situacija s grupacijom medicinskih fakulteta (integriranost prvog i drugog stepena studija). Sve to prati frustrirajuće birokratiziranje, te razna "knjiženja" studentskih učinaka koja nemilosrdno gutaju vrijeme i energiju, naročito asistentskog osoblja, a što bi se u neposrednijem zajedničkom radu sa studentima moglo daleko plodotvornije iskoristiti.

Istovremeno, prisutan je problem finansiranja cjeloživotnog učenja, pri čemu se prije svega misli na budžetsku podršku u realiziranju takvih edukacijskih sadržaja. Nešto bolja situacija je u privatnom, kao i u tzv. nevladinom sektoru, gdje se osiguravaju ne samo sredstva za realiziranje određenih edukacijskih programa već, što je još važnije, priznaju se stečene diplome, certifikati i sl. vezani za neformalne edukacijske programe, odnosno za cjeloživotno učenje. Međutim, i tu smo suočeni sa "šarenilom", počevši od onih koji se uistinu trude da kvalitetno rade pa do onih koji to krajnje neodgovorno improviziraju, nerijetko bez posjedovanja elementarnih preduvjeta za tu vrstu djelatnosti, kao što su stručni kadrovi, prostor, oprema i sl.

Ovdje posebno želimo naglasiti da bosanskohercegovačko društvo ima višestruke razloge za ambicioznije prihvatanje i promoviranje cjeloživotnog učenja, pogotovo kad je riječ o obrazovanju odraslih. Suočeni smo s enormno velikim procentom nezaposlenih osoba (gotovo da ih ima koliko i onih zaposlenih!). Dodatni problem su oni koji "rade na crno", što je opet zasebna tema. S druge strane, pitanje je koliko su ranije stečena znanja i vještine nezaposlenih osoba u ovom društvu "upotrebljivi" za nove tehnologije, čak i

da postoji mogućnost njihovog angažmana. U veoma obimnom istraživanju čiji su rezultati objavljeni 2015. godine (opširnije u Žiga i drugi, 2015). ustanovljeno je da, naprimjer, svaki četvrti mladi uposlenik “radi na poslovima koji su, po svom karakteru, potpuno različiti od onih znanja i vještina koja su im tokom formalnog obrazovanja ponuđena”. Zabrinjavajuće je, također, da se svaka druga mlada osoba zaustavlja u svom školovanju na srednjoškolskoj ili čak na još nižoj razini, da svaki četvrti učenik iz nekog razloga napusti započeto školovanje. Slična je situacija i sa studentskom populacijom (Žiga i drugi, 2015: 147-148).

Osim toga, Bosna i Hercegovina zahvaćena je tranzicijskim tokovima u svim segmentima svog društva, od politike preko ekonomije do obrazovanja, kulture, zdravstva..., za šta su također potrebna nova znanja i vještine.

Umjesto da bude činilac prosperitetnog razvoja društva, ovdašnji obrazovni sistem doveden je u takvu situaciju da se manifestira kao faktor koji dodatno generira krizu u ovoj zemlji.

Ideološki je do te razine kontaminiran da su u njega ugrađeni čak i elementi apartheidske segregacije (diskriminacija djece po nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti: “dvije škole pod istim krovom”, onemogućavanje školovanja na maternjem jeziku, pohađanje tzv. nacionalne grupe predmeta i sl.). To je krajnje pogubno za budućnost ovog društva, posebno imajući u vidu njegov multietnički, multikonfesionalni i multikulturalni karakter.

A šta tek kazati o odnosu prema nauci i naučnoistraživačkoj djelatnosti? Umjesto da se to tretira kao najdragocijeniji faktor društvenog razvoja, matarijalna ulaganja u tu djelatnost su simbolična, a nerijetko i posve odsutna, o čemu surovo svjedoče budžeti od lokalnih razina vlasti pa do državnog nivoa.

Kao što je poznato, tokom prethodnog rata gotovo u cijelosti je bio uništen odgojno-obrazovni i naučnoistraživački potencijal ove zemlje, zajedno s naučnoistraživačkim pogonima u velikim preduzećima kao što su bili Energoinvest, UNIS-a, INCEL-a, RMK, Jelšingrad i dr. Osim toga, u Bosni i Hercegovini desile su se brojne, nerijetko i šokantne promjene, kao što su demografske, ekonomsko-socijalne, pravno-političke i dr. One su izazvane ne samo ratom već i frustrirajućom postratnom tranzicijom. Otuda je više nego nužno strateški osmisлити revitaliziranje ovog društva ukoliko se želi biti istinski poželjno mjesto za život ljudi, pogotovo mladih, koji ga masovno napuštaju. To je za jednu ovako malu zemlju nenadoknativ gubitak.

Pošto se razvoj savremenih društava primarno temelji na kvalitetnom obrazovanju i nauci, to je bio razlog nedavne izrade srednjoročne Strategije za razvoj obrazovanja i nauke u Kantonu Sarajevo (2017–2022). U toj strategiji apostrofira se da “odgoj i obrazovanje moraju biti dostupni svakom pod jednakim uvjetima, te primjereni individualnim sposobnostima, dok se ulaganje u nauku treba prepoznati i tretirati kao razvojna šansa društva, a ne neki njegov balast i puka budžetska obaveza“. Kao ključni ciljevi u realiziranju spomenute strategije navedeni su:

- “Obuhvatanje što je moguće većeg broja djece predškolskim odgojno-obrazovnim programima;
- Osnovnim obrazovanjem, koje je obavezno i besplatno za svakoga, obuhvatiti i tzv. marginalizirane skupine;
- Srednjoškolsko obrazovanje omogućiti svima pod jednakim uvjetima i u skladu sa individualnim sposobnostima;
- Povećati obuhvat završenih srednjoškolaca (tzv. relevantne generacije – uzrast od 18 do 24 godine) visokoškolskom naobrazbom sa sadašnjih cca 15% na barem 20%, kako bi se približili makar onim zemljama EU koje su na dnu ljestvice, ako je nerealno da se dosegnu one najrazvijenije koje su sa čak dvotrećinskim obuhvatom tih generacija visokim obrazovanjem;
- Unaprijediti visoko obrazovanje i osposobiti ga za kompetentan naučno-istraživački rad u cilju dobijanja nove generacije naučnika, koji će moći da odgovore izazovima savremenog doba, kao i usavršavanje postojećeg nastavnog osoblja;
- Izvršiti reformu odgojno-obrazovnih sadržaja (studijskih programa) u skladu sa savremenim tokovima u EU i razvijenom dijelu svijeta, uključujući i redefiniranje kompetencija koje se time stječu;
- Materijalna ulaganja u odgojno-obrazovnu i naučno-istraživačku djelatnost tretirati kao razvojnu investiciju, a ne kao puku društvenu potrošnju;
- Obezbijediti pretpostavke za cjeloživotno učenje prema potrebama i individualnim sposobnostima;
- Obezbijediti kompetenciju i etičnost za sve aktere u odgojno-obrazovnoj djelatnosti;
- Obezbijediti nastavnom osoblju uvjete za autonomiju i kreativno osmišljavanje svoga rada;

- Obezbijediti horizontalnu i vertikalnu prohodnost učenika i studenata u odgojno-obrazovnoj djelatnosti;

Uz poticaj interkulturalizma, kao i postizanje evropske dimenzije obrazovanja, njegovati vlastite specifičnosti i pozitivna iskustva, uskladiti visokoškolski sistem sa nacionalnim potrebama, kao i principima uspješnog rukovođenja visokim učilištima.” (opširnije u Strategija razvoja obrazovanja i nauke Kantona Sarajevo 2017–2022).

Nažalost, Bosna i Hercegovina je još uvijek daleko ispod predratnog nivoa ulaganja u nauku i istraživački razvoj, koji je bio 1,5% bruto društvenog proizvoda, mada je i to dvostruko manje od ulaganja u razvijenim zemljama Evrope i svijeta.

Ali, vratimo se odgovoru na ranije postavljeno pitanje koje glasi: Kako harmonizirati oficijelnu obrazovnu djelatnost sa cjeloživotnim učenjem? Iako su pojednostavljeni odgovori uvijek rizični, u ovom slučaju bez ikakve zadržke može se kazati da je harmoniziranje oficijelnih, tj. formalnih obrazovnih sistema i cjeloživotnog učenja ne samo moguće nego i imperativno. Naime, ubrzani razvoj modernih i postmodernih društava rezultat je upravo kontinuiranog znanja i vještina, te njihove tehničko-tehnološke primjene. Radi se samo o tome da li se to želi ili ne želi provoditi. U vezi s tim prisutne su određene poteškoće, nesnalaženja, pa čak i animoziteti, opstrukcije i sl., ali su one prije svega mentalnog karaktera, a ne neke objektivno nepremostive prepreke.

Najkraće kazano, inoviranje nastavnih sadržaja i formi učenja, tj. njihovo kontinuirano prilagođavanje potrebama i izazovima konkretnog prostora i vremena ne može po sebi biti upitno. Naprotiv. Otkako zna za sebe, čovjek je kultivirao svijet koji ga okružuje, uključujući i sebe samog. Naravno, to je bio rezultat znanja i vještina, odnosno iskustva koje je stjecao, a ne neke stihijske aktivnosti. Valjda je logično da steknemo što kvalitetnija znanja i vještine da se pomoću njih uspješno razvijamo, budemo konkurentni u okruženju, traženi i sl. Prema tome, može biti upitna samo pretenzivnost s kojom se prilazi u dosezanju kvaliteta u odgojno-obrazovnoj i naučnoistraživačkoj djelatnosti, uključujući i svjesno opredjeljenje društva da u njih ulaže maksimalno moguća materijalna sredstva. Ko drži do sebe i želi ostvariti prosperitetan društveni razvoj on će to i činiti.

Zaključak

Polazeći od prethodno izloženih argumenata, možemo zaključiti da su kvalitetna odgojno-obrazovna i naučnoistraživačka djelatnost, a posebno cjeloživotno učenje, imperativni u savremenom dobu jer se razvoj modernih i postmodernih društava primarno temelji na kontinuiranim inovativnim znanjima i vještinama, te njihovoj tehničko-tehnološkoj primjeni.

Koliko god se brzo napreduje, istovremeno se takvim tempom i zastarijeva. Otuda oni koji u razvojnom smislu stagniraju u odnosu na one koji permanentno napreduju zapravo nazaduju.

Za razliku od minulih vremena, kada je to bilo odlučujuće važno, prirodna bogatstva nekog društva tek su potencijalne, a nikako po sebi dovoljne komparativne prednosti za njegov prosperitetan razvoj. Naime, nužno je znati kako u razvojnom smislu iskoristiti raspoložive materijalne resurse. Otuda sva razvijena društva prepoznaju obrazovanje i nauku kao kvalitativne razvojne resurse, zbog čega u njih ulažu velika materijalna sredstva. Nedostatak prirodnih resursa moguće je “anulirati” znanstveno-stručnim potencijalima, o čemu zorno svjedoče neke najrazvijenije zemlje svijeta, poput Japana, Južne Koreje i dr.

Najkraće kazano, razvijene zemlje svijeta svjesno ulažu velika materijalna sredstva u nauku i obrazovanje, uključujući i stimuliranje cjeloživotnog učenja. To je kao praksa sve prisutnije ne samo u oficijelnoj nego i u tzv. neformalnoj obrazovnoj djelatnosti, školovanju odraslih i sl. U vezi s tim posebno smo ukazali na aktivnosti unutar Evropske unije tokom posljednjih nekoliko decenija. Naravno, to nikako ne znači da ne postoje poteškoće u harmoniziranju formalnih i neformalnih obrazovnih sadržaja, odnosno u promoviranju potrebe cjeloživotnog učenja. One su posebno prisutne u harmoniziranju oficijelnih i neformalnih modaliteta učenja, naročito kod priznavanja diploma, certificiranja i sl. Ali, evidentno je da se to sve više i uspješnije prevazilazi u razvijenim društvima. U njima je definitivno prevladala svijest o nužnosti cjeloživotnog učenja, uključujući i kontinuirano inoviranje nastavnih sadržaja u oficijelnim obrazovnim sistemima, a ne samo u neformalnim modalitetima kontinuirane doedukcije, baš kao i u osmišljavanju načina priznavanja diploma.

Za razliku od razvijenih, u nerazvijenim društvima ulaganje u obrazovanje i nauku uglavnom se doživljava kao neka vrsta društvenog “balasta”, puke “potrošnje” budžetskih sredstava

koje u razvojnom smislu “nije isplativo” i sl. Preciznije kazano, u nerazvijenim društvima koja su i u obrazovnom smislu zapuštena, a u koja, nažalost, možemo uvrstiti i bosanskohercegovačko, još uvijek su prisutni:

- animoziteti i opstruiranja prema cjeloživotnom učenju, govoreći općenito. Umišlja se da je za cijeli život “dovoljno” ono što se jednom u školi i na fakultetu nauči, te dobijenom diplomom “ovjeri”(!);
- želja da se po svaku cijenu sačuvaju naslijeđeni modaliteti učenja, te, koliko je to god moguće više, zadrže postojeći nastavni sadržaji (“trebam educirati” onako kako su mene educirali!);
- obrazovanje odraslih pejorizira se u smislu “večernjih škola” i “kurseva za nepismene”, osposobljavanja poluobrazovanih osoba za određena, manje zahtjevna “radnička zanimanja”, najčešće u građevinarstvu, šumarstvu, tekstilnoj industriji i sl.;
- poseban problem predstavlja to da se obrazovanje i nauka ne prepoznaju kao istinski, odnosno najvažniji kvalitativno-razvojni faktori u društvu, a što se najbolje vidi iz toga koliko se u njih materijalno ulaže. U tom smislu Bosna i Hercegovina pripada samome dnu evropskih zemalja, pa i šire gledajući, pogotovo kad je riječ o ulaganju u naučnoistraživačku djelatnost.

Dino Abazović

4.2. Društvo i religija

Danas postoji značajan broj naučnih disciplina koje za svoj predmet imaju religiju, u svoj njenoj kompleksnosti, ili pak određene fenomene koji su određenoj vezi s religijom; tako se i unutar sociologije, naročito u relativno novije vrijeme, razvila posebna disciplina čiji predmet istraživanja obuhvaća religiju – sociologija religije.

Kao naučnu disciplinu sociologiju religije interesira društvena fenomenologija religije, “ona koju je moguće empirijski potvrditi... ne ulazeći u njena druga obilježja koja nisu dostupna iskustvenoj evidenciji” (Cvitković, 2004: 67).

Također, značajno je napomenuti da sociologija religije “ne zavisi ni od kakvog rješenja pitanja istinitosti ili verodostojnosti religijskih tvrdnji niti se prvenstveno bavi takvim pitanjima” (Hamilton, 2003: 28).

Naprosto, služeći se svojim kategorijalnim pojmovima i metodama, najveći broj sociologa religije nastupa sa stanovišta koje je Peter L. Berger prije više od pola stoljeća nazvao metodološkim ateizmom¹⁴ (Berger, 1967: 100), a za koji jedan dio autora smatra da je prikladniji naziv ‘metodološki agnosticizam’. Tako i Malcom Hamilton smatra da je prikladniji naziv ‘metodološki agnosticizam’ jer se čini da, “‘metodološki ateizam’ podrazumijeva da se, za svrhe socioloških istraživanja i kao radna pretpostavka, ako ne u apsolutnom smislu, religijske tvrdnje smatraju neistinitim” (Hamilton, 2003: 18). Kako god:

“[d]akle, sociološka teorija mora, po vlastitoj logici, posmatrati religiju kao ljudsku projekciju, i po toj istoj logici nema ništa reći o mogućnosti da se ta projekcija može odnositi i na nešto drugo osim bića koje je projicira” (Berger, 1967: 180).

Doista, u svakom ozbiljnijem udžbeniku sociologije religije već u uvodu se da pročitati kako će sociolog uvijek posmatrati religiju *sub specie temporis*, ali ostavljajući otvoreno pitanje da li i kako se može također posmatrati *sub specie aeternitatis*. Još jednom vrijedi ponoviti – dakle, kazati da religija i ljudska projekcija po logici ne negira činjenicu da projicirano značenje ima konačan status koji je neovisan o čovjeku.

¹⁴ Naime, u referenci tim povodom sam P. Berger kaže da je dužnik Antonu Zijderveldu za taj veoma “sugestivan termin” (Berger, 1967: 1999).

Međutim, ovom prigodom, ali i bilo kojom drugom, može se postaviti i sljedeće veoma jednostavno pitanje: Kada (neko) kaže religija, na šta se to referira!? Pritom imamo u vidu, primjera radi, način na koji Martin Marty piše o tome „šta znači ‘religija’“, odnosno polazimo ne samo od njegovog stava da se „znanstvenici nikada neće usaglasiti oko definicije religije“ već i postavke da nema mjesta iznenađenju kada se uvidi da i neki drugi fenomeni imaju iste karakteristike kao i religija.¹⁵

Stoga doista treba imati u vidu da ne postoji jedna općeprihvaćena definicija u stručnim radovima koja određuje šta je to religija, pa tako već i samo pitanje određenja pojma „religija“ može biti izvorom brojnih kontroverzi¹⁶. I dok nije sporno da etimološki termin *religija* ima korijen u latinskoj riječi *religio* (u pojednostavljenom smislu značenje koje se odnosi na izražavanje poštivanja bogova), odnosno *religare* (vezati, povezati), autori su različitim elementima davali prednost kao najznačajnijim pri određenju religije. Kod jedne grupe autora prednost se daje vjerovanju u nadnaravno, vrhunaravno, transcendentno (dakle, vjerovanje u esenciju izvan čovjeka i prirode, koje nije ovozemaljsko), najčešće određeno imenicom *bog(ovi)*. Drugi autori pak prednost daju ritualima i obredima, učenjima ili zajednici.

Daniel L. Palls u knjizi *Sedam teorija o religiji* daje veoma interesantan “presjek” magistralnih teorija i teoretičara, što je svojevrsna intelektualna “historija” proučavanja religije u modernom vremenu. Iako obrazlaže veoma jasne argumente kojim se vodio pri odabiru i selekciji teorija i teoretičara, uključujući i objašnjenja zašto su uvršteni ti koji jesu, a zbog čega su izostavljeni mnogi koji bi također mogli biti uključeni bez mnogo dvojbe (što u krajnjem može biti i jeste predmetom debata), držimo da je pristup veoma ilustrativan i koristan kao uvod u znanstveno proučavanje religije. Tako, prema Palsu, svi

15 “Martin Marty daje nam pet ‘karakteristika’ koje označavaju religiju. Potom pokazuje kako ‘politika’ sadrži upravo tih istih pet karakteristika. Religija je fokusirana na naša konačna interesovanja, ali to čini i politika. Religija gradi zajednice, gradi ih i politika. Religija se poziva na mitove i simbole, politika ‘imitira’ to isto u predanosti zastavi, ratnim memorijalima, itd. Religija koristi obrede i ceremonijale... i ‘politika također ovisi o obredima i ceremonijalima’, čak i u krajnje sekularnim nacijama. Religija zahtijeva od svojih pripadnika određenu vrstu ponašanja, a po Martyju, na specifičan način, ‘politika i vlade također zahtijevaju određena ponašanja’. Pet određujućih karakteristika u vezi ‘religije’ i prikaz da politika odgovara svakoj od tih karakteristika.” (prema: Cavanaugh, 2006).

16 U jednom od svojih glasovitih radova američki filozof William James kaže da već sama činjenica da ih ima toliko mnogo i da su međusobno toliko različite dovoljna je kao dokaz da riječ religija ne može da se odnosi ni na jedno pojedinačno načelo ili suštinu, već da je prije njihov zajednički naziv. Ali uz to treba imati u vidu i drugog glasovitog Williama, Isaaca Thomasa, američkog sociologa, i njegov teorem koji kaže da ono što ljudi uistinu drže stvarnim, bez obzira na empirijsku provjerljivost, to stvarnim može i postati, u smislu da utječe na njihovo djelovanje i time ima posljedice u ovom svijetu (“*If men define situations as real, they are real in their consequences*”).

koji kane ozbiljno proučavati religiju trebaju se u najmanjem upoznati u interdisciplinarnoj perspektivi (antropologija, psihologija, sociologija, filozofija, religiologija) s radovima o religiji E. B. Taylora i Jamesa Frazera, potom Sigmunda Freuda, Émilea Durkheima, Karla Marxa, Mircea Eliadea, E. E. Evans-Pritcharda, te Clifforda Geertza¹⁷.

Uglavnom, u interdisciplinarnoj ili u uskodisciplinarnoj perspektivi, kao minimumu, svaka odgovarajuća teorija religije trebala bi, da ne kažemo morala:

1. opisati i/ili objasniti kompleksno porijeklo, operativnu logiku i višestruke funkcije religije;
2. razjasniti dinamiku nastanka, razvoja i transformacije različitih religijskih mreža;
3. pokazati kako se religije međusobno odnose i u kakvoj su interakciji, kao i fizičke, biološke, društvene, političke i ekonomske aspekte života;
4. uključiti princip „unutrašnje“ kritike, koji ostavlja teoriju otvorenu za beskrajnu reviziju.

Konačno, u prilog svemu navedenom, bar kada je sociologija religije u pitanju, danas se uglavnom smatra da su sljedeći elementi nužni za određenje pojma religija (opširnije u Cvitković, 2004): a) vjerovanje u *nadnaravno*, vrhunaravno; b) vjerovanje u *sveto*, izraženo kroz religijske *običaje* i *obrede* i *simbole*, o kojima se brinu religijske *zajednice* i njihovo *vođstvo*, opskrbljujući religijsku zajednicu *čudorednim* (moralnim) *definicijama*.

Razvojem sociologije religije i istaživanjem fenomena ustanovljene su i različite tipologije po kojima se klasificiraju religije, a neke od najčešće upotrebljivanih govore o tome da su religije prirodne, objavljene, osnovane (po kriteriju nastanka), monoteističke, politeističke (po kriteriju vjerovanja u jednog ili više bogova), plemenske, narodne/nacionalne, univerzalne (po kriteriju etničkog pripadanja sljedbenika). Nadalje, postoji mnogo drugih tipologija, pa se tako za neke religije smatra da su dogmatske, emocionalne, ritualne, (ne)misionarske, (ne) institucionalizirane, tradicionalne... Uspostavljene su dakako i druge značajne tipologije koje slijede ključne aspekte fenomena: tipologija religijskih organizacija, tipologija religijskih vođa, tipologija vjernika, da spomenemo samo neke.

¹⁷ Desetak godina nakon izdanja ove knjige D. L. Pals objavio je naredno prošireno izdanje pod naslovom *Eight Theories of Religion (Osam teorija o religiji)* i uvrstiti Maxa Webera kao nezaobilaznu referencu. Konačno, ove godine najavljeno je da će iz štampe izaći *Nine Theories of Religion (Devet teorija o religiji)*, u koju je uvršten ranije spomenuti William James.

Kratko podsjećanje – sociologija proučava ljudsku interakciju u grupama i utjecaj tih grupa na ljudsko ponašanje općenito, kao i na druge društvene grupe i institucije. Stoga je cilj sociologije dvojak: 1) razumijevanje dinamike grupnog života (šta su grupe, kako funkcioniraju, kako se mijenjaju, kako se međusobno razlikuju...) i 2) razumijevanje utjecaja grupa na pojedinačna i kolektivna ponašanja. Jednako je tako i u sociologiji religije, dakle, kada se proučavaju specifične “grupe” s religijskim prefiksom. A da je religija prije svega grupni fenomen, to je jedna od polaznih utemeljujućih socioloških opservacija o religiji.

Kao društveni fenomen, religija je u interaktivnom odnosu s drugim društvenim cjelinama koje konstituiraju društvo, ali treba voditi računa da su karakteristike sociologije religije pri svemu tome: njene neevaluirajuće namjere, njena orijentiranost empiriji i, dakako, znanstvena metodologija.

Spomenuli smo da je jedan od važnih elemenata za konstituiranje pojma religije postojanje zajednice. Doista, sva raznolikost religijskog života najčešće se upražnjava unutar zajednice, grupe okupljene radi zadovoljavanja religijskih potreba i funkcija. Na drugome mjestu šire smo pisali o tome (Spahić-Šiljak i Abazović, 2009), a ovdje donosimo dijelove teksta (iz navedene reference) relevantne za ovu priliku: i dok je vjera često unutarnji, subjektivni aspekt religioznosti, religija kao takva zahtijeva društveni okvir, zajednicu, pa mnogi aspekti religijskog (npr. obredi) ne bi bili valjani ukoliko nisu obavljeni u grupi, u zajednici. Religijska zajednica kao specifičan tip zajednice i samom vjerom traži jedinstvo, vjera zahtijeva zajednicu. Savremeni način života dakako determinira različite tipove pripadanja zajednici, od čina rođenja, tj. „članstvom“ s obzirom na rođenje u određenoj obitelji, do svjesno donesene vlastite odluke, tj. samodeklariranjem tipa „vjernik sam“ i voljnim ulaskom u zajednicu. No, različiti su varijeteti pripadanja zajednici, od formalnog, reklo bi se, jednom vrstom nominalnog pripadanja, do veoma aktivnog učešća u različitim aktivnostima religijske zajednice. Sve nas je to dovelo do momenta u kojem savremeni sociolozi religije razmatraju modele “vjerovanja i pripadanja”, “vjerovanja bez pripadanja”, ali i “pripadanja bez vjerovanja”.

Međutim, da bismo razumjeli specifičnosti odnosa u religijskoj zajednici i pitanje „pripadanja“, ukratko ćemo razmotriti kako se „postaje“ religiozan i koje su osnovne „dimenzije“ religioznosti.

Ne ulazeći u dogmatske (teološko-doktrinarne) postulate i stavove, iskustveno je poznato da novorođenčad ne ispoljavaju religijske „instinkte“. Stoga je jasno da bez obzira na čemu neko zasniva spoznaje o „temeljima postojanja“, novorođena djeca moraju naučiti norme grupe kojoj pripadaju, te moraju naučiti kako se integrirati u grupu. U tom smislu nema razlike da li se radi o religijskoj ili nekoj drugoj zajednici, kao što nema razlike da li se radi o novopridošlom članu/-ici poput novorođenčeta, ili o dobrovoljnom priključenju grupi u kasnijoj fazi života.

Dakle, zajednica poučavajući socijalizira novopridošle članove/-ice, a novopridošli članovi/-ice kroz proces učenja interniziraju se u zajednicu. Učenje je u religijskim zajednicama često formalizirano, npr. kroz instituciju vjeronauke i uz pomoć vjeroučitelja.

Zajednica od novopridošlih članova/-ica zahtijeva predanost pripadništvu zajednici i vrijednostima uz koje pristaje zajednica, bez obzira na nivo znanja koje član/-ica ima, odnosno koliko su česti kontakti s ostalim članovima/-icama zajednice. Upravo je predanost zajednici osnova na kojoj počiva proces učenja normi i vrijednosti, vjerovanja zajednice, te odgovarajućih ponašanja i rituala.

Također, zajednica uvijek pokušava proširiti opseg svog utjecaja na člana/-icu i u situacijama kada član/-ica nije u kontaktu s ostalim članovima/-icama, npr. kroz sistem moralnih vrijednosti kojih se pojedinac mora uvijek pridržavati, ili pak kroz osobnu molitvu u samoći.

Konačno, unutar zajednica postoji čitav sistem kompleksnih procesa s ciljem ohrabririvanja članova/-ica da nastave s daljnjom socijalizacijom.

U tom smislu možemo razmotriti i fenomen religioznosti, odnosno njegovu višedimenzionalnost.

Najčešće se sama religioznost poistovjećuje jednom od svojih dimenzija – aspektom vjerovanja.

Vjerovanje je veoma važan aspekt, ali ne i jedini. Iskustveno smo se mogli uvjeriti da postoje razlike među osobama za koje smatramo da su vjernici, odnosno među osobama koje se samodeklariraju kao vjernici. Razlike su najvidljivije kada su u pitanju specifične aktivnosti u zajednici, određena ponašanja, način odijevanja ili npr. navike u ishrani. Stoga je značajno navesti

i neke druge dimenzije religioznosti uz dimenziju vjerovanja, a to su praksa, iskustvo, znanje (u vezi s vjerovanjem) i posljedice.

Praksa kao dimenzija religioznosti najčešće se odnosi, i najlakše se može razumjeti, u vezi sa specifičnim običajima i obredima unutar religijskog svjetonazora, i jasno je da tu postoje razlike kako među religijskim zajednicama tako i po osnovu ponašanja samih pripadnika/-ica konkretne religijske zajednice.

Naprimjer, postoje razlike u broju obaveznih dnevnih molitvi, dužine posta, frekvencije odlazaka u hramove, u obavezi odlaska na hodočašća, ritualima vezanim za dobne obrede i tome slično. Neki se pripadnici/-ce religijskih zajednica više a neki manje pridržavaju propisa poput ranije navedenih, a ponekad možemo svjedočiti da je kod nekih samodeklarirajućih pripadnika/-ica zajednice religijska praksa svedena na minimum ili da gotovo nije ni primjetna.

Specifična religijska iskustva također nisu jednoznačno određena niti doživljena, tako da članovi/-ice religijske zajednice nerijetko imaju veoma osobne doživljaje vezane za religijska iskustva – npr. osjećaj Božije prisutnosti pri molitvi, ili u hramu, u prirodi. Važna su tu i neka druga iskustva koja članovi/-ice religijske zajednice svakodnevnim govorom iskazuju kao, naprimjer, „uslišene molitve“, „osjećaj bliskosti u zajedničkoj molitvi“, „blagost sakralne muzike“ i tome slično.

Što se tiče znanja, koje je usko povezano s osnovnim vjerovanjima religijskog sistema, neki članovi/-ice imaju respektabilno znanje o postulatima svoje vjere, dobro poznaju svete spise svoje religije, kontinuirano prate vjerske stručne radove i vjersku publicistiku, ali ima i članova/-ica koji jedva poznaju osnove svoje religijske doktrine. U isto vrijeme i jedni i drugi mogu imati iznimno visok „nivo“ vjerovanja, ali je očigledno da su im „nivoi“ znanja različiti. Također, poznato je da postoje stručnjaci koji dobro poznaju sisteme vjerovanja neke religije, ali sami ne pripadaju toj religijskoj zajednici, niti su njeni vjernici.

Konačno, posljedice (ovdje se ne radi o terminu koji u kolokvijalnom rječniku na našim jezicima najčešće konotira nešto negativno), rekli bismo, jesu krajnji „rezultati“ prethodno navedenih dimenzija religioznosti. Tako, npr., posjedica religioznosti može biti način odijevanja, način ishrane (šta se pije i jede, a šta ne), način govora i ophođenja prema članovima/-icama svoje religijske zajednice, odnosno prema članovima/-icama koji dolaze iz grupe „Drugi i drugačiji“...

Sve navedeno dovelo je do toga da se, npr., u disciplinama poput sociologije religije ili znanosti o religiji – religiologiji ustanovi tipologija vjernika (empirijskim istraživanjima provjerljiva), pa tako možemo govoriti o uvjerenim vjernicima/-cama, običnim vjernicima/-cama, pokolebanim vjernicima/-cama, nominalnim vjernicima/-cama, statičnim vjernicima/-cama itd. Također se govori i o vjernicima/-cama koji redovno, povremeno, rijetko ili nikada ne participiraju u obredima, a neki autori govore i o dječijoj, mladalačkoj, staračkoj, te muškoj i ženskoj religioznosti. U literaturi se mogu naći i sljedeće odrednice uz vjernike/-ice: „manifestni“, „fanatični“, „dinamični“, „emocionalni“, „prividni“ ili „marginalni“.

Pišući o novim izazovima pred disciplinom, S. Vrcan ukazuje na „svojevrsan obrat u sociologiji religije“ (Vrcan, 1999: 46), koji se ogleda u napuštanju prakse davanja jednoznačnog odgovora na pitanja o mjestu i ulozi religije u modernim društvima. Ta jednoznačnost, prema Vrcanu, ponajprije je u terminima racionalizacije i sekularizacije društvenog života.

I doista, naznake pitanja koja danas obuhvaća debata o sekularizaciji prisutne su u sociološkim radovima zapravo od samih početaka discipline, odnosno nalazimo ih u radovima E. Durkheima, M. Webera, K. Marxa.

Dakako, u samu srž sekularizacijske debate ubrajaju se radovi P. Bergera, B. Wilsona, D. Martina, R. Bellaha, A. Greeleya, T. Luckmanna, koji nastaju u drugoj polovini, odnosno u šezdesetim i sedamdesetim godinama prošlog stoljeća. U novije vrijeme fenomen sekularizacije značajnije je prisutan u radovima S. Brucea, K. Dobbelaerea, O. Riisa, J. Casanove, M. Chavesa, J. Haddena, R. Starka, W. Bainbridgea i R. Finkea.

Kao i religija, sekularizacija je kompleksan fenomen, pa je stoga manja mogućnost iznalaženja jednoznačnog odgovora na postavljena pitanja. Teško je u sociologiji religije naći pojam oko kojeg postoji toliko kontradiktornosti koliko o samoj sekularizaciji.

U osnovi, *saeculum* (iz latinskog) označava temporalni poredak, ali u sekundarnim značenjima i stoljeće, te također označava i svijet (svjetovno), pa otuda i razumijevanje da je “nasuprot” religijskom, prije svega netemporalnom poretku.

Međutim, kroz povijest sam fenomen bio je i jeste veoma podložan različitim interpretacijama, a u svakodnevnom diskursu često se pogrešno eksplicira, odnosno prisutna su i iskrivljena tumačenja

fenomena. Po tim krajnje uopćenim i pogrešnim interpretiranjima, danas se sekularizacija razumijeva i kao antireligijski proces, koji ima za cilj uništenje svega što je religijsko (ili u užem smislu, sekularizacija je “anticrkvena”, odnosno “antiklerikalna”).

U savremenoj sociološkoj teoriji sekularizacija kao umanjujući opseg religijskih autoriteta mora se promatrati na trima nivoima. Sekularizacija se pojavljuje kada je strukturama religijskog autoriteta umanjena sposobnost kontoliranja institucija na nivou društva, organizacija na mezonivou i vjerovanja i ponašanja na individualnim nivoima.

U knjizi o formacijama sekularnog američki antropolog Talal Asad (2008) podsjeća – “jedan stari argument o potrebi da se religija odvoji od politike glasi da zato što religija suštinski pripada domenu vere i strasti, racionalni argument i delanje vođeno interesom ne mogu biti njen deo. Sekularist dopušta mogućnost da religiozna uverenja i osećanja budu prihvatljiva na nivou ličnog i privatnog, ali insistira na tome da je organizovana religija, budući zasnovana na autoritetu i prinudi, uvek predstavljala pretnju za slobodu sopstva kao i za slobodu drugih. To može biti razlog zbog kojeg su neki prosvećeni intelektualci spemni da dopuste deprivatizovanoj religiji da uđe u sferu javnosti u svrhu obraćanja ‘moralnoj savesti’ publike – ali uz uslov da svoje instrumente prisile ostavi izvan, i da se oslanja samo na svoju moć ubeđivanja”.

173

Međutim, u posljednje vrijeme, naročito od devedesetih godina prošlog stoljeća naovamo, više nego što je to slučaj u drugim dijelovima Evrope, na onim tzv. tranzicijskim prostorima dešava se i “prevođenje” društvenih religijskih identiteta u čvrste političke identitete. U određenom smislu i postsekularni procesi pospješuju kreiranje religijskih identiteta povezanih s političkim osporavanjima, umjesto da podržavaju njihovo spajanje s različitim drugim kulturnim identifikacijama i praksama. Posebno bi bilo važno za sociologiju religije na našim prostorima u istraživanjima problematizirati i istražiti da li ovdje usljed dešavanja na globalnoj sceni snažni postsekularni, zapravo postsuverenitet ski procesi zapravo prethode nikad do kraja razvijenim autentičnim procesima sekularizacije koji su bili začeti u prethodnom periodu uređenja društvenih odnosa.

Sve u svemu, Daniele Hervieu-Leger (2000) oživiljenje religije vidi u tome da modernost na prvome mjestu ispoljava kontinuitet, ali isto tako i transformacije, i to u formama vjerovanja (funktionalni

proces), čak i kad su tradicionalna vjerovanja (njihovi suštinski sadržaji) umnogome odbačeni.

Prema njenom mišljenju, pamćenje i tradicija osnova su legitimnosti i sredstvo artikulacije posebno religijskih uvjerenja i vjerovanja. A u jednom od relativno skorijih intervjuja P. L. Berger rezonuje ovako: „Ono što nisam razumio kada sam počeo – oh, Bože, sada će tome skoro četrdeset godina – jeste da ono što se promijenilo nije nužno šta se vjeruje već kako se vjeruje“.¹⁸

U posljednje vrijeme u više radova koristio sam veoma minuciozno podsjećanje Michele Dillon (2003) iz prvog poglavlja zbornika *The Handbook of Sociology of Religion*, gdje kao urednica i autorica piše čemu još služi istraživanje religije u sociološkoj perspektivi:

prvo: religija i razumijevanje društvenog – odnosno religija još uvijek ima pivotalnu ulogu u procesu kojim značajna većina stanovnika tumači svoje živote, i društveni kao i fizički svijet oko sebe;

drugo: religija kao objašnjenje društvenog – odnosno religija ne samo da ljudima pomože da razumiju društvena iskustva i institucionalne prakse nego im ona također služi kao moćan izvor objašnjenja širokog spektra društvenih stavova i ponašanja;

i konačno

treće: religija kao emancipatorsko sredstvo – odnosno različite na religiji zasnovane grupe (*faith-based groups*) postavljaju izazove nejednakostima kako unutar religijskih institucija tako i u drugim institucionalnim i društvenim oblicima organiziranja.

Do koje su mjere i na koji način ovako skicirane teze od važnosti za sociološka istraživanja religije prisutne u ovdašnjim radovima i istraživanjima, posebno je pitanje, ali za zaključak se valja prisjetiti Jakova Jukića, koji je decidan: sociolog se ne smije postavljati kao vjernik, jer će tim činom prestati biti sociolog. „Ako religiju mrzi ili prezire, neće od nje ništa shvatiti, ako je odveć uvažava, neće od istraživanja imati nikakve koristi“ (Jukić, 1991: 23).

¹⁸ Na engleskom jeziku „*what of belief... how of belief*“; u: Mathewes (2006).

4.3. Politika i društvo

Odnos politike i društva u modernom dobu pretpostavlja definiranje same modernosti kao teorijskog koncepta i kulturno-civilizacijske epohe unutar koje se diferencirao odnos društva i države. Bez obzira na različita definiranja i konceptualno-teorijske različitosti brojnih autora unutar društvenih znanosti koji se bave ovim fenomenom, modernost se u najobuhvatnijem smislu definira kao opći proces prijelaza iz tradicionalnog u moderno društvo. Njene su odlike vjerovanje u razum i mogućnost racionalne spoznaje svijeta, industrijsko i klasno strukturirano društvo, kapitalistička ekonomija, vjerovanje u koncept općih ljudskih prava, demokratske političke organizacije i predstavnička demokratija. Ovaj proces, u osnovi, odvijao se kroz najmanje četiri međusobno povezane dimenzije ili vida modernizacije: političku, ekonomsku, društvenu i kulturnu modernizaciju (Kalanj, 2007: 113).

Politička modernizacija odvijala se kroz razvoj ključnih političkih institucija kao što su političke stranke, parlamenti i parlamentarni oblici ustroja države i vlasti, institute predstavničke demokratije i građanske političke participacije, a što je za cilj imalo demokratizaciju i pluralizaciju društva s građaninom kao nosiocem političkog suvereniteta.

Ekonomska modernizacija ispoljavala se u rastućoj podjeli rada, razvoju sistema poslovnog upravljanja, utjecaju znanosti na razvoj i primjenu novih tehnologija u reprodukciji svijeta života, te povećanje trgovine i razmjene roba u svjetskim okvirima. Društvena modernizacija uvjete ljudskog življenja pozitivno je transformirala na zasadima prosvjetiteljskog zanosa i dovela je do povećanja pismenosti stanovništva, intenzivne urbanizacije kojoj danas diljem svijeta svjedočimo, prevazilaženju tradicionalnih oblika života i tradicionalnih autoriteta, te posvemašnjoj strukturalnoj diferencijaciji. Bitna obilježja kulturne modernizacije proizlaze iz široko postavljenog procesa sekularizacije, koja je značila opadanje utjecaja religije i religijskih institucija na život ljudi s jedne, ali i odvajanje politike i ukupne sfere političkog, prije svega države, od miješanja i utjecaja religijskih institucija na njeno strukturiranje i definiranje s druge strane. Ove modernizacije u svim društvima odvijale su se na dosta specifičan način, što znači da su uvijek bile kombinirane s određenim kulturnim i historijskim

uvjetima te identitetskim obrascima. Ovi modernizacijski valovi oblikovali su i preoblikovali i bosanskohercegovačko društvo posljednje stoljeće i po, i zahvaljujući njihovim učincima naša država i društvo sudionik je duhovnih, društvenih i političkih procesa savremenog zapadnoevropskog svijeta. Modernizacijski procesi zahvataju Bosnu i Hercegovinu u drugoj polovini 19. stoljeća, da bi se nakon Berlinskog kongresa (1878) i okupacije naše države od strane Austro-Ugarske Monarhije ti procesi intenzivirali i doveli do njenog uključenja u moderna zapadna društva kroz razvoj industrije, komunikacija, prosvjete, te modernih političkih i društvenih institucija.

Politika i društvo su međuoavisni socijalni segmenti. Politička sociologija, koja se u najširem smislu bavi odnosom politike i društva, usmjerena je na istraživanje društvenih okolnosti politike, na iznalaženje i definiranje načina na koji politiku oblikuju društveni događaji.

Umjesto da se politika i sudionici političke scene posmatraju autonomno i odvojeno od društva, što je čest slučaj u politologiji, sada se široki spektar političkih fenomena i institucija posmatra blisko povezan s društvenim institucijama.

Čitav spektar društvenih fenomena predmet je proučavanja političke sociologije: društvene pretpostavke politike, odnos društva i politike, država, civilno društvo, odnos društva i države, moć, vlast, elite, mase, društveni konflikti, politička kultura, politička participacija, političke partije, interesne grupe, izbori, društveni pokreti, političke institucije, demokratija, nedemokratski oblici vlasti, globalizacija i dr.

Dugo je u političkoj sociologiji nacionalna država imala primat u proučavanju odnosa društva i države, tj. proučavanje ovog odnosa fokusiralo se samo na državu kao zadugo dominantnu formu političke i društvene organizacije. Danas je nacionalna država u krizi, te se stoga i spektar proučavanja odnosa politike i društva znatno diversificira. „Ekonomska, politička i kulturna globalizacija znači da je nacionalna država danas u velikoj mjeri smanjila obim moći u odnosu na pojedine dimenzije u kojima su je druge institucije i procesi zamenili ili zaobišli“ (Neš, 2006: 10). Klasna podjela društva oko koje su se prvobitno organizirale političke stranke postala je podložna promjenama, te je političko interesovanje vezano za političke stranke zasnovane na klasama doživjelo promjene. Promjene u strukturi radne snage te poremećaj stabilnih radničkih života doveli su do krize tradicionalnog pojma radničke klase.

Fragmentacija i pluralizacija vrijednosti i životnih stilova, praćena razvojem masovnih medija i konzumerizma, praćena je politizacijom društvenih identiteta.

Umjesto tradicionalnih klasa i na njima zasnovanih političkih stranaka pojavili su se društveni pokreti i mreže koje su se organizirale neovisno o političkoj stranci, te predstavljaju neklasne identitete kao što su rod, spol, etničko i seksualno opredjeljenje, a što je dovelo do promjene u formi i suštini politike. Na taj način došlo je u političkoj sociologiji do „pomjeranja paradigme“ „sa udaljavanjem od modela političkog učešća ili neučešća koncentriranog na državu i zasnovanog na klasama i približavanju shvatanja politike kao potencijala u svim društvenim događanjima“ (Neš, 2006: 11). Tako danas svjedočimo sveprisutnosti politike i govorimo o kulturnoj politici, agrarnoj politici, saobraćajnoj politici, zdravstvenoj politici, sportskoj politici itd. Praktički je svaka oblast ljudskog života postala politizirana. Na taj način se i u aktualnom procesu euroatlanskih integracija, konkretno prilikom pristupanja Evropskoj uniji, svaka od članica kandidata pri otvaranju pristupnih pregovora obavezuje da svoje politike normira i uskladi sa zajedničkim politikama Evropske unije, a što opet svjedoči o djelomičnom prevazilaženju kategorije nacionalne države i prenosu nacionalnog suvereniteta na zajedničke, u ovom slučaju evropske institucije.

177

Diversifikacija odnosa politike i društva naročito je izražena u kasnoj modernosti ili postmodernoj eri. „Postmoderni zaokret“ uslijedio je krajem šezdesetih godina 20. stoljeća kroz pojavu studentskih i novih društvenih pokreta, što je svjedočilo krizi tradicionalne ljevice, a teorijski se izrazilo kroz francuski poststrukturalizam.

Mada se pojam „postmodernosti“ definira na različite načine, kao nestanak „velikih naracija“ ili „metapojmova“, kao gubitak centralnosti i referencijalnosti, kao logika kasnog kapitalizma, kao fragmentacija i rastakanje društva, kao epistemološki relativizam, sve te definicije upućuju na strukturne promjene kasnog kapitalizma ili kasne modernosti koju živimo u doba globalizacije.

U postmodernoj intelektualnoj konstelaciji sve tradicionalno se rastvara, dekonstruira, relativizira, kriza modernih referencija utjelovljenih u prosvjetiteljskom narativu o zakonomjernom i nužnom progresu društva i povijesti, o kosmopolitizmu i emancipatorskom potencijalu industrije, u socijalnim i nacionalnim idejama sada nove konstelacije dovode u pitanje.

U politici su oduvijek pored formalnih političkih institucija postojali i neformalni politički procesi. Pod uticajem postmodernih teorija ti neformalni politički aktivizmi i procesi šire se i intenziviraju, te se javljaju nova pitanja kao što su kvaliteta života, zaštita životne sredine, zaštita ženskih prava, pitanja rodne ravnopravnosti i sl. „Novu političku sociologiju interesuje kako su razne socijalne grupe isključene iz političkog procesa i u tom isključenju vidi sprečavanje, odnosno prepreku realizacije ideala demokratije“ (Orlović, 2019: 31). Promjene u društvu do kojih je došlo pojavom novih društvenih pokreta i njihovog umrežavanja, afirmiranja i predstavljanja neklasičnih identiteta, kao što su spol (džender), seksualno opredjeljenje (LGBT), mijenjalo je i sadržaj politike i društvenog angažmana, a samim time dovelo je do „pomjeranja paradigme“ i promjene diskursa. Urušavanje komunizma dalo je vjetar u leđa globalizmu kao novoj postmodernoj paradigmi, pa se počinje govoriti o kraju ideologije i kraju povijesti, te trijumfu liberalnog kapitalizma.

Politika

U najširem smislu politika je način društvene egzistencije ljudi budući je čovjek po definiciji političko biće, biće zajednice. Savremeni ljudski bitak je politički bitak. U užem smislu politika je „...svjesno i organizirano djelovanje u pravcu usmjeravanja društvenog života i razvoja u namjeri da se postignu unaprijed postavljeni politički ciljevi, prvenstveno pomoću državne vlasti ili drugih odgovarajućih političkih organizacija“ (Lavić, 2014: 532).

Politika je uvijek usmjerena na poboljšanje života ljudi i uspostavljanje dobro uređenog društva, pri čemu se političko djelovanje usmjerava na društvenu cjelinu ili pojedine segmente društva.

S obzirom na razlike među ljudima i njihovim interesima, politika je uvijek prožeta sukobima, saradnjom i konsenzusom, odnosno usaglašenim dejlovanjem. Pojam politike uključuje u sebe vrijednosne i tehničke elemente. Svaka politika ima ciljeve, oni određuju identitet političkog subjekta, ali i primjerena sredstva za njihovo dostizanje. Politika počiva na organiziranju, javnom djelovanju, slobodnom izboru i slobodnom udruživanju. Ona se odnosi na sve članove jednog društva i od njihova dogovora zavisi njihova zajednica. U strukturi pojma politike uobičajeno se navode sljedeći pojmovi: moć, interes, potreba, želja, nada, vrijednost, cilj, sredstvo, izbor, javnost, organizacije, zajednice, vođenje i suglasnost.

Postoje različita shvatanja i definiranja politike. Za Maksa Vebera ona znači težnju za učestvovanjem u moći ili utjecajem na raspodjelu moći bilo između država ili grupa ljudi u državi.

Oni koji sudjeluju u politici teže ka moći, jednim dijelom radi moći same i uživanja u tom osjećaju, a drugim dijelom moć je sama po sebi sredstvo za postizanje drugih ciljeva.

Drugo određenje politike jeste shvatanje politike kao umjetnosti vladanja. U tom određenju politika se svodi na izučavanje vlasti i njeno vršenje. Odnos između moći i vlasti je kauzalan. Moć je sposobnost da se utječe na ponašanje drugih, dok je vlast zanovana na pravu, legitimitetu da se to čini. Upravljanje je širi pojam od vladanja i uvijek se odnosi na sudjelovanje većeg broja aktera, prije svega društvenih i državnih, u donošenju odluka. Razumijevanje politike kao javnih poslova počiva na tradicionalnoj podjeli između društva i države. „Državne institucije (vlada, vladine agencije, sudovi, vojska, policija, sistem socijalne sigurnosti) mogu se smatrati ‘javnim’ jer su odgovorni za kolektivni život cijele zajednice. Nasuprot tome civilno društvo čine građani, građanske asocijacije i javnost, odnosno porodične i rodbinske grupe, privatni poduzetnici, sindikati, društveni pokreti i razni klubovi i gupe, koji su ‘privatni’ jer su ih stvorili građani radi zadovoljenja svojih potreba i interesa, a ne interesa društva u cjelini, i sami ih finansiraju“ (Orlović, 2019: 35).

179

Politika se određuje i kao način donošenja odluka kroz sporazum i suglasnost. U ovakvom razumijevanju politike na nju se gleda kao na sredstvo za rješavanje konflikta saglasnošću i pregovorima, pa se politika definira i kao „umjetnost mogućeg“.

Kroz mirnu i demokratsku raspravu, kroz postizanje konsenzusa, a izbjegavanje sukoba, donose se odluke i izbjegavaju sukobi, pri čemu svaka od strana sudionika pregovora pokazuje spremnost za odustajanje od svojih maksimalističkih ciljeva. Na taj način kompromisom se postiže dogovor o pitanjima i odlukama koje su bile predmet rasprave.

Politiku kao igru moći i sebičnih interesa s onu stranu moralnih pitanja, dakle, politiku kao etički indiferentnu djelatnost usredsređenu na moć i postizanje političkih i državničkih ciljeva uz dozvoljenu upotrebu svih sredstava, nalazimo kod Makijavelija s početka 16. stoljeća. Budući da on stoji na pragu modernog doba i da se radikalno udaljava od antičkog pojma politike, za koju su moralne kategorije određujuće, taksativno ćemo navesti osnovna određenja njegovog definiranja politike. Makijavelijeva

misao centrirana je na državu i njemu se pripisuje prva upotreba tog termina u njegovom modernom značenju; politika ovisi o vrlini i sreći, čime se naglašava snaga i hrabrost vladara/državnika i priznaje indeterminizam u političkim zbivanjima; moć je osnovna kategorija njegovog razumijevanja politike, te su politika i moć gotovo sinonimni pojmovi; u politici ne postoje perfektna i konačna rješenja; pri donošenju odluka zalaže se za rješenja „ili-ili“ odbacujući Aristotelov pojam vrline kao srednjeg rješenja; politika je personifikacija razuma, a ne strasti, pri čemu dostizanje cilja opravdava upotrebu svih sredstava, jednostavno – cilj opravdava sredstvo; kao politički realista naglašavao je pozitivnu važnost društvenih konflikata u političkom životu; politika uvijek mora računati s akterima novog doba, nadolazećim političkim idejama i snagama; dobre vlasti nema bez građanskog života i građanskog poretka; ograničenje apsolutne vlasti neminovno je kroz republikanske i demokratske institucije (Pavlović, 2011: 102-111).

Civilno društvo

Civilno društvo je skup institucija, organizacija, asocijacija i zajedničkih aktivnosti smještenih između pojedinca, porodice, proizvodnih djelatnosti i države.

Ono uključuje brojne aktere na dobrovoljnoj i neprofitnoj osnovi, filantropske ustanove, društvene i političke pokrete, građanske asocijacije, kulturna društva, nacionalne i vjerske organizacije kao sve oblike združenog djelovanja građana usmjerenih na postizanje određenih ciljeva. Kolokvijalno se civilno društvo svodi na nevladine organizacije. Budući je postavljeno između pojedinca, građanina i države/politike, ono posreduje između privatne sfere i države. Ono se razlikuje od političkog društva, kojem je u principu i suprotstavljeno, budući da se organizira oko pitanja koji su zanemareni ili neadekvatno tretirani od političke vlasti. Koji su faktori doveli do razvoja civilnog društva? Kriza totalitarne države na istoku i države blagostanja na zapadu dovele su do rasprava o elitističkoj i participativnoj demokratiji, odnosa između slobodnog tržišta i države blagostanja, dok su se na istoku pojavili pokreti političkog disidenstva i radničkog nezadovoljstva poput „Solidarnosti“ u Poljskoj. Na obnovu civilnog diskursa utjecali su i novi društveni pokreti sedamdesetih godina 20. stoljeća kao što antinuklearni, mirovni, ekološki, feministički, pokret za ljudska prava, pokret za zaštitu životinja i sl., te politički pluralizam i demokratizacija društava u bivšim totalitarnim socijalističkim društvima.

Civilno društvo počiva na principu autonomije pojedinaca i društvenih grupa, asocijativnosti, pluralizmu, individualnosti, samoinicijativi, samoorganizaciji, dobrovoljnosti, javnosti, humanosti i humanitarnosti i samopomoći.

Civilno se društvo razvija samo u miru, te pored mira potrebni su sljedeći preduvjeti za njegovo postojanje: vladavina prava, zaštita osnovnih ljudskih prava, proceduralna demokratija i njene institucije, tržišna ekonomija i privatna svojina, demokratska politička kultura i učešće građanstva u političkim procesima, te sloboda samoorganiziranja u zaštiti ugroženih prava i sloboda. Brojni su akteri civilnog društva, od vjerskih zajednica, dobrovoljnih udruženja, filantropskih organizacija, obrazovnog sistema i univerziteta, štampe i nezavisnih medija i sl.

Građanin, slobodni, aktivni i svjesni, osnovni je subjekt civilnog društva.

Građani se slobodno udružuju u skladu sa svojim interesima i sklonostima u različite asocijacije. Učešće građana u javnom životu rastući je trend u cijelom svijetu, bez obzira na povremena odstupanja od tog pravila u pojedinim društvima. Kroz institucije civilnog društva građani sudjeluju u oblikovanju politika jer ne žele više biti samo puki objekt političkih odluka koje dolaze s razine države i javne vlasti. Liberalno-demokratska politička tradicija kao medij življenja civilnog društva ima građanina kao nosioca suvereniteta. Građani su ti koji posredstvom izabranih predstavnika utječu na vlast i određuju njenu strukturu. Dakle, građani biraju vlast, očekuju da ona radi u njihovom interesu, a istovremeno građani kroz poreze finansiraju tu vlast, te imaju pravo i obavezu da je kontroliraju. Prava građana na takvu poziciju proizlaze iz koncepta osnovnih ljudskih prava, seta pravnih i moralnih postignuća i normi koji su sastavni dio svakog ustavno i demokratski strukturiranog društva danas, kao što je pravo i sloboda mišljenja, pravo slobode izbora svjetonazora, vjerska prava, pravo na udruživanje, sloboda medija i govora, sloboda sindikalnog i političkog udruživanja, pravo na imovinu i sl.

Sposobnost samoorganiziranja i udruživanja jedna je od osnovnih odlika civilnog društva. Ljudi se udružuju sa sebi sličnima u različite forme građanskih inicijativa s ciljem zaštite i promoviranja specifičnih interesa koji su izvan dosega ili interesa javne, državne sfere. Udruženja građana osnovni su oblici i akteri civilnog društva, ona čine čitavu mrežu nevladinih organizacija i posrednik su između građana (društva) i politike (države).

Civilnog društva nema bez demokratije i javnosti kao što javnosti nema bez slobodnih medija i uspostave javnog mnijenja. „Javno mnijenje podrazumijeva slobodnu igru različitih mišljenja naoružanih argumentima, koji jedni drugima protivteže u javnim diskusijama, raspravama i dijalozima. (...) Mediji služe boljem informiranju građana. Oni mogu biti javni forum u kojem se angažovano raspravlja o važnim pitanjima, kako bi se oblikovalo javno mnijenje i artikulisalo javno dobro“ (Orlović, 2019: 51). Bez slobodnih i nezavisnih medija nema slobodne i kritičke javnosti. Civilno društvo neprestano razvija zahtjeve i ideje, te ih upućuje prema vladi. Ono po definiciji nije protivnik vlada, već njihov partner i korektor.

Partnerstvo vlasti i civilnog društva ostvaruje se u demokratskoj atmosferi na način da se ostvaruje dijalog po pojedinačnim prijedlozima i inicijativama kroz uvažavanje argumenata javnosti, a u cilju boljeg ostvarenja interesa građana.

U situacijama kada politika ne sarađuje s civilnim društvom građanstvo ima pravo neposluha i pobune, građanskog otpora i bunta, te u konačnici i na delegitimizaciju takve despotske vlasti.

Budući su problemi ljudi kao takvi zajednički djelujući u globaliziranom svijetu, a zahvaljujući razvoju telekomunikacijskih mreža i digitalnih tehnologija, danas svjedočimo uspostavi globalnog, transnacionalnog civilnog društva oko zajedničkih svjetskih problema kao što su kontrola naoružanja, klimatske promjene, zaštita manjinskih kulturnih prava, ravnopravnost spolova, ljudska prava, radnička prava, digitalno opismenjavanje itd. Na taj način razvija se transnacionalna solidarnost i uspostavlja jedna vrsta kosmopolitskog identiteta iznad tradicionalnih kategorija rase, nacije, klase i religije.

Država

Država je, prema Maksu Veberu, ona „...ljudska zajednica koja pretenduje na to da unutar određene teritorije za sebe rezerviše monopol legitimne primjene fizičke sile“ (Weber, 1998: 56). No, i pored ove slavne i klasične Veberove definicije države, a koja se u sociologiji najčešće koristi, danas je u politologiji općeprihvaćen stav da nema jedinstvene definicije niti jedinstvene teorije države. Esad Zgodić, najistaknutiji bosanskohercegovački istraživač države i teorija države, u svom kapitalnom djelu *O državama* određenju države, njene suštine te pristupu tipologiji država prilazi na način da državu istražuje relaciono u odnosu na

povezujuće njene odlike i fenomene. Tako Zgodić, a to navodimo kako bismo ukazali na sve teorijsko bogatstvo mišljenja o državama, govoreći o odnosu države i političkog sistema, navodi monokratsku, autokratsku, autoritarnu, totalitarnu, rasističku, nacističku, fašističku, militarističku, policijsku, demokratsku, parlamentarnu, monističku, pluralističku, liberalnu, liberalno-demokratsku, demokratsko-neliberálnu, neoliberalnu, neoliberalnu kaznenu državu, birokratsku, patrijarhalnu (Zgodić, 2015: 169-249). Kada govori o državi u procesu transformacije, budući je bosanskohercegovačka država u takvom stanju, razvija široku tipologiju: protodržava, amorfna država, nova država, eksperimentalna država, tranzicijska država, postkolonijalna država, postsocijalistička država, nedovršena država, zarobljena država, slaba država, fragilna država, fragmentirana država, neuspješna država, propala država, urušena država (Zgodić, 2015, II: 121-150).

Nacionalne države, nastale u 18. i 19. stoljeću danas nisu više dominantni oblici vlasti i moći u svijetu. Proces globalizacije dovodi do transformacije i redukcije uloge države usljed porasta broja i moći transnacionalnih organizacija. Globalizacija dovodi do umanjenja autonomije i suvereniteta država, i to je proces kojem danas svjedočimo. Suverenitet se sve više dijeli između nacionalnih država te regionalnih ili transnacionalnih asocijacija. Bitni elementi tradicionalne nacionalne države, od teritorije preko sistema sigurnosti, pravnih normi i valute u pojedinim ekonomski i demokratski razvijenijim dijelovima svijeta kakav je, recimo, Evropa, postaju zajednički i to pristankom nacionalnih država na umanjenje ili prenos dijela svog suvereniteta na nadnacionalne asocijacije kakva je Evropska unija. Pitanje o suverenitetu ili nesuverenitetu nacionalnih država danas je društveno i politički najintrigantnije i često je mjesto društvenog rascjepa za nastanak pojedinih suverenističkih, u principu politički desno orijentiranih društvenih pokreta ili političkih partija koje nastoje zadržati moć i snagu stare nacionalne države. Rasprave između „suverenista“ i „postsuverenista“ kreću se u rasponu stavova da je nacionalna država i dalje glavni akter političkog života, da bez nje nema građanina kao takvog niti organizacije političkoga života, do postsuverenista koji su uvjereni u kraj ili nadilaženje nacionalne države i svih njenih atribucija u procesu globalizacije i sveopće komunikacijske umreženosti, te porastu nadnacionalnih oblika političke participacije i udruživanja, od ekoloških i pravnih do finansijskih.

Ispravno je govoriti o transformaciji nacionalne države, promjeni njene uloge i forme, a ne o njenom nestanku, odumiranju ili daljnjoj apsolutizaciji.

Činjenica jeste da posljednjih decenija raste broj nacionalnih država, zastupljenih, recimo, u Organizaciji ujedinjenih nacija kao najširoj i najuglednijoj transnacionalnoj političkoj organizaciji, ali je i činjenica da njihova moć svakim danom slabi. Nacionalne države na svjetskoj sceni sve manje diktiraju pravila političke igre, a sve više slušaju i ispunjavaju diktate međunarodnih asocijacija, posebno finansijskih.

Na gubitak ili smanjenje suvereniteta utječu globalna ekonomija, nove forme globalnog upravljanja, međunarodni vojni savezi i međunarodno pravo. Globalizacija je dovela do novih globalnih aktera. „To su, osim države, i akteri globalne ekonomije (multinacionalne korporacije, međunarodne finansijske institucije, mobilni kapital), akteri globalnog civilnog društva, terorističke grupe i organizacije. Svaki od ovih aktera na svoj način nastoji da dovede u pitanje suverenitet i autoritet nacionalne države“ (Orlović, 2019: 64). Mada danas još ne postoji formalni autoritet iznad nacionalne države, sasvim je očevidno da nacionalna država savremene društvene i političke probleme ne može uspješno rješavati. Danas su ekološka pitanja zajednička, globalna, svjetska i za njihovo rješavanje potrebno je globalno, zajedničko upravljanje. Taj tip upravljanja pretpostavlja saradnju, koordinaciju, dogovore i sinergiju nacionalnog, regionalnog i globalnog nivoa udruživanja u svim aspektima života kako bi se nalazila zajednička rješenja. Akteri globalnog upravljanja nisu niti mogu biti jednake moći i snage utjecaja, niti u istoj mjeri sudjeluju u stvaranju pojedinih problema kakvi su, recimo, ispuštanje otrovnih gasova u atmosferu, gdje su najveći zagađivači najrazvijenije i najmoćnije države, ali se koordinacija svih sudionika u takvim procesima pretpostavlja, kao i uvažavanje njihovog digniteta.

Politička kultura

Kako građani jedne političke zajednice vide politiku, koja su njihova dominantna uvjerenja, vjerovanja, norme i vrijednosti, uobičajeno se naziva političkom kulturom. Pod ovaj pojam spada sve ono što je trajno upisano u zajedničkom sjećanju jednog naroda, u njegovim političkim institucijama, ponašanjima i djelovanjima, a za šta se u tradicionalnom dobu koristio naziv „nacionalni karakter“.

Almond i Verba razlikuju tri tipa političke kulture: parohijalnu, podaničku i participativnu. Parohijalna kultura karakteristična je za tradicionalna i plemenska društva. Odlikuje je statičnost i fragmentarnost, te determinističko shvaćanje politike i socijalnog svijeta bez vjerovanja u mogućnosti promjena. Podanička politička kultura, kao što samo ime i sugerira, izražava se u podaničkom odnosu prema autoritetu vlasti, koji se u principu divinizira, obožava, sluša i bespogovorno slijedi, budući da se njemu bezrezervno vjeruje, posredstvom njega zadobiva se kolektivni i osobni identitet članova zajednice. U participativnoj političkoj kulturi građani aktivno sudjeluje u političkom i društvenom životu zajednice, imaju aktivan odnos prema svim procesima i sudjeluju u svim oblicima izgradnje društva i političkih institucija (Almond i Verba, 2000: 20). Povijesno iskustvo govori da promjena nosilaca vlasti kao i promjena političkih institucija, te promjena političkih režima ne vodi sama po sebi i do promjene političke kulture. Ona je mnogo tvrdokorniji, dublji, zasnivajući aspekt političkog ponašanja ljudi u jednoj društvenoj zajednici stoga što upravo ona odražava neke dublje karakteristične političke osobine te zajednice. Često se dešava, pogotovo u društvima gdje promjena političke vlasti nije rezultanta trajnijih evolutivnih demokratskih tokova, da se samo mijenjaju „slike vladara“, a da pravila političke igre ostaju nepromijenjena, odnosno da se mijenja struktura nosilaca političkih elita, ali da njihovo ponašanje ostaje isto, neodgovorno, oligarhijsko ili totalitarno.

No, u pravilu postoji kauzalna veza između političke kulture i demokratije. U načelu, socijalne strukture s uspostavljenom i strogom hijerarhijom vode k autoritarnosti, dok horizontalne strukture polučuju egalitarna uvjerenja i ponašanja. Istovremeno, u razvijenim industrijskim društvima Zapada istraživači danas bilježe pad civilnog, građanskog angažmana. Pasivnost građana, nezainteresiranost za opće, zajedničke poslove i probleme polučuje kulturu egoizma i narcizma, zbog čega trpi demokratija, ali i dojeti utjecaja civilnih asocijacija, čiji se broj u nekim društvima postepeno smanjuje. Pad građanskog aktivizma, najvidljiviji u stalnom opadanju interesa za parlamentarne izbore, polučuje atomizaciju društva, zastoje participativne i direktne demokratije, otvara prostor za siromašenje političkog života. Građanske forme neposluha i direktne demokratije na taj način dolaze u opasnost da budu pod utjecajem radikalnih ideoloških ili rasističkih grupa, što vodi ka populizmu i razvoju desničarskih ideologija.

U postkomunističkim društvima, kakvo je i bosanskohercegovačko, preovladava autoritarni tip političke kulture. Za autoritarnu vlast dobri građani su poslušni građani, autonomnost i subjektivizam, kritičko mišljenje i slobodni javni diskurs smatraju se nepoželjnim i svim se metodama nastoje spriječiti, umanjiti, obezvrijediti ili proskribirati neprijateljskim.

U socijalističkim društvima neprijateljskim je označavano svako mišljenje koje je odstupalo od zacrtanog kanona marksističke/klasne ideologije, dok u postsocijalističkim društvima danas se u pravilu nepoželjenim smatra svako mišljenje i djelovanje koje izlazi izvan okvira naciokratske slike svijeta. U oba slučaja, onda kada je vladala kategorija „klase“, ili danas kada vlada kategorija „nacije“, autoritet vlasti nastoji oblikovati građanina u potpunosti prema svome svjetonazoru. Politička kultura pomaže nam da razumijemo ove procese dugog trajanja. Brza i česta promjena državnih oblika, političkih režima i ideologija na jugoistoku Evrope (Balkanu) svjedoči da ovim prostorom vladaju autoritarni nad individualnim oblicima ponašanja, „što pomaže da se lakše i bolje razume kako je komunizam relativno brzo supstituisan nacionalizmom kao osobitom formom kolektivnog identiteta“ (Orlović, 2019: 191).

Reći da politikom vladaju interesi, a ne ljubav, postao je uobičajen stav. Politika je doista obilježena sukobima, ali i sporazumima, a naročito u njenom određenju od Endrua Hejvuda, koji na politiku gleda kao na sredstvo za rješavanje sukoba (Hejvud, 2004: 13). Ti sukobi rješavaju se predusretljivošću, suglasnošću, pregovorima prije nego nasiljem i silom. Pri tome je važno razlikovanje kompromisa od konsenzusa. Kompromis je pretpostavka konsenzusa. Prema Hejvudu, kompromis znači da su sve strane u sukobu napravile izvjesna odstupanja, ustupke od polaznih stajališta, pri čemu zbog datih ustupaka niko nije sretan, ali jeste u konačnici zadovoljan ishodom rješavanja spora. Konsenzus oko neke pojave ili spornog pitanja znači da je postignut sporazum čiji sadržaj prihvata širi krug ili veliki broj pojedinaca i grupa. Konsenzus polučuje zajednički osjećaj koji ljudi dijele oko pojedinog pitanja i postignut je na razini zajedničkih principa ili načela, dok se ostavlja pravo pojedincima ili grupama na različitost u pristupu samim detaljima.

Pluralno društvo samo po sebi pretpostavlja postajanje različitih interesa, političkih razlika, društvenih grupa i organizacija nezavisnih jednih od drugih i od vladajuće strukture, a samim time suprotstavljanje i borbu tih grupa za zadobijanje svojih

ciljeva. Demokratska vlast po definiciji je izraz takvih interesa, ali i odgovor na zahtjeve koji se pred nju postavljaju.

Da bi se ti interesi usaglasili, da različitost ne bi razorila stabilnost društva, potreban je konsenzus i bez njega nema demokratije. Bazični konsenzus, kao zajednički osjećaj koji svi dijele, može se odrediti kao najmanji zajednički imenitelj u jednoj političkoj zajednici, kao ona vrijednost ili onaj stav koji svi članovi zajednice dijele, poštuju ili slijede. „To znači dogovor, sporazum (društveni ugovor) i saglasnost (konsenzus, pristanak) o najvišim vrednostima koje omogućavaju zajednički život, kao što su mir, sloboda, jednakost pred zakonom, ljudska prava i slobode i kvalitet života“ (Orlović, 2019: 211). Ako društva nemaju ili ne postižu konsenzus, malo je mogućnosti za mirno rješavanje političkih razlika. Za demokratiju je vrlo važno da se politička kompeticija (natjecanje) odvija po jasnim i unaprijed određenim pravilima, koja su prihvatili svi akteri političke arene. Kada u društvu postoji bazični konsenzus o temeljnim vrijednostima i ciljevima političke zajednice, te o proceduralno demokratskim načinima rješavanja sporova i razlika, onda se građani, kao i političke partije, mogu i trebaju slobodno natjecati oko raznih političkih pitanja, ne dovodeći u pitanje stabilnost demokratskog poretka društva i države.

Političke stranke

187

U prostor između društva i države smještene su političke stranke/partije, koje vrše funkciju posredništva ovih društvenih sfera. Kao političke organizacije, one su ključni instrumenti za pretvaranje društvene moći u političku vlast.

Nastale u Americi i Evropi krajem 18. i početkom 19. stoljeća, političke stranke razvijale su se s razvojem parlamantarizma i proširenjem prava glasa na sve veći broj stanovništva. Porijeklo im se vezuje s početkom političkih i parlamentarnih grupa i frakcija, te raznih izbornih tijela posredstvom kojih je održavan kontakt političara s glasačkim masama. Također su razne crkvene organizacije, profesionalna i regionalna udruženja te sindikati bili izvorišta stranaka kao oblika uključivanja tih grupacija u sistem utjecaja na političku vlast. Nakon rušenja komunizma u zemljama srednje i istočne Evrope, kakav je bio slučaj i s Bosnom i Hercegovinom, političke stranke nastajale su kombiniranjem različitih aktivnosti, u najvećem broju slučajeva transformacijom bivše komunističke partije ili neke od socijalističkih društvenih organizacija kakav je bio Socijalistički savez radnog naroda,

preko prerastanja disidentskih grupa i intelektualnih udruženja u političke organizacije, prerastanjem nevladinih organizacija u partije ili prerastanjem izbornih predsjedničkih štabova u nove stranke. I nakon tri decenije formalnog postojanja višestranačja u bivšim socijalističkim zemljama, vidljivo je da je stranačka scena u ovim državama još fluidna, promjenjiva i nedovoljno institucionalizirana, što samo govori da je za uspostavu stabilne višepartijske situacije potrebno vrijeme i mnogo društveno prihvatljivih faktora. Postkomunističke stranke još su projekti političkih elita, disidentskih krugova i intelektualnih buntova, a manje izrazi društvenih rascjepa i realnih društvenih potreba. Istina, s propašću socijalizma, kao jednopartijskog sistema, višestranačje postaje gotovo univerzalni princip u savremenom svijetu.

Političke stranke usmjerene su na državu, na osvajanje, konstituiranje i vršenje vlasti, vodstva im u principu čine manje skupine vrlo aktivnih i po moći odlučujućih pojedinaca koji svoju djelatnost najčešće profesionaliziraju. Za sve njih zajednički su određeni elementi, odnosno sve stranke imaju neke od zajedničkih karakteristika kao što su postojanje stranačke organizacije, članstva, programa ili ideologije, težnje za ostvarivanjem vlasti u ime određenih društvenih grupa ili predstavljanje i zastupanje određenih političkih i društvenih interesa. One se uvijek nastoje predstaviti kao nosioci i zaštitnici općih ljudskih, državnih ili nacionalnih interesa, u socijalizmu pretežno klasnih, a u postsocijalističkim društvima nacionalnih interesa, što je posebno karakteristično za masovne stranke, koje kolokvijalno u Bosni i Hercegovini nazivamo „nacionalne stranke“. „U Bosni i Hercegovini, etnonacionalni diskurs i dalje prevladava među političkim strankama i javnim politikama, a platforme često ne odražavaju prioritete građana za socio-ekonomskim reformama“ (Arapović, 2019: 256). Brojne su definicije političkih stranaka u znanosti davane od različitih teoretičara. Orlović donosi sljedeću definiciju političkih stranaka koja umnogome vrši sretan presjek različitih definicija: „Političke partije su političke organizacije, manje ili više dobrovoljne i javne, sa jasno utvrđenim rukovodstvom i članstvom, okupljenim oko nekog programa, ideje ili principa, sa osnovnim ciljem da putem izbora osvoje ili zadrže vlast, kako bi ostvarile pojedinačne i opšte interese“ (Orlović, 2019: 307).

Odnos stranaka i društva Lipset i Rokan definirali su na način da su utvrdili kako se stranačko organiziranje uvijek vrši na osnovu određenih društvenih rascjepa, odnosno kako stranke u političkoj

sferi odražavaju i izražavaju određene društvene sukobe, tj. da stranke ovise o društvu. Rascjepi dijele i grupiraju ljude u različite i suprotstavljene tabore, a na osnovu strukturalnih osobina kao što su zanimanje, religija, mjesto stanovanja, etnicitet itd.

Rascjepi u društvu organizirano politički izražavaju se kroz stranke, a posredstvom čitavog sistema političke mobilizacije i zagovaranja određenih programa.

Vršeci historijsku rekonstrukciju nastanka političkih partija u Zapadnoj Evropi, ovi autori utvrdili su postojanje četiriju velikih rascjepa kao prvobitnih izvorišta stranaka: rascjep centar – periferija porodio je stranke zasnovane na jeziku i etnicitetu; rascjep država – crkva porodio je religiozne stranke; rascjep rad – kapital u osnovi je socijalističkih i komunističkih stranaka i rascjep selo – periferija izrodio je agrarne liberalne i konzervativne stranke. Ova četiri rascjepa plod su triju velikih revolucija: Francuske građanske (političke) revolucije, industrijske revolucije i vjerske revolucije (reformacije).

Stranke su sklone nedemokratskim tendencijama, kako u svojoj strukturi tako i u djelovanju prema društvu. U svojoj unutarnjoj strukturi one su u pravilu nedemokratske, dok spolja grade demokratski imidž. Stranke su također sklone liderizaciji. U gotovo svim strankama šef, predsjednik ili lider stranke u svojim rukama koncentrira najveću moć, on utječe na ključne odluke i kadrovska pitanja, on se u principu okružuje istomišljenicima i nastoji što duže ostati na čelu stranke. On stvarno i simbolički predstavlja stranku i njegova ličnost ima značajnu ulogu pri opredjeljivanju birača. Robert Mihels početkom 20. stoljeća, razmatrajući odnos organizacije i demokratije, utvrdio je „gvozdeni zakon oligarhije“, ističući da svaka organizacija implicira oligarhiju, demokratije nema bez organizacija, a jačanjem organizacije nestaje demokratija, odnosno jača oligarhija. Budući su političke stranke centri političke moći, da njihovi kadrovi zauzimaju sve važne državne funkcije, te da koncentriraju svu moć i vlast u svojim rukama, da su česte pojave da je predsjednik pobjedničke partije na izborima i šef izvršne vlasti, često se javlja pojava partiokratije, tj. vladavine partije nad državom ili pretvaranja javnih, državnih funkcija u stranačka dobra kroz postavljanje stranačkih kadrova na odgovorne pozicije mimo principa kompetencije. I pored ovakvih deformacija unutar stranaka, demokratija je nezamisliva bez njihova postojanja. One su, bez obzira na sve nesavršenosti, sredstvo kontrole vlasti (kada je stranka u opoziciji), instrument pretendovanja na političku vlast i subjekt vršenja same vlasti.

4.4. Savremena porodica i tradicija¹⁹

Porodica kao jedna od najstarijih i najznačajnijih odgojnih snaga u društvu, koja uspješno i dosljedno obavlja reprodukciju ljudskog karaktera kakve zahtijeva društveni život, dugo je bila otok smiraja usred turbulencija izazvanih agensima socijalne dinamike. Kada o porodici promišljamo na kolokvijalnoj razini, nerijetko ovaj primarni model naše svakodnevnice koji živimo, u kojem učestvujemo, koji stvaramo i čiji smo ravnopravni članovi svodimo na općeprihvaćenu neophodnost, bezupitnost, samorazumljivost i sveprisutnost.

Porodica kao sociobiološki okvir u individualnoj percepciji jednostavno je podrazumijevajuća grupa u čijim okvirima stječemo iskustvo bivanja čovjekom i osvježujemo našu egzistenciju kao društveno biće.

Međutim, savremena sociologija sve više problematizira transformaciju postmoderne porodice, otkriva, locira i analizira simptome njenog preobražaja koji su u dodiru s određenim poticajnim uzrocima društvene prirode stvorili gotovo lančanu reakciju što se u sferi porodičnih odnosa s pravom može okarakterizirati kao kriza, raspad, dekadencija itd. (Alić, 2018: 47). Sve veće zanemarivanje tradiranih porodičnih vrijednosti i pravila od strane modernog čovjeka dovodi do opadanja značaja institucije porodice. Stoga se u tekstu pristupilo komparaciji pojedinih obilježja savremene nuklearne i tradicionalne patrijarhalne porodice, pri čemu se pokušalo doprijeti do odgovora u kojoj je mjeri moguće izvesti “pounutrašljenje” nuklearne porodice u smislu restituiranja njene strukture vrednotama i konvencionalnom praksom razvijenim i očuvanim u okviru patrijarhalne porodice. Neuslišeni etički korektivi u porodičnoj kulturi savremene porodice započeli su u drugoj deceniji 21. stoljeća pandemijom korona virusa. Kohabitacija tradicionalnih i postmodernih elemenata kroz socijalnu praksu unutar porodice pokazala se ne samo mogućom već i poželjom.

Poznato je da egzistiranje bilo kojeg oblika ljudskog društva ovisi o proizvodnji potrebnih dobara i reprodukciji same radne snage. Dugo se reprodukcija odvijala najvećim dijelom u porodici, i to ne samo kao sušto produženje vrste već i kao

¹⁹ Revidiran tekst *Tadicionalne maksime u habitusu savremene porodice* objavljen u časopisu *Pregled*, br. 2, *Univerzitet u Sarajevu*, Sarajevo, LII/2011, str. 149-155.

primarno podruštvljavanje jedinke. Značajnije transfiguracije u aktivitetu tog relativno zatvorenog mikrosistema započinju prelazom iz jedne društvene formacije u drugu (iz feudalizma u kapitalizam), odnosno prelaskom iz zanatske u industrijsku epohu od kraja 18. do sredine 20. stoljeća. Prvobitna (stihijska) industrijalizacija mijenjala je proizvodnju, no nije značajnije zadirala u druge porodične funkcije. Međutim, pokazalo se da je preobrazba procesa proizvodnje bila uvod u reorganizaciju postojeće porodične strukture – monogamne višegeneracijske patrijarhalne porodice (primjetne u postepenoj redukciji porodičnih funkcija, nuklearizaciji srodničkog sastava porodice, promjenama porodičnih vrijednosti...), te prikladna podloga za primjenu novih socioekonomskih i kulturoloških receptura, neprijemčivih za tradicionalna društva.

Planska/uravnotežena industrijalizacija i njoj inherentan proces urbanizacije, uz ostale relevantne činioce, stimuliraju atomizaciju porodičnog jezgra i afirmiraju egalitarnu industrijsku nuklearnu porodicu.

Ova se društvena grupa sve više otvarala prema široj socijalnoj zajednici, postajući percipijent moderniteta, što je dovelo do niza složenih interakcija, iz kojih su opet proizišla drugačija shvatanja o unutarporodičnim odnosima, a zatim i o braku kao jednom od glavnih preduvjeta za formiranje porodice (Milić, 2001: 312). Mnoge od funkcija koje je porodica ranije obavljala preuzima društvo, prenoseći ih iz samodovoljnog mikrosistema u kompleksiju specijaliziranih institucija poput školskih ustanova, zdravstvene službe, socijalne zaštite itd., čime se postepeno smanjivala ovisnost pojedinca o porodici. Mada patrijarhalna porodica u izmijenjenoj formi i danas koegzistira s različitim oblicima nuklearne porodice, socijalni dinamizam determiniran postindustrijskim razvojem društva, koji započinje 50-ih godina prošlog stoljeća, umnogome je izmijenio dotadašnje obrasce načina života u organiziranim prostornim cjelinama (selo, grad), što je rezultiralo disjunkcijom porodičnog nukleusa, tj. prevalencijom nuklearnog tipa porodice.

Neki elementi savremenog načina života i porodica

Savremeni način života, prije svega, zahtijeva tehničku spretnost i sposobnost bez obzira na spol, svakom pojedincu omogućava profesionalno usavršavanje u smislu odabira, edukacije i kvalifikacija u određenoj vrsti zanimanja koja će biti izvor njegove egzistencije, što posljedično dovodi do osamostaljenja pojedinca

usljed stjecanja finansijske neovisnosti itd. Nivo sveukupnog razvoja, prostorni kapacitet, kao i objektivni socijalni uvjeti kojima određena zajednica raspolaže predstavljaju kriterij za (eventualno) raspoređivanje pojedinaca i grupa na željena/ciljana mjesta u društvu. Vještačka sredina u kojoj moderni čovjek egzistira posjeduje čitavu lepezu izbora kako u javnom tako i u privatnom životu, što predisponira otcjepljenje/odmak od porodične matice, kreiranje vlastitih ciljeva, odstupanje od naučenih obrazaca ponašanja, prihvatanje i stvaranje novih kulturnih elemenata itd. Savremenici predstavljaju izvor usmjeravanja pojedinca, lično, posredno preko poznanika, interneta; pojedinac prati savremene trendove koji postaju relaksirajuća zamjena za ranije usvojene običaje i moral (Risman, 2007: 30). Tajne novih informacijskih tehnologija u društvu, pa tako i u porodici, brže savladavaju djeca/mlađi nego roditelji/stariji, što dovodi do toga da globalna mreža postaje lakši i poželjniji vid spoznaje svijeta, a mobilne naprave za prenošenje govora jedan od značajnijih vidova socijalizacije korisnika jer „poučavaju jedinku komunikaciji s bližnjima“. Usljed dobrog poznavanja tehničkih vještina i nesmanjenog zanimanja za postinovacije u toj sferi djeca/mlađi postepeno preuzimaju neke od uloga koje su do tada imali roditelji/stariji. Tradicionalni dijalog vođen “face to face”, usvojen i odnjegovan u primarnoj grupi/podrođici, supstituira tehnička semiotika – elektronska poruka, frizirana slika, u najboljem slučaju glas bez emocije; socijalna interakcija postaje bezlična i afektivno neutralna, a lične motivacije svjetovne, interesne, racionalne, efikasne, planirane itd. (Segalan, 2009: 345). Nekad privrženi i empatični članovi porodice postaju sve više okrenuti drugorednim, uzgrednim, sporednim, tj. sekundarnim odnosima koji su lišeni dubokih emocija i dugotrajnog vezivanja. Oni se utrkuju s vremenom imitirajući društvenost, dok u privatnom životu većina igra ulogu neshvaćenog autsajdera koji u virtualnom svijetu traži spas od samoće.

Porodični čovjek postaje obuzet osjećajem za status, prestiž, količinu i superpotrošnju koja je rezultat zadovoljenja netom stečenih lažnih/umjetnih potreba stvorenih, oblikovanih i nametnutih putem sredstava masovnog komuniciranja, a reificiranih u svijetu masovne kulture.

Ova obilježja modernog načina života jednako su prisutna i zastupljena u momentu izbora bračnog partnera i zasnivanja porodice, da bi se gotovo prešutno nastavila infiltrirati u dalji tok porodičnog života. „Karakteristična je pojava da je upravo tamo gdje se najglasnije ističe romantični kult porodice, brak

posve iscrpljen institucijom razvoda. Individuumi mijenjaju svoja mjesta kao u poslovnom životu, u kojem se napušta mjesto ako se ukaže bolja prilika“ (Adorno i Horkheimer, 1980: 133). Porodična stvarnost premrežena je promjenama koje tipičnu nuklearnu porodicu podređuju novim porodičnim oblicima, a procesi i stanja koji na to izravno upućuju jesu opadanje broja djece u porodici, odlaganje ženidbe i udaje (ponajčešće radi neriješenih egzistencijalnih pitanja), porast jednoroditeljskih porodica, povećana stopa razvoda, učestalost stupanja u nove bračne zajednice (nastaje novi tip porodice – rekonstituirana / binuklearna porodica koja podrazumijeva, „novog“, adoptivnog roditelja: „očuha“ ili „maćehu“), raste broj samaca i staračkih porodica, javljaju se prvi homoseksualni brakovi, pojačava se utjecaj medija i kompjutera na porodični život, konflikte u porodici sve više rješavaju socijalne ustanove itd. Iako universus porodice još uvijek uspijeva ispuniti namijenjenu joj društvenu zadaću, a to je da kao biosocijalna grupa omogućava stalno zadovoljenje potreba njenih članova, te vrši bitne funkcije u razvoju ličnosti (emocionalna i materijalna podrška za rast i razvoj djece i mladih), ona sve teže odolijeva silnicama prošlih i aktualnih procesa (globalizacije, tranzicije, recesije, pandemije...), što njenu dalju preobrazbu čini uveliko neizvjesnom (Pašalić-Kreso, 2004: 14-15).

Habitus tradicionalne porodice

U sociološkom smislu naznake krize nuklearne porodice mogle su se uočiti u intenzivnom procesu demokratizacije i egalitarizacije, tačnije u emancipiranju tradicionalnih maksima patrijarhalne porodice koje se očitavaju u autoritetu *pater familiasa*, moralno/običajnom imperativu, nejednakosti spolova, zajedničkom održavanju i uvećavanju imovine, njegovanju tradicionalnih društvenih odnosa, očuvanju rodbinskih veza, kolektivitetu itd. Pravac djelovanja, opredijeljenost, stav, dobnu posvećenost pojedinca uvjetovali su naslijeđeni sistem vrijednosti i blizina srodnika uz stalnu asistenciju prokreatora – oca, roditelja. U tom kontekstu postavlja se pitanje da li se navedene konstituente, bar u određenim segmentima, mogu aplicirati na habitus savremene nuklearne porodice. Naravno, ovdje se ne radi o revalidaciji konzervativnog patrijarhalizma, nego o primjeni/prilagodbi vrednota koje su tvorile tradicionalnu okosnicu patrijarhalne porodice.

Vrednote su relativno stabilne i hijerarhijski organizirane karakteristike grupe i pojedinca koje usmjeravaju ponašanje

svojih nosilaca ka određenim ciljevima. Njihova rehijerarhizacija usko se veže za stadijalne društvene promjene, te nastanak, usvajanje i proširivanje inovacionog jezgra u širim razmjerama i područjima društva.

Činjenica je da se unatrag nekoliko decenija u instituciji porodice mogla uočiti spona između patrijarhalne i moderne vrijednosne orijentacije, ali aberacijski socijabiliteti porodičnih aktera podstaknuti modernim načinom života zanemarivali su i na koncu potisnuli elemente tradicionalnog u gotovo svim aspektima njihovog ponašanja (verbalnog, neverbalnog, vrednovanja mišljenja, procjena situacija, odnosa prema sebi i okolini itd.) (Janković, 1998: 16). Ako s okosnice hijerarhijskog patrijarhalizma skinemo primodijalni zaštitni sloj inkarniran u sili autoriteta (porodična moć koncentrirana u rukama najstarijeg muškog člana), skupu nepisanih pravila i običaja koji utvrđuju međuljudske odnose (centralne vrednote su ispravno, dobro, pravedno), obespravljenosti žene (usljed ekonomske ovisnosti o muškarcu i patrijarhalizacije običaja), odnosima unutar zajednice koji su imali srodnički, a ne društveni karakter, te intenzivnom utjecaju grupe na ponašanje članova, uvidjet ćemo da to nisu samo konkretumi patrijarhalnog starješinstva, nego složeni obrasci sjedinjeni s generativnim normama (propis, pravilo, načelo rada, ugledni primjer, mjerilo...), iz kojih su posljedično proizišle svojevrzne duhovne motivacijske smjernice za porodični kolektiv. Konvencionalnu praksu prožetu duhovnim valerima odnjegovala su generacije prije nas prkoseći vremenu i društvenim promjenama. Rijetke su bile prilike kada se u javnosti moglo polemizirati o krizi i raspadu socijalnog entiteta (zajednice, grupe...) u kojem je ona bila zastupljena. Očigledno je da je respektiranje autoriteta imalo i svoju suptilniju stranu koja se ispoljavala kroz uvažavanje i poštivanje situsa/položaja (društvenog, imovinskog...), iskustva, dostojanstva, persisterancije muškog člana porodice – oca. Taj vid respektiranja bila je pouzdana markacija za unutargeneracijsku i međugeneracijsku toleranciju. Kroz upravljačku i odgojnu funkciju koju je otac vršio djeca su se učila prilagođavati, voljeti, brinuti o bližnjem, poštivati, cijeniti iskustvo starijih, odgovarati za svoje postupke. Očeva strogost polučena stegom i pokoravanjem (disciplinom) na svojevrstan način utjelovljavala je pravednost i pružala djetetu prijeko potreban osjećaj zaštite i sigurnosti. Njegovu delimitaciju lišenu emocija ublažavala je majčinska nježnost. Submisivnost žene prelamala se kroz odgoj, ljubav, posvećenost, istrajnost, prisnost, blagost, pristupačnost, spontanitet, nesebičnost,

čestitost itd. Autoritet oca i emotivno utočište koje je majka u svom „nesvjesnom samopouzdanju“ izdignula iznad postojećih pravila (npr. ljubav bez discipline nije dovoljna da osigura generacijski kontinuitet), uz neophodnu materijalnu bazu, stvorili su povoljan i pogodan milje za porodični život, desenzibilirali biološko-socijalnu putanju između djetinjstva i odraslog doba, uravnotežili delikatne međuporodične odnose, te stimulirali rad i napredak.

Neuslišeni etički korektivi u porodičnoj kulturi savremene porodice

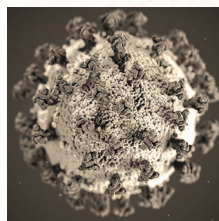
Porodica kao osnovna ćelija društva nudi pojedincu određene elemente u mikroizdanju, a od njega zahtijeva njihovu interpretaciju u društvu u širem smislu. Nepoznavanje valjanih i bitno korisnih aspekata konvencionalne prakse i intolerancije spram vrijednosne orijentacije karakteristične za instituciju patrijarhalne porodice, te je nedostatak interesa za njihovo razlikovanje od konzervativnih postupaka i ograničavajućih uputa rezultiralo postepenom demoralizacijom savremene porodice (Lasch, 1986: 186).

Postmoderni način života kreira individualne izbore čak i po cijenu emocionalnih i ekonomskih lomova, trendovske vrednote, nestabilne modele identifikacije, porodičnu polimorfiju (mnogoobličnost), ostavljajući malo prostora za retrospektivu u čijoj bi protežnosti zaiskrile tradicionalne vrednote univerzalne grupacije.

Njihova socijalna evokacija podstaknula bi uspostavljanje prikladnih etičkih korektiva u instituciji savremene nuklearne porodice i zasigurno olakšala njenu neizbježnu (post) transformaciju.

Pandemija korona virusa na kraju druge decenije 21. stoljeća usporila je aritmiju čitave planete i postavila globalno društvo u stanje trajne neizvjesnosti. U tom smislu potrebno je naglasiti da se porodica u jednom neuslišenom, teškom i bespoštednom periodu kroz dualne faze rekonvalescencije/oporavka (prelaz iz otuđenosti unutar porodice u zajedništvo i prihvatanje novih pravila u svakodnevnom životu) vratila pod okrilje habitusa (način

djelovanja i ponašanja, stanje ili držanje tijela ili duše, kakvoća) tradicionalne porodice, čak i u momentima neophodnosti – sveprisutnog virtualnog kohabitusa.

Corona Virus

5. LJUDSKA OKOLINA

197

5.1. Društvene promjene	198
5.2. Čovjek i njegova okolina – osnovni pojmovi i problemi socijalne ekologije	217
5.3. Savremeni svijet i povijesna transformacija društva	228
5.4. Od etnologije ka socijalno-kulturnoj antropologiji	234

Društvene promjene i pitanje (bes)konačnosti napretka

Društveni procesi povezani su s društvenim promjenama i zajedno s njima čine dinamiku jednog društva, odnosno daju intenzitet i smjer društvenoj mobilnosti.

Društvena promjena obuhvata skup jasnih i temeljnih izmjena neke društvene cjeline ili tvorevine, dok društveni proces obuhvata sve društvene promjene, kretanja, interakciju u određenom vremenskom periodu i društvenom procesu.

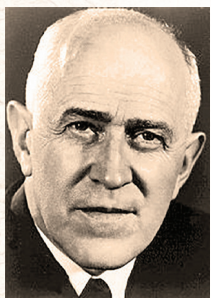
Do promjena može doći na početku društvenog procesa, tokom procesa, te na samom njegovom kraju.

Društvene promjene način su na koji ljudske interakcije i odnosi transformiraju kulturne i socijalne institucije s vremenom, imajući dubok utjecaj na društvo.

Sociolozi definiraju društvene promjene kao promjene u ljudskim interakcijama i odnosima koji transformiraju kulturne i socijalne institucije. Te se promjene događaju s vremenom i često imaju duboke i dugoročne posljedice po društvo. S obzirom na polje ispoljavanja (ekonomija, struktura društva itd.), **William Fielding Ogburn** (1886–1959) prvi je uveo je neutralni, teoretski neopterećeni pojam društvene promjene u svome djelu *Društvene promjene* 1922. godine.

Društvene promjene značajna su promjena socijalne strukture i kulturnih obrazaca kroz vrijeme. Socijalna struktura odnosi se na postojanje mreže socijalnih odnosa u kojima je interakcija među ljudima ili grupama postala rutinska i ponavljajuća. Kultura se odnosi na zajedničke načine života i razmišljanja koji uključuju simbole i jezik (verbalni i neverbalni), znanje, uvjerenja i vrijednosti (što je „dobro“ i „loše“), norme (kako se od ljudi očekuje da se ponašaju) i tehnike, u rasponu od uobičajenih narodnih recepata do sofisticiranih tehnologija i materijalnih predmeta. Sociologija je započela krajem 19. stoljeća kao pokušaj razumijevanja nastanka modernog svijeta.

Prema oblastima ispoljavanja, razlikujemo sljedeće društvene promjene:

**William Fielding
Ogburn**

- kulturne,
- političke,
- socijalne,
- ekonomske,
- tehničko-tehnološke i
- individualne (Šijaković i Vilić, 2010: 32).

Društvena promjena odnosi se na bilo koju značajnu promjenu (*pod „značajnim promjenama“ podrazumijevaju se one promjene koje proizvode duboke društvene posljedice*) u obrascima ponašanja i kulturnim vrijednostima i normama tokom vremena. Primjeri značajnih društvenih promjena koje su imale dugoročni učinak jesu neolitske, industrijske i tehnološke revolucije, ukidanje ropstva, ekološki i feministički pokret.

Poljski sociolog Piotr Sztompka²⁰ tvrdi da se sva sociologija usredotočuje na promjene. Niz koncepata sociologije („inovacija“, „generacije“, „takmičenje“, „prilagodba“, „rast“ itd.) ukazuje, između ostalog, i na društvenu promjenu. Upravo Sztompka naglašava vrijeme kao glavnu odrednicu društvenih promjena. Ako su društvene promjene definirane kao razlika između dvaju stanja društva (grupe, zajednice, organizacije, globalne zajednice), postavlja se pitanje šta je razlika između onoga što je bilo **prije** i onoga što je **postalo** kasnije.

199

**bilo prije i onoga što
je postalo kasnije.**

Strogo govoreći, promjene u društvu *uvijek se događaju*; nemoguće je zamisliti dva društvena stanja povezana s različitim vremenskim razdobljima koja bi se pokazala apsolutno identična, odnosno da se u cijelosti podudaraju.

Svaka stabilnost predstavlja samo gledišta na stanje stvari, ona uvijek ovisi o prihvaćenoj ljestvici usporedbi i o onim potrebama prema kojima tu stabilnost definiramo. Čak i kada govorimo o stabilnosti ili stagnaciji, te pojave se lociraju na neko *određeno vrijeme* (Sztompka, 2005: 498).

20 U svijetu je među najuticajnijim autorima u oblasti sociologije društvenih promjena poljski sociolog **Piotr Sztompka** (rođen 1944. u Varšavi), profesor emeritus na Jagielonskom univerzitetu Varšava. Bio je i predsjednik Međunarodne asocijacije sociologa (ISA) 2002–2006. godine. Član je Poljske akademije nauka, Američke akademije nauka i umjetnosti, te Evropske akademije nauka. Njegova knjiga *Sociologija društvenih promjena* prvo je objavljena na engleskom jeziku u Oxfordu, a prevedena je na ruski i španski jezik. U ovom radu korišten je prevod na ruski jezik njegovih knjiga *Sociologija društvenih promjena* i udžbenik *Sociologija. Analiza modernog društva*, a imao se uvid i u izvornik na engleskom jeziku *Sociologija društvenih promjena*. Ove dvije knjige osnovica su pristupa analizi društvenih promjena u cijelom radu i najviše odražavaju stavove ovog autora.

Jedna od značajnih karakteristika svih vrsta promjena jeste da su one uvijek i promjene u kulturi. Nova situacija, bilo da se dešava kao spora promjena, linijska ili ubrzana, s manjim ili većim obimom, traži da se i pojedinac i društvena grupa adaptiraju na novu situaciju, a to često traži i primjenu novih normi, novih uvjeta života, pa čak i promjenu vrijednosnih sudova.

Izraz „društvena promjena” uglavnom se koristi u sociološkoj literaturi i služi kao kolektivni termin za sve uočljive društvene i ekonomske promjene. To ne znači da je pojedinac uvijek svjestan društvenih promjena u svom životnom vijeku.

U razgraničavanju pojmova već smo naglasili da je pojam društveni proces „najšira dinamička strana društvenog totaliteta” (Mimica i Bogdanović, 2007: 450-451; Lavić, 2014) i kao takva šira je i od društvene promjene, pri čemu je svaka promjena proces. Ali svaki društveni proces nije društvena promjena.

Značenje i smjer društvenog procesa daje ideja „napretka”. „Društveni napredak je usmjereni proces koji neprestano vodi, dakle, približava se ili boljem stanju (...) ili idealnom stanju društva kakvim je ono opisano u brojnim socijalnim utopijama” (Sztompka, 1995).

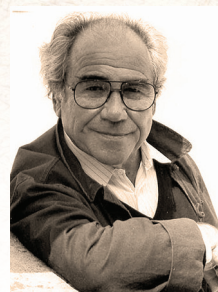
Ali, postoji li napredak i koji su njegovi kriteriji, nije baš tako lako utvrditi. Kriterij za napredak ovisi o društvenom kontekstu. 19. i prva polovina 20. stoljeća period su koji su obilježile industrijalizacija, urbanizacija, modernizacija, pod pojmom napretka shvatao se **rast potrošnje**.

rast potrošnje

Nakon tog perioda, u drugoj polovici 20. stoljeća ispostavilo se da ovi elementi „napretka” povlače za sobom ekološke probleme, povećanje socijalnih problema, ratove za resurse, zagušenost gradova i nestanak sela, demografske i brojne druge probleme koji degradiraju ideju napretka kao („beskrajnog”) unapređenja života čovjeka na Zemlji. Postalo je jasno da napredak u jednom području često uključuje regresiju u drugom. Zato se među naučnicima koji se bave ovim pitanjem često kao kriterij napretka bira duhovni razvoj, ili pak tehničko-tehnološki, a i prisutna su i mišljenja da se kao kriterij treba uzeti solidarnost, odnosno mogućnost individualnog ispunjenja.

Za definiciju složenog kriterija često se koriste brojni indeksi i pokazatelji (naprimjer, kvantitativni podaci i usporedbe bruto nacionalnog dohotka po glavi stanovništva zemlje, vrijednost potrošačke korpe i stvarna primanja, demografski pokazatelji

siromaštva i drugi kriteriji). Uz ljudski razvoj u mnogim društvima, uključujući i ona razvijena, procjena da se radi o „napretku“ često nije sigurna. Tako je francuski filozof **Jean Baudrillard** (1929–2007) još 1970-ih primijetio kako su umjesto svetaca ratnika i mislilaca, koji su nekada bili heroji, herojima savremenog doba u javnosti postali najpopularniji pažljivi potrošači. Dominacija urbanog i industrijskog okruženja kao obilja potrošačkih dobara dovela je do novih nestašica: prostora i vremena, čistoće zraka, zelenila, vode, tišine... Isti teoretičar za ličnost savremenog doba reći će „da smo se od živih bića prometnuli u modele... Svatko traga za svojim *lookom*. Budući da više nije moguće iznaći dovoljno opravdanja za vlastito postojanje, preostaje tek čin privida, ne brinući se o bivstvovanju, čak niti o tome da nas drugi gledaju. Nije na djelu iskaz ‘Postojim, tu sam’, nego: ‘Vidljiv sam, ja sam slika – look, look!’“ (Baudrillard, 2001: 131). Kvalitativno obrazovanje i medicinska njega, sudjelovanje u donošenju odluka, osobne sigurnosti postaju sve rjeđa i skuplja „roba“. Po istom načinu razmišljanja i američki sociolog ruskog porijekla **Pitirim Sorokin** (1889–1968) predvidio je da želja za užitkom (senzualna faza ciklusa) uzrokuje opći kulturni pad (prostitutke, kriminalci, skitnice, psihopate, licemjeri, prevaranti i drugi asocijalni tipovi postali su omiljeni „junaci“) (Sorokin, 2016).

Jean Baudrillard

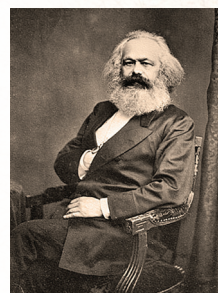
Pitirim Sorokin

Geneza sociološkog posmatranja društvenih promjena

201

Moderne teorije društvenih promjena temelje se na vremenskom slijedu strukturnih oblika i strukturnih principa, za razliku od starijih teorija evolucije i napretka, koje predstavljaju tok povijesti kvaziteološki s jednolinearnim razvojem.

Za **Augustea Comtea** društvene promjene temeljile su se prvenstveno na sve većoj upotrebi naučnih metoda u svim područjima života, a za **Karla Marxa** na sukobu i neproporcionalnom rastu proizvodnih snaga društva i njegovih imovinskih i klasnih odnosa (ono što je nazvao proizvodnim odnosima). Sociolozi i teoretičari kulture s kraja 19. stoljeća često su koristili Darwinovu teoriju evolucije kako bi objasnili društvene promjene. **Herbert Spencer** uporedio je društvene promjene u društvu s razvojem živih organizama. **Émile Durkheim** porast socijalne složenosti vidio je kao najvažniju pokretačku snagu i oblik izražavanja društvenih promjena. Za **Talcotta Parsonsa** društvene promjene sastojale su se prije svega od promjena u normativnoj kulturi. Promjena je dovela do poremećaja ravnoteže između različitih socijalnih funkcionalnih

Karl Heinrich Marx
(5. maj 1818. – 14. mart 1883.)

Herbert Spencer
Émile Durkheim

Talcotta Parsonsa

modernizacije

područja, što ugrožava stabilnost cjelokupnog sistema i rezultira novim promjenama. Sveukupno uzevši, prema Parsonsu, ovaj se proces može smatrati procesom **modernizacije** koji donosi više prosperiteta i obrazovanja za sve.

Sve navedene teorije uglavnom su ignorirale aspekte moći. Modernim višedimenzionalnim teorijama društvenih promjena zajedničko je da se fokusiraju na sukobljene interese, sukobe i razvojne deficite i socijalne tenzije koje se stvaraju u društvima.

Karla Marxa

Teorija **Karla Marxa** prije svega može se ubrojati u teorije sukoba društvenih promjena. Jedna od njegovih prethodnica jeste djelo **Thomasa Hobbesa**, koji potragu za moći smatra izvorom društvenih promjena. Iako Marx također pretpostavlja da postoji određeni smjer u kojem se društvene promjene razvijaju, on vidi da je svaka nova faza povezana s novim oblicima društvene nejednakosti koji se moraju prevladati masovnim sukobima.

Thomasa Hobbesa

Vilfredo Pareto

Lewis Coser

Maxa Webera

Vilfredo Pareto objasnio je društvene promjene cirkulacijom elita, **Lewis Coser** sukobe između moćnih i nemoćnih u svakom društvu vidi kao glavni pokretač društvenih promjena. Za **Maxa Webera** neformalno vršenje vlasti ili institucionalizirana vladavina i društvene promjene implicitno su povezane: oblici tradicionalne vladavine imaju za cilj naglašeno sprečavanje društvenih promjena, pravni oblici vladavine usmjeravaju je kroz pravila i institucionalne statute, a harizmatični vladari, s druge strane, mogu pokrenuti dalekosežne društvene promjene.

Ralf Dahrendorf

Ralf Dahrendorf vidio je društvene promjene uzrokovane „antagonizmom prava i ponude“, koji se ispušta u socijalnom sukobu „između zahtjevnih i zasićenih grupa“.

determinizma

fatalizma

U osnovi evolucionog razvojnog obrasca leži nekoliko važnih preduvjeta. Prvo, odredbe **determinizma**: svako stanje u društvu predstavljeno je kao faza šireg procesa, nužno uvjetovana ranijim fazama procesa, odnosno neizbježno slijedeći ono što se dogodilo prije. Drugo, odredbe **fatalizma**: društveni se razvoj prikazuje kao neizbježan.

Sociologija je dovela u pitanje samu podjelu na socijalnu statiku i dinamiku, jer su u društvu prisutne stalne promjene, čime pojam društvenosti ima bitnu osobenost u svojoj dinamičnosti.

Iako se savremena sociologija i dalje bavi pitanjem dugotrajne strukturalne promjene, smatra se da bi svaka općenita teorija promjene nužno bila previše neprecizna u objašnjavanju historijskih promjena. Sociologija 20. stoljeća težila je uglavnom teoriji **srednjeg dometa**, koja se više bavi objašnjavanjem razvoja

srednjeg dometa

određenih institucija, društvenih grupa, kulturnih elemenata i vjerovanja nego preobrazbom cjelokupnog društva. Ipak, krajem stoljeća teorije mikronivoa i socijalne promjene, s različitim posfordističkim i postmodernim objašnjenjima, postale su sve popularnije, a nastoje objasniti ono što se smatra temeljnim i sistemskim društvenim promjenama (Abercrombie, 2008: 59-60).

1. Klasifikacija društvenih promjena prema obliku:

- *usmjerene društvene promjene* (one su nepovratne i kumulativne; mogu biti: linearne, jednonelinearne (svi elementi prolaze kroz isti stadij) i višelinearne (svi elementi prolaze kroz više stadija);
- *neusmjerene promjene* (one su: slučajne i oscilatorne, uvijek se odvijaju na isti način i spiralnog su kretanja – ritam je isti, ali se uvijek ide na viši nivo).

2. Klasifikacija promjena po svijesti aktera:

- latentne – nesvjesne i nenamjerne
- manifestne – svjesne i namjerne

3. Klasifikacija društvenih promjena sa stanovišta uzročnosti:

- endogene
- egzogene

4. Klasifikacija promjena po važnosti uzroka:

- materijalne (historijski materijalizam)
- duhovne
- tehnološke

5. Klasifikacija po nivou promjena:

- makropromjene (čovječanstvo, društvo, država)

- mezoprocesi (vojska, preduzeća)
- mikroprocesi (porodica)

U suštini, klasična sociologija rođena je kao nauka o društvenim promjenama na makronivou, epohalnim, masivnim promjenama iz *tradicionalnog u moderno društvo*.

Za Karla Polanyja, to je bila „prva velika tranzicija“ koju su karakterizirali industrijalizacija, urbanizacija, masovno obrazovanje i masovna kultura. Nakon ove nesumnjivo epohalne promjene Polany nas upućuje na „drugu veliku tranziciju“, koja dovodi automatizaciju, robotizaciju, informatizaciju, širenje razonode i putovanja (Polanji, 2003). Po svemu sudeći, prisustvujemo relativno „zgusnutom“ vremenu i sudionici smo „treće velike tranzicije“, koju karakterizira revolucija u komunikaciji, brojne biotehnološke nedoumice s informacijama koje teže „globalnom društvu“ i „društvu znanja“. Stoga je u svojoj srži sociologija do naših dana ostala po svome domenu proučavanje uspona, razvijanje, sazrijevanje i propadanje moderne i kao pratilac društvenih promjena u svim njihovim varijacijama.

Subjekti društvenih promjena

Određene društvene snage obično stoje iza društvenih promjena, ali to mogu biti i zainteresirane povijesne ličnosti, organizacije, države. Odgovor na pitanje ko može biti izložen društvenim promjenama ovisi o tome koji je nivo i o kakvim razmjerama društvene promjene je riječ.

Mođu pokretačima promjena postoje **egzogeni faktori** (poput tehničkih, ekonomskih ili demografskih uzroka, pojava novih vrijednosti) i **endogeni faktori** (uloga društvenih sukoba, produbljivanje postojeće skale vrijednosti kao što su poštovanje i produbljivanje ljudskih prava) u objašnjenju društvenih promjena.

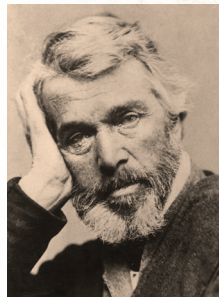
Egzogeni faktori predstavljaju posljedice industrijalizacije, ali Émile Durkheim insistira na posljedicama demografskog rasta koji diverzificira i dezinficira društvene odnose, a pojedince čini međusobno ovisnijima i komplementarnijima. Max Weber naglašava pojavu novih vrijednosti rođenih iz protestantizma (materijalni uspjeh postoji, prema protestantizmu i prema Weberu, kao znak „božanskog izbora“), što ohrabruje pojedince

da traže savršenstvo u ekonomskim aktivnostima (odnosno štednji, investicijama i ekonomskom rastu).

Na jednom nižem nivou neki i sasvim trivijalni događaj (gradnja kuće, škole, otvaranje novog malog preduzeća) može se smatrati lokalnom društvenom promjenom. Njihovi su subjekti građevinske ekipe, poduzetnici. Ako govorimo o velikom „gradilištu“, pored velikog tima nastaje i lik vođe. Ako govorimo o velikim društvenim transformacijama, tj. promjenama koje su ostavile traga u pamćenju značajnog broja ljudi, tada njihovi subjekti mogu biti ličnosti klasificirane kao povijesne („velikani“) – Isus Krist, Buda, Muhammed, Napoleon; u 20. stoljeću – Josip Broz Tito, Ch. de Gaulle, F. D. Roosevelt i drugi. Organizacije se također mogu svrstati u subjekte društvenih promjena (otpor u Francuskoj, partizani u SSSR-u i Jugoslaviji u toku fašističke okupacije). Predmeti promjena mogu biti države i njihove asocijacije. Tako je nesumnjivo Organizacija ujedinjenih nacija (OUN) doprinijela restrukturiranju međunarodnih odnosa i uspostavljanju unificiranog međunarodnog prava. Povijesna ličnost djeluje u pravilu uz pomoć pokreta (stranke), saboraca, državne moći, pa čak i Međunarodne zajednice, ali nesumnjivo je da uspjeh ovisi i o osobnosti, kao i o ukupnom stanju ličnosti pojedinca kao vođe. Povijesne promjene često su rezultat napora mnogih relativno neovisnih elemenata i traju i nekoliko generacija (formiranje kapitalizma u Engleskoj, izgradnja socijalizma u bivšim socijalističkim zemljama). Povijesne ličnosti su ljudi koji ostavljaju trag u sjećanju potomaka kroz realne, ali i nerealne priče, zahvaljujući efektima i obimu promjena u koje su bili uključeni, ali i veličini i humanističkoj i na pravdi zasnovanoj ideji za koju su se zalagali.

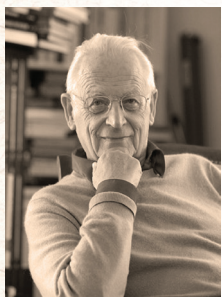
Prema konceptu herojskog determinizma, društvena stvarnost može imati podsticaj u utjecaju napora pojedinca, zbog kojih je došlo do socijalne transformacije. Škotski filozof i povjesničar **Carlyle Thomas** (1795–1881), istražujući velike svjetske ličnosti i promjene u kojima su oni učestvovali, došao je do zaključka da se društvo temelji na pijetetu prema heroju: „Povijest svijeta bila je biografija velikih ljudi...“.

Teorije socijalnog determinizma polaze od ideje predodređenosti transformacije djelovanjem društvenih snaga malo ovisnih o pojedincima. Važnost ličnosti se ne poriče, ali vjeruje se da su potonje ispravno procijenjene nivoom objektivne tendencije – „Djelujte učinkovitije“.

Carlyle Thomas

Robert Merton

Alain Touraine (3. august 1925.)

„Adaptivna evolucijska“ teorija povezuje najsnažnije podelemente navedenih dvaju elemenata. Osigurana je prilagodljiva komponenta transformacije ličnosti (heroji, geniji, proroci itd.), koji ovise o kretanju društveno-historijskih procesa, u kojima su ujedinjeni naponi mnogih ljudi, tehnologija, utjecaja brojnih društvenih okolnosti. Dakle, društvene promjene predstavljaju rezultat neke vrste „sinteze“ svih nabrojanih faktora. Ovu je teoriju posebno razvio **Robert Merton** proučavajući ulogu genija. Kombinirajući princip varijacije i načelo odabira, objasnio je promociju genija slučajnim faktorom („princip varijacije“), pretpostavljajući da u svakoj naciji postoji određeni udio i formiranje genija kao „velikih ljudi“ po principu selekcije (odabir ovisi ne samo o talentu, energiji, inteligenciji već i o socijalnim uvjetima).

Društveni pokreti u funkciji promjena

Alain Touraine u društvenim pokretima vidi glavni problem sociološke analize, jer su, s jedne strane, „kulturno orijentirani“, a s druge strane, „socijalno konfliktni“. Povezuje ih sa stanjem sukoba i kriza (Touraine, 1983).

Društveni pokreti sa sobom donose odbacivanje starog društvenog identiteta i poziv na novi, što za sobom povlači promjene u načinima djelovanja, oblicima organizacije, ponekad u javnom redu u cjelini. Oni su, za razliku od organizacija, pokretni, podložni stalnom razvoju ciljeva i oblika; oni su inherentno anarhični, i ako su institucionalizirani, onda u pravilu gube svoju spontanost.

Njihov utjecaj na društvene promjene postaje sve značajniji. „S obzirom na ključni kriterijum, stav prema društvenim promjenama, pokreti se dijele na: a) revolucionalne (radikalne progresivne promjene); b) reformističke (za postupene promjene); c) konzervativne (za očuvanje status quo) i d) reakcionarne (promjene koje vuku nazad)“ (Pavlović, 2006: 109).

Revolucionarni pokreti vode ka takvim transformacijama koje teže rušenju samih temelja društva. Zbog činjenice da ciljaju na institucije koje zauzimaju strateški položaj, pokreti su s vremena na vrijeme dobivali na značaju često više od očekivanja njihovih pokretača. S druge strane, P. Sztompka dijeli pokrete na temelju kvaliteta predloženih promjena, od **progresivnog** (okrenutog ka budućnosti) i **regresivnog ili konzervativnog** (obnova ili zaštita tradicionalnih vrijednosti) prema kvalitetu promjene

progresivnog
regresivnog ili
konzervativnog

– u **pozitivnu** i **negativnu** (alternativu). U periodu 1970–1980. godina u zapadnoj nauci postala je uobičajena podjela društvenih pokreta na „nove“ i „stare“. Stari društveni pokreti (radništvo, sindikat, poljoprivredni pokreti) isticali su ekonomsku borbu, bili su usko povezani s određenom klasom. Novi su antiratni, ekološki, pokreti mladih, demokratski pokreti, ravnopravnost spolova i rodna ravnopravnost, građanske inicijative, te antiglobalizacijski pokreti. U suštini, nastao je preokret u formiranju segmenata civilnog društva u postmodernoj konstelaciji društvenih snaga i aktera. Sve se više ustaljuje izraz „umreženog društva“ i borbe za njegove ciljeve (Sztompka, 1995).

pozitivnu
negativnu

Tradicija i modernizacija

Tradicija se često smatra protivnikom društvenih promjena, uz pretpostavku da se zalaže za vrijednosti prošlosti i njihove primjene u sadašnjosti.

Tradicija osigurava, simbolički rečeno, daljnje postojanje prošlosti u sadašnjosti, kontinuitet postojanja ideja i ličnosti u vremenu.

U tom cilju mobiliziraju se resursi materijalne kulture, institucionalne komponente (norme, standardi i način djelovanja organizacije) i ideali (vrijednosti, identiteti, simboli, uvjerenja). To pretpostavlja: a) akumulaciju resursa, kojima se s tradicionalnim uvjerenjima plovi burnim vodama modernog doba; b) izvor legitimacije sadašnjosti i budućnosti, izvor zakonitosti, pozivanje na vlasti; c) kombinirana zbirka simbola kolektivnog identiteta koja pojačava osjećaj zajedništva, povijesnu sudbinu, pripadnost naciji, odnosno etničkoj skupini.

Tako P. Sztompka primjećuje da tradicija nosi funkcionalne ambicijske potencijale koji mogu utjecati i pozitivno i negativno na društvene promjene. Svaka tradicija može obuzdati inovacije i potaknuti pokušaje pristupa starim oblicima, što često doprinosi stagnaciji. Ideologije i stajališta u diskursu javnog mnijenja koje su povezane s tradicijom zajedno se nazivaju „tradicionalizmom“, a oni koji ih negiraju pripadaju „antitradicionalizmu“.

Postmodernost usko je povezana s globalizacijom, koja može biti definirana kao globalni proces u kojem se kombiniraju brojne *svestrane promjene* koje ujedinjuju svijet prema novim obrascima.

Države, društva, ekonomije postaju međuovisne u svim aspektima – političkom, finansijskom, sigurnosnom, socijalnom,

ekonomskom, kulturnom, pravnom itd. Izolacija društava postaje nemoguća zbog razvoja komunikacijskih tehnologija, povećanja brzine prijevoza, saradnje privrede putem međunarodnih korporacija, kao i sve izraženijih prisilnih migracija stanovništva koje imaju međunarodni karakter. U svemu tome veliku ulogu imaju mediji i društvene mreže preko interneta. Najzorniji primjer jeste tzv. „Arapsko proljeće“, koje je, bez obzira na potrebu široke analize, bila promjena koja je, nažalost, polučila i brojne elemente regresije, a u njenoj organizaciji isticale su se internetske društvene mreže i *ad hoc* organizirane grupe pritisa.

Pojam „modernizacija“ počeo se upotrebljavati kao sinonim za napredak i suprotnost tradicionalizmu. Glavno sociološko značenje koncepta modernizacije očituje se u postignuću i podršci promjenama stanja u društvu, čije sadržaje određuju vodeće zemlje i njihove vrijednosti.

Modernizacija nosi antitradicionalistički naboj, koji često prikrija i ekstremni kolonijalizam i ostvarivanje utjecaja kolonizatora na zemlje koje su se „oslobodile“ kolonijalizma. Pod motom „modernizacija tradicionalne zaostale strukture“ ova vrsta modernizacije, nakon ostvarene neovisnosti zemalja Azije i Afrike, kulturnu tradiciju u tim zemljama sve više je posmatrala preprekom na putu napretka. Ciljane promjene nisu dovele do očekivanih rezultata. Taj sukob tradicionalnog i modernog puta („ličiti na Zapad“) i dalje traje i proizvodi krvave rezultate kakav je slučaj Sirije u drugoj polovici druge decenije 21. stoljeća.

Inovacije i prevlast Zapada

Inovacija je postupak uvođenja definiranog novog načina organizacije, radnog procesa, u cilju kvalitativne promjene postojeće organizacije. Inovacije se dijele na **racionalizacijske** i **transformacijske**. Inovacija jasno ilustrira potrebu upravljanja promjenama. Uključuje fazni proces implementacije, distribucije inovacija s jedne strane i sociokulturni proces promjene strukture i funkcija organizacije (reorganizacija) s druge strane, kao i vrijednosno-normativni sistem učesnika. Primjenu inovacija u pravilu prate otpori organizacije, jer se interesi članova protive uvođenju novog, odnosno organizacija se upravo zbog tih pojedinačnih i grupnih interesa čini nespremnom za inovaciju. Prevladavanje takvog otpora predstavlja težak zadatak, generira rizike, zahtijeva posebnu politiku i ideologiju, privlačenje pristalica reorganizacije, institucionalno objedinjavanje rezultata inovacija.

Beskompromisno rješenje sukoba može podijeliti organizaciju, dovesti do pada proizvodnje, odlaska stručnog potencijala.

U sociologiji je poznat koncept „inovativnih načina razvoja“, koji su bili svojstveni nekim zemljama i regijama. To se posebno odnosi na zapadnu Evropu još krajem srednjeg vijeka zbog uspješne kombinacije povijesnih te geopolitičkih okolnosti, jer je dobila sve preduvjete za takav inovativni put razvoja (od 8. stoljeća nije bila suočena s velikim vojnim pohodima izvana, imala je prilično stabilne odnose bez obzira na decentralizaciju moći, razvoj trgovine, proizvodnju, akumulaciju značajnih resursa, snažne intelektualne, tehničke i druge ljudske potencijale). To hrvatski sociolog **Ivan Cifrić** (1946–2018) označava kao četverostruku ekspanziju koja bi se mogla označiti i kao povijesni tok: a) ekspanzija u prirodni prostor (svijet), b) ekspanzija u socijalni prostor (svijet), c) ekspanzija u makroprostor (svijet) i d) ekspanzija u mikroprostor (svijet). I dok su osvojeni prirodni i socijalni prostori s elementima često nasilne ekspanzije, preostala dva oblika ekspanzije (makroprostor i mikroprostor) savremeni su oblici ekspanzije s globalnim značajem koji može dovesti u pitanje i sam opstanak civilizacije. Ta vrsta globalne društvene promjene odnosi se na „osvajanje“ svemira po istom principu kao i odnosa prema prirodnom okruženju na Zemlji, te na istraživanje naoko nevidljivih procesa u svijetu atoma, genetike, subatomske čestice, nanotehnologije itd., čije su posljedice i u prvom i u drugom slučaju nepredvidive, a mogu poremetiti svu poznatu ravnotežu i ukupnu paradigmu življenja (Cifrić i drugi, 1998: 20-25).

Ivan Cifrić

Prema mišljenju P. Sztompka, inovacijski mentalitet modernog društva imao je svoj centar u zemljama Zapadne Evrope, a taj mentalitet posebnosti Evropljana izgrađivao se kroz borbu između crkve i države, reformacijom i protureformacijom (**M. Weber** to je nazvao specifičnim i važnim faktorom „protestantske etike“ za razvoj kapitalizma).

M. Weber

Ta etika bila je zasnovana na poduzetnosti, racionalnosti, poštivanju određenih pravila, ljubavi prema slobodi. Isprva je vođa inovativnog razvoja bila Nizozemska, koja je profitirala davanjem režima privatnog vlasništva, zatim je vodstvo dugo vremena bilo u Engleskoj, a u XX stoljeću u Sjedinjenim Američkim Državama (prisutnost poduzetnih ljudi, uspješno vanjskopolitičko okruženje, odsutnost ratova na njenom teritoriju itd.). Tom „klubu“ najrazvijenijih zemalja kasnije se pridružio Japan, koji je kombinirao režime privatnog vlasništva i državnih propisa, uz

kombinaciju tradicije i savremenog upravljanja preduzećima. Južna Koreja i Kina pokazale su mogućnosti za inovativni razvoj, kombinirajući državno i privatne oblike vlasništva dirigovanim ulogama tržišta uz moćnu državnu regulaciju, kombinirajući autoritarnost i modernizaciju.

Reforme i revolucije

Inovacije i mobilizacija povezane su s reformom i revolucijom. Reforma ne seže po rezultatima transformacija u dubine promjena kao što je slučaj s revolucijom, koja zahvata sam korijen društva, ali reforma može prethoditi revolucijama.

Socijalna revolucija pretpostavlja spontanu ili svrhovitu mobilizaciju najširih društvenih snaga.

Shmuel N.
Eisenstadt

Izraelski teoretičar poljskog porijekla **Shmuel N. Eisenstadt** (1923–2010) smatra da svaka revolucija predstavlja: a) intenzivnu, nasilnu i namjerno izazvanu korjenitu društvenu promjenu; b) krajnji izraz slobodne volje, dubokih osjećaja identifikacije s ciljevima; c) pridavanje posebne važnosti utopijskom i široko prihvaćenom idealu zasnovanom na simbolima jednakosti, napretka, slobode, uvjerenja u mogućnost izgradnje boljeg; d) kombiniranje između elite i klasne borbe; e) uključenost u društveno kretanje velikih društvenih grupa i njihovih političkih organizacija.

Prema njegovim rezultatima analize, revolucija je i:

- radikalni raskid s prošlošću;
- nasilna promjena postojećeg političkog režima, samih osnova njegovog legitimiteta i simbolika;
- zamjena nesposobne političke elite ili vladajuće klase drugima;
- dalekosežna promjena u svim kritičnim institucionalnim područjima, modernizacija većine sfera života (svojinski odnosi, socijalna struktura, moć, duhovni život, moral, obrazovanje) (Eisenstadt, 2004).

Piotr Sztompka s pravom primjećuje posebnu značajku društvenih revolucija, a to je njezina snaga samotransformacije. Postoji reprodukcija energije samog pokreta u vrijeme revolucija, kada društvo dostiže vrhunac aktivnosti i događa se eksplozija potencijala samotransformacije društva. Na valu revolucija društva, takoreći, počinju živjeti iznova. To revoluciju čini

drugačijom od svih ostalih kolektivnih radikalnih akcija i fluktuacija (pučevi, ustanci, građanski ratovi i ratovi za neovisnost, nemiri, demonstracije).

Pojam „revolucija“ također se primjenjuje kao oznaka naglog razvoja pojedinog područja kao, naprimjer: „naučna i tehnološka revolucija“, „informacijska revolucija“, „neolitska revolucija“, „seksualna revolucija“.

Savremene društvene promjene karakteriziraju sljedeće vrijednosti: a) potraga za inovativnim načinima razvoja, primjena naučnih dostignuća u sistemima upravljanja i organizacija proizvodnje; b) prevladavanje ozbiljnih naučnih dilema u istraživanjima, ne samo tehničkih, iza kojih zaostaju organizacijske promjene, čak i moralne; c) nova interakcija tradicije i modernosti kao što su zemlje koje su uspjele sačuvati tradicionalne vrijednosti i uspješno usvojiti inovacije.

Dinamika savremenog društva ili globalizacija nije nešto što se tiče samo velikih sistema. Ona ima utjecaja na naš svakodnevni i intimni život, kao i na svakodnevne interakcije i ponašanja prema drugim ljudima.

Javlja se globalna homogenizacija školstva, globalna kontrola bolesti i unificiranih načina liječenja. Bilo je pandemija zaraznih bolesti i ranije u ljudskoj historiji; neke od njih poput kuge u raznim razdobljima ljudske historije, lepre ili pak, 21. stoljeću najbliže, španske groznice, koje su bile i smrtonosnije i sa svojim tokom mnogo dramatičnije, ali se nijedna ne može porediti s vrlo brzim svjetskim širenjem ili s javnim diskursom o njoj kao što je to pandemija Covid-19, koja se dogodila 2020. godine u cijelom svijetu. Upravo dok se priprema ovaj udžbenik prisustvujemo jednoj velikoj globalnoj društvenoj promjeni koja je u toku, a čijih reperkusija i sveobuhvatnosti utjecaja i javne svijesti o tome („prenos uživo“, moglo bi se reći) još uvijek nismo niti svjesni, jer smo sudionici – svi ljudi umreženog informacionog društva planete Zemlje.²¹

Ni Anthony Giddens, bez obzira što globalizaciju ne smatra odvojivom od jednog šireg procesa modernizacije, ne propušta

21 Već se pojavljuju brojni tekstovi i analize, ali i istraživanja sociologa, medicinskih antropologa, psihologa i ekonomista s predviđanjima koja sumornim čine i budućnost, ali i sadašnjost, npr. <http://hsd.hr/hr/sociologija-iz-izolacije/tekstovi/> (posjeta: 15. 12. 2020). Među tim tekstovima je i jedan tekst docenta s Odsjeka za sociologiju Fakulteta političkih nauka u Sarajevu dr. Samira Forića (2020b) „Sociologija, (ne)normalnost i nova normalnost“, dostupan na ovom sajtu zajedno s drugim tekstovima, a već se sredinom i krajem 2020. godine uspostavljaju i discipline poput sociologije pandemije ili politologije pandemije (v. npr. Jović, 2020) na: <http://politickamisaio.com/politologija-pandemije/> (posjeta: 15. 12. 2020). Evropska i svjetska produkcija, naravno, mnogo je šira.

navesti kako dinamika savremenog društva po svojoj širini i snazi preobražaja ipak prevazilazi sve ranije dinamike (Giddens, 2005: 25, 32). Ono što je upitno zapravo je pitanje (dis)kontinuiteta ovih procesa.

Središnje pitanje sociologije XIX stoljeća bilo je kako objasniti društvene promjene, a ta zaokupljenost proizlazila je iz:

1. svijesti da su društveni učinci industrijalizacije na evropska društva radikalni;
2. procjene da postoji vidljiv jaz između evropskih i tzv. „primitivnih društava“.

Klasična epoha sociologije, 19. stoljeće, bila je prožeta idejom bezgraničnog napretka i rasta, ideje koja je dominirala, nošena krilima prosvjetiteljstva. Raspoloženje je bilo trijumfalističko i optimističko; na društvene promjene gledalo se kao na sinonim za prosperitet, te sveukupno poboljšanje ljudskog stanja. Kroz vladajući koncept evolucije pravolinijski se posmatrao rast i razvoj, a promjena je podignuta na nivo autentične vrijednosti razumljive same po sebi.

Zbog toga su se teorije društvene promjene koncentrisale na prirodu kapitalističkog ili industrijskog razvoja i na očit izostanak društvenog razvoja u društvima koja su postala dijelom evropskih kolonijalnih carstava. Te teorije društvene promjene bavile su se dugotrajnim i dalekosežnim promjenama ili makrorazvojem.

Sociološke teorije promjene, posebno one iz 19. stoljeća, možemo podijeliti na **teorije društvene evolucije** i **teorije revolucije**. Smatralo se da promjene u društvu prolaze kroz osnovne faze razvoja u kojima društvo iz jednostavnih, ruralnih oblika napreduje prema kompleksnijim, diferenciranijim, industrijsko-urbanim oblicima.

Evolucionizam u sociologiji 19. stoljeća predstavlja tipičnu klasičnu teoriju društvene promjene i razvitka. Evolucionističke teorije nastale su u 19. stoljeću, kada je došlo do ubrzanog razvoja i promjene paradigme življenja i rada, čije su ikone bile razvoj naučne misli i parcijalizacija nauka, primjena naučnih otkrića, te sekularizacija i obrazovanje najširih slojeva društva. Ideja nacionalne države rušila je monarhistička carstva, a geopolitička slika svijeta mijenjala se i na koncu je u silnicama raspodjele moći u 20. stoljeću kao rezultat dobila dva svjetska rata; i taj proces „permanentnog sukoba“ traje i u 21. stoljeću.

To je globalna promjena koja je donijela svemirska istraživanja, ali i zastrašujuće posljedice utjecaja na klimatske promjene, trku u nuklearnom naoružavanju, što je rezultiralo „društvom rizika“. Taj stepen rizika stalno se podiže na više stupnjeve i savremeni svijet 21. stoljeća sve više liči na brod koji je nakrcan preko svojih kapaciteta, a manje-više oni koji putuju njime, njihove političke i intelektualne elite, svjesni su da je brod oštećen, ali svi računaju da će biti popravljen tokom samog putovanja. Ovo su prve generacije ljudskog roda u cijeloj povijesti koje su svjesne da rade na vlastitu štetu i štetu po bivstvovanje drugih bića (biljaka, životinja) s kojima dijele uvjete života, ali i dalje sve čine kao da se ništa ne dešava. Borba za moć i raspodjelu bogatstava traje bez obzira što je u krajnjem slučaju u pitanju opstanak života onakvog kakav je prisutan u cijeloj milijardama godina staroj historiji Zemlje (Žiga, 2012: 207-209).

Klasifikacija i karakteristike društvenih promjena

Iz dosadašnjeg izlaganja proistječu određene zajedničke osobine karakteristične za društvene promjene, pri čemu je osnovna analitička distinkcija u sociološkom pristupu društvenim promjenama u razlikovanju revolucijskih i evolucijskih promjena. Uz to se društvene promjene mogu klasificirati i:

1. s obzirom na **nivo analize**: makroanalitički i mikroanalitički pristup; **nivo analize**
2. s obzirom na **izvor promjena**, odnosno jesu li promjene posljedice *vanjskih* ili *unutarnjih* faktora u odnosu na društvo, instituciju ili društvenu grupu; **izvor promjena**
3. s obzirom na **uzrok društvene promjene**: raznovrsni demografski pritisci, klasni sukobi, promjena načina proizvodnje, tehnološka inovacija ili uvođenja novih vrijednosnih sistema; **uzrok društvene promjene**
4. s obzirom na **nosioce promjene**: inovativne elite intelektualaca, političkih vođa, harizmatičkih ličnosti, progresivno, ali i regresivno orijentiranih osoba, te društvenih pokreta; **nosioce promjene**
5. s obzirom na **prirodu promjena**: postupno širenje novih vrijednosti i institucija, odnosno brzim i radikalnim raspadom postojećeg društvenog sistema. **prirodu promjena**

Na osnovu analize društvenih promjena vidljive su i neke zajedničke karakteristike društvenih promjena.

(1) Društvene promjene su univerzalne

- To znači da društvene promjene nisu ograničene samo na određeno društvo ili određenu grupu.
- Promjene se dešavaju u svakom društvu, simbolički govoreći, nepromjenjivo društvo smatra se mrtvim društvom.
- Dakle, nijedno društvo (od mikronivoa do globalnog društva) nije imuno od utjecaja društvenih promjena.

(2) Brzina društvenih promjena povezana je s vremenskim faktorom

- Brzina društvenih promjena nije ujednačena.
- Razlikuje se od historijskih perioda, kulture konkretnog društva i ne može se bukvalno prenositi.
- U modernom društvu brzina društvenih promjena dešava se vremenski i obuhvatno relativno brže od tradicionalnog društva.
- U urbanim sredinama, za razliku od ruralnih, društvene promjene imaju brži intenzitet i bolje su prijemčive.

(3) Društvene promjene su imperativne

- Kada se steknu svi potrebni uvjeti vezani za određenu društvenu promjenu, bilo da ima elemente planiranja ili ne, najveći broj sudionika postaju objekti promjene i nad njom nemaju kontrolu.
- One se događaju u određenom obliku ljudske zajednice i pod njih ne spadaju promjene koje se dešavaju u životu čovjeka kao pojedinca i koje su dio njegovog individualnog života.

(4) Društvene promjene mogu biti planirane ili neplanirane

- Planirane promjene su one do kojih se dolazi svjesnim i planski usmjerenim naporima.
- Neplanirana promjena odnosi se na promjenu koja se događa bez ikakvih planskih usmjerenja, što se odnosi na prirodne nesreće, vanjske uzroke društvenih promjena izazvanih agresijom, pri čemu su društva koja su napadnuta objekti plana agresorske strane.

(5) Društvene promjene mogu biti kratkoročne ili dugoročne

- Neke promjene donose trenutne promjene koje su poznate kao kratkoročne, poput mode, stila življenja, ponašanja pojedinca itd.
- Za druge promjene trebaju godine da bi se dobio rezultat koji je poznat kao dugoročna promjena. Takve su promjene tradicije i običaja, pri čemu se i u tom dugoročnom procesu može vršiti i retradicionalizacija, odnosno povratak običajima i tradiciji u sferi kulture.

(6) Društvenim promjenama nedostaje tačnost predviđanja

- S obzirom da predviđanje znači „proricanje“, u slučaju društvenih promjena, a s obzirom na različitost faktora koji na njih utječu, nije moguće s velikom tačnošću predviđati niti vrijeme, niti aktere, niti konačan ishod.
- Definitivno predviđanje društvenih promjena nije moguće, jer kakav će biti rezultat društvene promjene izazvati, ne može se s većim procentom tačnosti reći; može se samo pretpostavljati upoređujući procjene s već izvršenim promjenama u poznatoj ljudskoj historiji.

I na koncu, jasno je da su:

(7) Društvene promjene rezultat interakcije različitih faktora

- Jedan faktor može pokrenuti određenu promjenu, ali nikada nije uzrok društvene promjene.

- Postoji neraskidiva povezanost različitih faktora kao što su kulturni, biološki, fizički, tehnološki i drugi.
- Uz sve nabrojano, postoji povezanost s drugim društvenim pojavama, te faktori uvjetovanosti i vezanosti za različite nivoe, uključujući i globalnu povezanost savremenih društava.

Sve nabrojane zajedničke karakteristike društvenih promjena ukazuju na važnu odliku savremenog društva koja se ogleda u dinamičnosti.

Zaključak

Brojni su i različiti uzroci društvenih promjena. Prepoznata su četiri uzroka kao dominantna: okoliš – životna sredina, stanovništvo (demografija,) tehnologija i društvene institucije. Sva četiri područja mogu imati utjecaja i na to kada će se i kako promijeniti društvo. Svi su međusobno povezani: promjena u jednom području može dovesti do promjena u cijelom društvu.

Modernizacija je tipičan rezultat društvenih promjena. Odnosi se na proces povećane diferencijacije i specijalizacije unutar društva, posebno njegove industrije i infrastrukture. Iako ovo pretpostavlja da su modernija društva bolja, došlo je do značajnog odstupanja od ovog zapadnocentričnog stava da bi se sve periferne i poluperiferne zemlje trebale razvijati prema modelu Sjeverne Amerike i zapadne Evrope. Možemo se složiti sa P. Stzompkom, koji naglašava da su „sociološki pristupi društvenim promjenama evoluirali u tri tipična oblika: **diskurs napretka** u razdoblju klasične sociologije, **diskurs krize** karakteristične za sredinu XX. stoljeća i **diskurs traume** koji čini se da se pojavljuje krajem XX. stoljeća“. On naglašava da je koncept traume posuđen iz medicine, a obuhvata promjenu kao takvu, bez obzira na njezin sadržaj, ali pod uvjetom da je iznenadna, sveobuhvatna, temeljita i neočekivana. Taj intenzitet i sadržaj promjene može proizvesti bolan šok za socijalno i posebno kulturno tkivo društva. Paradoksalno je, ovo se odnosi i na promjene koje su inače progresivne, dobro došle i namijenjene ljudima. Kulturna trauma, prema Stzompki, započinje dezorganizacijom kulturnih pravila i pratećim osobnim dezorijentacijama pojedinaca i čitavih skupina, koja je kulminirala čak i gubitkom identiteta, ili dezorijentacijom u shvatanju novih identitetskih markera. Traumatičnom raspoloženju, koje se širi u društvu, suprotstavljaju se različite strategije suočavanja.

diskurs napretka
diskurs krize
diskurs traume

Ako su one uspješne, trauma se pretvara u mobilizirajuću snagu za ljudsko djelovanje i stimulira kreativno društveno postojanje. Takav se teorijski model primjenjuje i testira podacima koji se odnose na radikalne političke, ekonomske i kulturne transformacije u zemljama Srednjeg Istoka i Evrope nakon sloma komunizma. Ta trauma nastala u zemljama nakon sloma komunizma posebno je izražena u zemljama koje nisu ušle u članstvo Evropske unije i NATO (na početku treće decenije 21. stoljeća, to su Bosna i Hercegovina, Srbija i Kosovo, dok su Sjeverna Makedonija, Crna Gora i Albanija ušle u sastav NATO saveza).

U svakom slučaju društvene promjene veliki su izazov za sociologiju i njezin osnovni sadržaj i ostaju i dalje to biti.

Abdel Alibegović

5.2. Čovjek i njegova okolina – osnovni pojmovi i problemi socijalne ekologije

Uvodna razmatranja

217

Pripadnici ljudskog roda i fizički i duhovno bivaju neraskidivo vezani i oslonjeni na svoje okruženje, na svoju okolinu, odnosno na prirodu, a čiji su i nerazdvojni dio. Čovjekova relacija s njegovim okruženjem biva zasnovana na konstantnoj razmjeni koja je ontološka i egzistencijalna datost ljudskog postojanja.

Karakteristično je i to što se većina živih bića pasivno odnose spram svoga okruženja, a čovjekova je uloga dijametralno drugačija. Naime, čovjekova relacijska veza s njegovim okruženjem na najvišem je nivou aktivnosti i djelovanja u smjeru prilagodbe prirodnog okruženja njegovim potrebama, zahtjevima i pogledima na svijet.

Simptomatično je i to kako čovjekov odnos spram njegova okruženja možemo odrediti kao kulturu prilagođavanja i potčinjavanja, a u konačnome ishodu i *kulturu kontrole i potčinjavanja* svoga okruženja. Tehnika kao iskonsko umijeće ovladavanja i nadogradnje čovjekovih nedostataka i manjkavosti,

kao vid posebnog umijeća, ali i rasterećenja čovjekovih prije svega fizičkih i kognitivnih pregnuća u tehničko-tehnološki napredak biva jedan od glavnih faktora koji kulturu obrađivanja i odgovornog prilagođavanja prirodne okoline transformira u kulturu iskorištavanja i retrogradne kontrole svih *mreža životnosti*. U tom smislu valja misliti i razumijevati odnos čovjek spram njegovog okruženja, toposa, staništa, doma, okoline, odnosno u tom kontekstu nastojimo otvoriti ključna polazišta ekološke znanosti i globalne probleme socijalne ekologije. Odnos čovjeka spram njega i njegove okoline razmatramo i na tragu *neodrživog razvoja, sunovrata čovječanstva* (Žiga, 2012: 16) u ekološku krizu, koja je prije svega kriza sistema društvenih vrijednosti, kriza svjetonazora kojim čovječanstvo rapidno ide u nove forme sunovrata. Čovječanstvo je, ovladavši prirodom prije nego je ovladalo svojim samorazumijevanjem i holističkim razumijevanjem svijeta oko sebe, podredilo i žrtvovalo svoju okolinu, univerzalnost Života pukim ekonomskim interesima, zapravo, kapitalnim interesima i time, *tehničirajući* (Sofradžija, 2015) svijet organskog, trajno transformiralo ukupnost životnih formi na Zemlji i oko nje.

Osnovne pretpostavke i karakter čovjekovog odnosa spram oikosa/staništa

218

Kako bismo uopće mogli u teorijsko-empirijskom smislu adekvatno promišljati i razumijevati osnovne probleme i izazove socijalne ekologije, neophodno je problematizirati područje samog smisla i intencija čovjekove spoznaje, kao i domete društvene misli savremenog čovječanstva. Zapravo, društvena misao i jeste svojevrsna sinteza akumuliranih spoznaja čovječanstva, koja je diktirana i uvjetovana oblicima društvene svijesti kao što su: moral, filozofija, religija, ideologija, znanost, umjetnost itd. Analizirajući ishodišno-utočišne kategorije kao uporišta za ukupni sadržaj čovjekovog svjetonazora, tj. modela viđenja svijeta, moguće je razumjeti čovjekov odnos/djelovanje i ponašanje spram njegovog okruženja.

Ishodišne kategorije koje autori *Sociologije* (Žiga i Đozić, 2013: 23) apostrofiraju kao ključne za karakter čovjekovog odnošenja spram njegovog daljeg i bližeg okruženja prije svega su: *Bog, Priroda i Čovjek*. Od izbora ishodišno-utočišne kategorije zavisit će cjelokupni sadržaj odnosa i relacija čovjeka i njegovog okruženja.

Prema tome, ukoliko je za polazišnu kategoriju prema kojoj čovjek odgovara na smislenost i svrsishodnost svoje egzistencije, smisla

svoga postojanja i djelovanja odabrana centralna kategorija Boga, tada čovjek svoje djelovanje i svoju misiju usklađuje sa zakonitostima koje proizlaze i koje pronalazi u kategoriji Boga. Također, odabirući i preferirajući kategoriju Prirode kao temeljnu i polazišno-utočišnu kategoriju, čovjek nastoji svoje razumijevanje i djelovanje uskladiti s univerzalnim zakonima i načelima ove kategorije. Ukoliko se čovjekov svjetonazor i izvor cjelokupnog viđenja svijeta bazira na isključivo vlastitim iskustvima i spoznajama, tada je privilegovana ishodišno-utočišna kategorija Čovjeka kao isključivog mjerila svih vrijednosti. Čovjekovom svjetonazoru, prema kojem gradi ukupnu mrežu akcija i relacija spram svoga okruženja, nije strano ni rezonovanje smislenosti svoga postojanja i djelovanja ni preko svojevrzne sinteze svih triju ishodišno-utočišnih kategorija. Zapravo, u našem pristupu i razumijevanju želimo favorizirati upravo ovakav vid holističkog načina razumijevanja bogatstva svijeta Života.

Čovjekovo odnošenje spram svijeta koji ga okružuje, kao što smo vidjeli, determinirano je njegovim odabirom ishodišno-utočišnih kategorija, a njegov cjelokupni odnos prema samome sebi i ukupnom okruženju nije ništa drugo do kultura u punom smislu značenja.

Stoga, ovako shvaćena kultura jeste oblik odnošenja prema sebi i svome okruženju, odnosno to je "način na koji jedna ljudska zajednica živi i regulira svoje odnose sa prirodom, sa drugim ljudima i sa Bogom i te odnose prenosi u nauku, tehniku i umjetnost, u svoj privredni sistem i svoje ustanove" (Žiga i Đozić, 2013: 345).

Uz preduvjet za razumijevanje značenja ekologije općenito, kao i osnovnih problema i izazova socijalne ekologije pored problematiziranja područja smisla i intencija čovjekovog viđenja i djelovanja na svijet oko sebe, neophodno je ukratko otvoriti i pitanje osnovnih socioloških pojmova kao drugi preduvjet za adekvatno razumijevanje fenomena ekološkog. Naime, u osnovni pojmovno-kategorijalni aparat unutar sociološkog diskursa nužno je uvrstiti pojam društva i pojam čovjeka, jer cjelokupnost društvenog života, društvene grupe, društvene pojave, društvenu strukturu i oblike društvene svijesti mi analiziramo na osnovu specifične interaktivne isprepletenosti i umreženosti društva i čovjeka, odnosno čovjeka u društvu. S obzirom da su pojmovi čovjek i društvo samo dvije strane jedinstvene pojavnosti, sada nam se značajnim i svrsishodnim čini uvesti i treći osnovni sociološki pojam, a to je pojam čovjekovog/društvenog

prirodnog okruženja. Razumijevajući čovjeka kao *homo duplexa*, *homo fabera*, *homo ludensa* i *homo sapiensa* i *zoon politikona*, a društvo kao cilj i svrsishodan proizvod uzajamnih djelatnosti ljudi, čovjekovo/društveno okruženje možemo promatrati i analizirati s obzirom na elemente sadržajnosti društvenog okruženja, pa prema tome možemo govoriti o prirodi (najbližem okruženju u biološkom smislu, a ne Prirodi kao ishodišnoj kategoriji, Univerzumu koga je i sam čovjek dio), tehnologiji, priraštaju populacije, načinu društvenog života, kulturi kao elementima čovjekovog/društvenog okruženja. Ostaje nam još da ukažemo na to kako čovjek iskazuje svoju društvenu bitnost (Žiga i Đozić, 2013: 141), odnosno na koji način intenzivira svoje ulaženje, zahvatanje i upliv u svijet koji ga okružuje. Dakle, čovjek svojim praktičnim i svjesnim odnosom spram sebe samoga, spram društva i prirode, a na način slobodnog izbora mogućnosti za doseganje svojih intencija/nastojanja, a sve putem društvene komunikacije, ostvaruje i iskazuje svoju društvenu bitnost u svijetu Života.

Značaj ekološke znanosti u kontekstu antropološko-ekološke invazije

Evidentno je čovjekovo odnošenje i djelovanje na njegovo prirodno okruženje još od samih početaka ljudske civilizacije. Bilo da je riječ o lovačko-sakupljačkom načinu života ili poljoprovrednom načinu obrade i iskorištavanja prirodnih površina, primjetna je čovjekova intervencionistička uloga na Zemlji. Međutim, sve do razvoja moderne industrije „priroda je u mnogo većoj mjeri dominirala čovjekovim životom nego što je on uticao na nju“ (Gidens, 2003: 625), da bismo danas sve češće i u stanju antropološko-ekološke krize govorili o čovjekovoj invaziji, atacima i agresiji na svoje prirodno okruženje u vidu neodgovornog iskorištavanja resursa, u vidu onečišćenja i zagađenja, neodrživog razvoja, globalnog zagrijavanja, rapidnog i radikalnog utjecaja na klimu itd. Utječući hiljadama godina na svoje prirodno okruženje, savremeni čovjek našao se u situaciji da je „izgubio osjećanje udomljenosti u svijetu i kosmopolitsku sigurnost“ (Kovačević, 2013: 57), te je sve dublje i dublje tonuo u krizu neslučenih razmjera. Uzroke ovakvog stanja nužno je tražiti u čovjekovom antropocentričnom svjetonazoru, mehanicističkoj paradigmi i mehanicističkom modelu života, gdje je eksploatacija prirodnih resursa glavni imperat koncepta bezgraničnog rasta – napretka.

Upravo se problemi s kojima se suočava savremeno čovječanstvo, a koji su posljedica antropocentričnog svjetonazora, predmet interesovanja i jedne od najatraktivnijih grana biologije, a riječ je o ekologiji.

Etimološki naziv *ekologija* ima svoje korijene u grčkoj složenica *oikos*, u značenju okolina, nastamba, kuća, dom, stanište, i *logos*, u značenju riječ, pismo, govor, dijalektika, znanost. Zapravo, ekologija kao grana biologije proučava, propituje i istražuje ukupnost odnosa živih organizama, pojedinačnih vrsta, ali i njihovih zajednica, prema onome što smo imenovali kao čovjekovo okruženje, sredina. Stoga ekologiju možemo odrediti i kao znanost koja „ispituje odnose živih bića prema sredini u kojoj žive, kao i odnos jednih (bića) prema drugima“ (Lavić, 2014: 191). Kao dodatno pojašnjenje osnovnog značenja i intencija ekološke znanosti Klaić navodi kako ekologiju možemo razumjeti i kao znanost o „odnosu organizma prema okolini, o njegovu smještaju i pojavljivanju u prostoru“ (Klaić, 2001: 355), ali također i kao posebnu znanost o modalitetima i formama života.

Kada je u pitanju ekološka znanost, značajno je napomenuti da je riječ o relativno mladoj disciplini. U većini izvora kako na našem govornom području tako i u svijetu prva upotreba termina *ekologija* pripisana je njemačkom biologu Ernstu Haeckelu (Ernst Heinrich Philipp August Haeckel), koji je još 1866. godine u svojoj knjizi *Povijest stvaranja* upotrijebio ovaj naziv. Tačnije, riječ je njegovim djelima *Generelle Morphologie der Organismen – General morphology of organisms* objavljenom 1866. godine i *Natürliche Schöpfungsgeschichte – The History of Creation* objavljenom 1868. godine, u kojima se susrećemo s prvim određenjima *biološke ekologije* (Cifrić, 1989: 298), kako je naziva Cifrić, referirajući se na spomenuta dva djela Ernsta Heckela. U početku je zamisao Ernsta Haeckela bila da se naziv ekologija klasificira kao jedna od poddisciplina zoologije, a koja bi istraživala „sveobuhvatnost odnosa između životinjskih vrsta i njihove neorganske i organske okoline“ (Marković, 2005: 29). Ernst Haeckel ističe kako je ekologija svojevrsni „politički popularizator darvinizma u znanosti i društvu“ (Cifrić, 1989: 298), te da kao jedna od disciplina biologije i poddisciplina zoologije za svoj primarni cilj ima proučavanje cjelokupnog procesa u međudjelovanju živih organizama spram njihove prirodne okoline, kao i utjecaju prirodne okoline na stanje živih organizama. Dakle, riječ je posebnoj formi odnosa između prirodnih faktora, bilo da je riječ o organskim ili anorganskim kategorijama, i odnosa cjelokupne egzistencije životinjskih

organizama, među koje Haeckel ubraja i samog čovjeka. Stoga, prema Haeckelu, „čovjek je dio životinjskog svijeta, dio prirode, a osnovni procesi prirodne cirkulacije materije i prirodnih ciklusa izmjene tvari i energije prirodni su procesi, djelo same prirode“ (Cifrić, 1989: 298). Imajući u vidu intencije Haeckela, koji prema viđenju primarnog zadatka ekologije kao jedinstvene znanosti s predmetom proučavanja odnosa organizama i izvanjskog svijeta što ih okružuje, ali kojeg su i sami sastavni dio, možemo reći da je naglašavao ukupne *egzistencijale uvjete* u definiranju ekologije i njenih dometa. Tako je na predavanju na Filozofskom fakultetu u Jeni 1869. godine Haeckel ekologiju vidio kao „učenje o ekonomiji, o domaćinstvu (*Haushalt*) (životinjskih/prirodnih – op. a.) organizama“ (Cifrić, 1989: 298).

Postepeno, iz klasičnog određenja ekologije kao poddiscipline zoologije i s iznimno usko specificiranim predmetom istraživanja dolazi do razvoja ekologije u jedan samostalni sistem ideja koji naglašava multidisciplinarni karakter u pristupu pojavama i odnosima živih organizama i njihovog okruženja, te time bivaju otklonjene zapreke i redukcionističke barijere prema kojima je ekologija bila isključivo vezana za prirodne znanosti.

Uzimajući polazišnu osnovu u razumijevanju značenja ekologije kao znanosti koja proučava ukupne procese međudjelovanja živih organizama i njihovog prirodnog okruženja, bilo je logično, slijedom specifikacije i specijalizacije znanja o prirodnim i društvenim fenomenima našega svijeta života, da dođe do podjele unutar ekologije s obzirom na područje ili vrstu živih organizama čije se međudjelovanje s okolinom želi analizirati. Stoga je ekološka znanost podijeljena na *ekologiju biljaka*, *ekologiju životinja* i *humanu ekologiju* (Marković, 2005: 32). Ekologija biljaka u središtu svoga interesovanja ima relaciju biljaka spram drugih biljaka, kao i odnose s njihovom okolinom. Ekologija životinja tiče se proučavanja rasta, broja, rasporeda i ponašanja životinja među drugim životinjama, ali i njihovog odnosa spram njihove okoline. Imajući u vidu da životinje uveliko zavise od biljaka koje im služe kao hrana ili sklonište, ekologiju životinja nije moguće u potpunosti razumjeti bez relacija s ekologijom biljaka. Humana ekologija, a kasnije socijalna ekologija, predstavlja jednu posebnost u predmetu istraživanja, a u odnosu na ekologiju biljaka i ekologiju životinja. Čovječanstvo je, utočivši u industrijsku i postindustrijsku krizu, uvidjelo kako više nije u mogućnosti savladati svijet koji je djelo čovjekovih ruku, te se i početak istraživanja unutar humane, socijalne ekologije može hronološki pratiti, kao i utonuće u antropološko-

ekološku krizu. Angažiranje socijalne ekologije treba analizirati s aspekta *globalnih kolonizatorskih tendencija* (Cifrić, 1989: 297) savremenog industrijskog društva. Zapravo, govorimo o tendencijama koje obilježavaju izrastanje i utemeljenje socijalne ekologije kao zasebne znanstvene discipline. Uvažavajući napredak od isključive metodologije deskriptivnosti okolnog svijeta do sistematske dubinske analize, utemeljenje socijalne ekologije kao posebne znanosti prati tendencija „kretanja problematike od biološkog ka socijalnom polju“, kao i tendencija koja se tiče procesa „ekspanzije od lokalne ograničenosti određene znanstvene predmetnosti ka svjetskoj i globalnoj razini“ (Cifrić, 1989: 298).

Humana ekologija, a kasnije socijalna ekologija biva u početku tretirana kao jedna od medicinskih disciplina koja na sebi svojstven način proučava životnu sredinu i čovjeka. Na tragu systemske dubinske analize i multidisciplinarnog karaktera istraživanja unutar socijalne ekologije, možemo konstatovati da je socijalna ekologija u direktnoj vezi sa znanjima iz sociologije, tehnike, arhitekture, ekonomije, medicine, prava itd. Socijalna ekologija nastoji razumjeti sve relacije koje čovjek kao biološko biće ima prema vanjskom svijetu. Stvarajući odnose i relacije spram prirodnog okruženja, čovjek gradi i posebnu vrstu relacija i s drugim pripadnicima svoje vrste, što je također u fokusu interesovanja kada je riječ o istraživanju socijalne ekologije. U istraživačkom polju interesovanja socijalne ekologije leži i ljudski potencijal da mijenja, modificira i privremeno ili trajno narušava prirodne cikluse, za šta nisu potentna druga živa bića.

Stoga, možemo zaključiti kako socijalna ekologija nastoji analizirati utjecaje i rezultate ljudskog djelovanja na njegovo prirodno i socijalno okruženje, kao i to da socijalna ekologija svoje mjesto pronalazi u istraživanjima koja su, prije svega, sociološka, antropogeografska, psihološka itd.

Na socijalnu ekologiju gleda se i kao na poseban ekološki način u analiziranju ljudskog društva i njegovih relacija sa životnom sredinom. Naglasimo i to kako socijalna ekologija svoje ishodište, ali i uporište pronalazi u sociološkim disciplinama kao što su ekonomska sociologija, sociologija rada, sociologija dokolice, sociologija porodice, sociologija organizacije, sociologija životnih stilova, a sve u kontekstu transformativnih procesa načina života i djelovanja savremenog čovječanstva i ustanovljavanja *društva rizika* (Sofradžija, 2007) u kome su sasvim drugačije definirane ljudske mogućnosti, potrebe, vrijednosti, ideali i sama budućnost, za razliku od predindustrijskih društava.

Osnovni pojmovi i problemi socijalne ekologije – neodrživi razvoj i antropocentrična vizura svijeta

Ključno određenje za sam značaj razmatranja i istraživanja koja baštini socijalna ekologija tiče se činjenice da razumijevanje i istraživanje ekoloških problema nije niti može biti izvan konteksta društvenih odnosa u kojima se o tim pitanjima raspravlja, a koji su odlučujući faktor i za nastanak samih ekoloških opasnosti, problema i rizika.

Čovječanstvo se suočava sa situacijom u kojoj sve dublje tone u krizu i gdje glavne karakteristike globalne antropolokoško-ekološke krize jedino možemo razumjeti u kontekstu dominantne kulture Zapada.

Naime, ovom kulturnom i mentalnom okviru imanentna je *mehanicistička paradigma, mehanicistički model života/svjetonazora* (Kovačević, 2013: 59). Na tom misaonom fonu Biočanin i Stevanović konstatuju, analizirajući ovovremenu civilizaciju, kako je “današnja civilizacija razvijana na paradigmi stalnog materijalnog rasta i podsticanja beskrupulozne potrošnje prirodnih resursa. Posledice su poznate – čovečanstvo ulazi u treći milenijum sa globalnim ekološkim problemima: oštećenje biosfere i njenih ekosistema, demografska eksplozija – do 2040. godine očekuje se 10 milijardi stanovnika, globalne promene klime, iscrpljenost prirodnih resursa, narastanje otpada u ogromnim količinama, oštećenje zdravlja ljudi i životinja.” (Biočanin i Stevanović, 2019: 5). Kada je riječ o mehanicističkoj paradigmi, paradigma konstantnog i nekontroliranog materijalnog rasta i podsticanja beskrupulozne potrošnje prirodnih resursa, a sve u cilju ispunjenja kapitalnih interesnih aspiracija svjetskih elita i njima podređenih centara moći, sve to je moguće povezati s novovjekovnim konceptom dualističkog konceptualiziranja društva i prirode u kojem se etablirala potreba dominacije društva nad svim prirodnim, a na štetu prirodnog okruženja svih živih bića. Autoritet znanja (znanosti) biva instrumentaliziran u svrhu iskorištavanja, uništavanja i potčinjavanja prirode u duhu *epistemologije osvajača* (Cifrić, 2012: 126), tako da time biva razvijen „jedan potpuno novi svijet – svijet efikasnosti, racionalnosti i progresivnosti” (Kovačević i Kovačević, 2019: 52), koji čovjeka i sva druga živa bića, ali i njihovo prirodno stanište, dom, okruženje, dovodi u stanje stalnih rizika, odnosno u stanje neodrživog razvoja.

Socijalna ekologija nastoji svojim uvidima u našu svakodnevnicu

otvoriti pitanja koncepta neodrživog razvoja i, uporedo s tim, ukazati na ključne faktore koji ugrožavaju kvalitet života svih živih bića.

U najznačajnije faktore ovog antropocentrično orijentiranog koncepta razvoja prije svega ubrajamo *stanovništvo*, i to u smislu povećanog broja ljudi na Zemlji, a što na osnovu koncepcije *epistemologije osvajača* otvara probleme prostora, ishrane, odjeće, vode, energije itd. Zatim, problem s kojim se suočava socijalna ekologija u svojim istraživanjima, a koji je ujedno i globalni problem, tiče se *globalne nejednakosti*, koja je generirana upravo antropocentričnim, evropocentričnim, zapadnocentričnim vizurama svijeta i njegove budućnosti. *Savremena poljoprivreda* (Jošt i Cox, 2005) u kombinaciji s dometima u genetičkom inženjeringu jedan je od najznačajnijih faktora rizika u savremenom društvu. *Voda, zrak, zemljište* u kontekstu savremenih društava bivaju ugroženi preduvjeti opstanka svih živih bića, a samim time i glavni faktori rizika za život u savremenim društvima.

Čovječanstvo, insistirajući i ustrajavajući na modelu neodrživog razvoja, doprinosi konstantnoj kontaminaciji resursa vode, zraka i zemljišta, što opet generira nove faktore rizika kao što su kisele kiše, globalno zagrijavanje, deforestizacija, ekološke katastrofe, hemijsko, biološko i nuklearno ratovanje, ekološki kriminalitet itd.

225

Glavna intencija socijalne ekologije biva da se svi pobrojani izvori rizika, opasnosti i ekoloških problema mogu i imaju razumijevati kao socijalno uzrokovane katastrofe ili katastrofe u nadolasku.

U pojmovno-kategorijalni aparat socijalne ekologije, to jeste u osnovne pojmove, a ujedno i problemska područja socijalne ekologije, želimo uvrstiti sljedeće pojmove:

Ekologija – znanost (učenje) o međusobnim odnosima između svih živih bića (bioloških organizama), te između živih bića i njihove okoline, odnosno njihovog prirodnog okruženja. Ekologija nastoji istraživati i propitivati strukture i funkcije *domaćinstva prirode*, tj. strukturu i funkcije biosfere i njene sisteme, uzimajući u obzir potrebe svih živih bića.

Ekologija

Biosfera (biota) – označava i odnosi se na cjelokupni površinski prostor Zemlje, tj. odnosi se na prostor koji je pogodan za život i koji je naseljen živim bićima (ljudima, životinjama, biljkama, gljivama, algama, mikroorganizmima).

Biosfera

Životna sredina,
okolina, okruženje,
okoliš

Životna sredina, okolina, okruženje, okoliš – odnosi se na uvjete života u kojima egzistiraju sva živa bića. U pitanju je posebno i iznimno kompleksno polje, prostor različitih životnih relacija i procesa, a koji su imanentni, svojstveni svim živim bićima. Termini *stanište* i *okolina* mogu biti korišteni i u kontekstu prostornog radijusa u kome živa bića zadovoljavaju svoje osnovne životne potrebe.

Čovjek

Čovjek – jedna posebnost u određivanju čovjeka može biti imenovana *paradoksom čovjeka*, a riječ je o situaciji da čovjek ima zadatak samoga sebe odrediti u svijetu čiji je sastavni dio. Stoga se u definiranju značenja i uloge čovjeka, osim određenja čovjeka kao živog bića s jedinstvenom i kompleksnom biološkom, duhovnom, kulturnom komponentom, čovjek nastoji odrediti i preko svojih obilježja. Izdvajamo neka od najčešćih i najfrekventnije upotrebljivanih obilježja kao što su: *homo sapiens* – razumno biće, *zoon politikon* – društveno biće, *homo faber* – biće rada, *homo ludens* – biće igre i zabave, *homo technicus* – biće tehnike.

Antropocentrizam

Antropocentrizam – koncepcija koja čovjekovu ulogu, djelovanje u prirodnom i društvenom ambijentu uzima kao vrhovnu i hijerarhijski najvišu. Antropocentrična slika svijeta polazi od uvjerenja da je „čovjek u središtu svega i da sve postoji radi njegovih ciljeva i koristi, da ljudska povijest ima smisao u stalnom napretku, da su čovjeku svojstvene isključivo ciljno-racionalne snage, a da osjećaji i ono nesvjesno (još neosviješteno – op. a.) mogu biti patogeni ili uopće ne postoje“ (Cifrić, 2012: 15). Moguće je govoriti o trojakoj tipologiji kada je u pitanju ovaj fenomen, te stoga razlikujemo ekocentrizam, tehnocentrizam i antropocentrizam.

Ekološka kriza i
ekološki problemi

Ekološka kriza i ekološki problemi – svijest o ekološkoj ugroženosti i problematičnoj budućnosti čovjekove životne sredine, a samim time i ugroženosti svih živih bića (ljudi, životinja, biljaka, gljiva, algi, mikroorganizama), biva aktualizirana u momentu kada se uočavaju mnogostruki negativni efekti ekonomskog i tehničko-tehnološkog koncepta napretka i definicije života. Negativni efekti na zdravlje i stanje ljudi, životinja, biljaka i svih drugih živih bića u direktonoj su vezi s uništavanjem biološke raznolikosti, s klimatskim promjenama i neprestanim i neodrživim konceptom iskorištavanja prirodnih resursa.

Održivi razvoj

Održivi razvoj – riječ je o konceptu razvoja u kome dominira ideja očuvanja, održivosti i ravnoteže između ekonomsko-

razvojnih potreba čovječanstva i realnih, raspoloživih kapaciteta našega prirodnog okruženja. Profesor Ibraković u svome radu *Problemi socijalne ekologije u bosanskohercegovačkom društvu* održivi razvoj definira kao poseban koncept razvoja „koji zadovoljava potrebe sadašnjih generacija, a da istovremeno ne ugrožava mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe“ (Ibraković, 2010: 85). Održivi razvoj nije ništa drugo do odgovornost za sebe i svijet oko sebe, dakle, održivi razvoj je i zaštita ljudskog zdravlja, zaštita temeljnih ljudskih prava, unutargeneracijska solidarnost i solidarnost među generacijama, promoviranje i kreiranje otvorenog i demokratskog društva, uključivanje građana u donošenje odluka, naglašavanje značaja i odgovornosti poslodavaca i svih socijalnih partnera, uvažavanje privrednih, socijalnih i drugih aspekata u kreiranju ekoloških i drugih politika, naglašavanje obrazovanja kao ključnog agensa u procesima socijalizacije za primjenu ekološki najbolje dostupne tehnologije, recikliranje i obnavljanje prirodnih resursa, promoviranje ekološki održive proizvodnje i potrošnje, konstantni rad na različitim mjerama opreza i prevencije ekoloških rizika.

Zaključna razmatranja

Kako bi bili osigurani svi uvjeti i preduvjeti opstanka živih bića i harmonične koegzistencije s njihovim prirodnim okruženjem, nužna je alternativa čovjekovom ovovremenom načinu razumijevanja sebe i svijeta. Nužno je otkloniti sve paradokse s kojima se ljudska civilizacija susreće, a koje su djelo njenih ruku.

Jedan od najizraženijih paradoksa naše savremene civilizacije ogleda se u činjenici kako smo iznimno dobro upućeni u sve detalje stanja svijeta, u sve faktore rizika i u sve stvarne opasnosti, a koje su proizvod koncepta neodrživog razvoja s jedne strane, a s druge strane, „koliko god smo preokupirani katastrofičnim prognozama, jednako malo ih uzimamo u obzir u svojim životima“ (Žiga i Đozić, 2013: 111-112).

Paradoksalno je to što čovječanstvo ne želi prihvatiti ulogu *zemljoradnika vremena* (Žiga, 2006), niti ima, barem za sada, snage da ono što zna o sebi i stanju svijeta mijenja u kontekstu principa održivog razvoja kao jedinog adekvatnog rješenja za globalne i lokalne ekološke izazove i prijetnje. Neophodno je težiti, a to je jedna od intencija i glavnih zadataka socijalne ekologije, ka razvijanju univerzalnog koncepta odgovornosti, znanja i sposobnosti čovječanstva da prevenira katastrofalna predviđanja kao posljedice *ekološke onesviještenosti*, te da na globalnom nivou počnemo tragati i implementirati principe univerzalne obnove ljudskog duha i ljudske odgovornosti prema svijetu.

5.3. Savremeni svijet i povijesna transformacija društva

Ubrzano preobražavanje i preoblikovanje savremenog svijeta poprima takve razmjere kakvih do sada nije bilo u povijesti. Povijesna transformacija kojoj je danas izručen svijet nije ostavila nedinutim nijedno polje ljudskog djelovanja. Savremeni globalni procesi i dramatična društvena previranja ukazuju na izrazitu složenost našeg doba; stoga ne čudi da A. Giddens već na prvim stranicama svoje obimne *Sociologije* ukazuje da je jedna od glavnih tema kojom se nužno i dominantno bavi upravo *svijet koji se mijenja*. Giddens će potom cijelo treće poglavlje u istoj knjizi nasloviti upravo tako – *Svijet koji se mijenja* (Giddens, 2003: 54). Sam pokušaj razumijevanja dubokih društvenih promjena podrazumijeva zahvatanje savremenog svijeta u njegovim novim značenjima i bitno novim odnosima i iskustvima.

Nema sumnje da se savremena sociološka misao neosporno nalazi pred mnogobrojnim izazovima i pitanjima koja se nužno otvaraju uporedo s kontinuiranim društvenim mijenama u promišljanju i kritičkom sagledavanju nove društvene racionalnosti. U mnogo čemu ovo je *novi svijet*, što nepovratno mijenja našu stvarnost na svim razinama ljudskog iskustva.

Manuel Castells u svojoj knjizi *Kraj tisućljeća*, a u okviru podnaslova *Postanak novog svijeta*, ukazuje zbog čega je ovo novi svijet: novi su čipovi računara, nova su sveprisutna mobilna komunikacijska sredstva, nov je genetski inženjering, nova su elektronički integrirana globalna finansijska tržišta koja djeluju u realnom vremenu, nova je međusobno povezana kapitalistička privreda koja obuhvaća cijelu planetu, novo je što većina urbane radne snage radi u preradi znanja i informacija, novo je što većinu stanovništva svijeta čini urbana populacija, novi su odlazak sa scene sovjetskog imperija, iščezavanje komunizma i završetak hladnog rata, nova je sveopća svijest o potrebi očuvanja okoline i povijesno je nov nastanak umreženog društva, utemeljenog na bezvremenom konceptu (Castells, 2003: 360). Sve ove promjene koje duboko i nepovratno transformiraju svijet pozivaju da se promisli i kritički sagleda društvo u svoj njegovoj složenosti, dinamici razvoja i mnogostrukosti društvenih odnosa.

Transformacija je za veliki broj savremenih autora (Beck, Meyer, Castells, Virillio), kako se može vidjeti iz recentne literature, ključna riječ jer se “pred našim očima i pod našim rukama zbiva pojmovna i oblikovna mijena” svijeta. Naslovi knjiga kao *Transformacija političkog* (T. Meyer, 2003), *Transformacija rata* (Von Creveld, 2010), *Vodič kroz digitalnu transformaciju* (D. Rogers, 2017), *The Transformation of Intimacy* (A. Giddens, 1992) i dr. ukazuju na jasno redefiniranje postojećih bitnih pojmova i kategorija. Savremeni globalni procesi stvaraju nove društvene paradigme, zapravo, govorimo o neumitnoj smjeni paradigmi. U okviru savremene sociologije nastaju sasvim nove sociološke discipline: *sociologija interneta*, *sociologija cyber kulture*, *sociologija medija*, *digitalna sociologija*, *sociologija tehnike*, *sociologija rizika*, *sociologija globalizacije*, *sociologija emocija* i dr.

Sama sociologija kao temeljna društvena znanost našla se pred potrebom i zahtjevom redefiniranja i na neki način proširenja predmetnog okvira istraživanja u razumijevanju novih društvenih fenomena, što neosporno doprinosi njenom razvoju.

Naporedno s promjenama u strukturi društva, koje je već samo kapilarno prožeto tehnologijom, kao i razvojem sasvim novih oblika društvenosti i interaktivnosti, usponom umreženog društva i globalizacijom kao najizraženijim procesom našeg doba, podrazumijeva se i nameće kretanje u novim teorijskim pravcima i otvaranje novih pitanja u okviru sociologije, samim time što društvena stvarnost nije statična niti je ikada u stanju mirovanja. S globalizacijskim procesima nastali su novi prostori i okviri djelovanja, nastalo je “isprepletanje starih i novih silnica” u svijetu koji se ubrzano mijenja i gdje je primjetna smjena paradigmi jer se “naizgled granitne ideje vodilje i koordinate promjena same mijenjaju, a sa njima mijenjaju se temelji i osnovni pojmovi moći i vladavine, zakonitosti i vlasti, gospodarstva, države i politike” (Beck, 2004: 16). Nema sumnje da je globalizacija društveni fenomen sa širokim implikacijama. Mnoge od njih Giddens razmatra u svojoj obimnoj *Sociologiji*, ukazujući pri tome da samu globalizaciju čini skup nepredvidljivih procesa, nad kojima je teško uspostaviti kontrolu, a što nužno otvara mnoga pitanja, između ostalog, i nezaobilazno pitanje rizika, kao i neodgovornog djelovanja čovjeka. Ne biva nimalo slučajnim da ovaj autor govori o *Odbjeglom svijetu*, kako je uostalom i naslovio svoja

predavanja pretočena u knjigu.²² Savremeno društvo već se suočava s nemogućnošću upravljanja novonastalim rizicima. U našem dobu, u eri novih tehnologija, sve se jasnije prepoznaju posljedice *atomske, informatičke i demografske bombe*, te “tri historijske eksplozije” o kojima je govorio Albert Einstein, na šta nas podsjeća Paul Virillio u *Informatičkoj bombi* (Virillio, 2000: 133). Sveprisutnost novih tehnologija nesumnjivo je primjetna u svim aspektima života; neosporno je da je inovativna tehnologija preoblikovala svijet i promijenila sliku društva. Nesumnjivo, primjena novih tehnologija duboko transformira ukupan društveni prostor.

Sve promjene koje su zahvatile svijet, preobražaji informacijske tehnologije, kao i znanstveno-tehnički napredak uopće, prema M. Castellsu, trebali bi biti uvodna tačka prilikom svake ozbiljne analize kompleksnosti nove kulture u nastajanju.

Tehnokultura, kultura stvarne virtualnosti²³ otvara i novi sistem komunikacija, posredovan tehnologijom, zasnovan na umreženoj integraciji višestrukih načina komunikacije, što daje iskustvo novog oblika socijalne interakcije. Manuel Castells o ovome govori u okviru podnaslova *Savijezde Interneta i Kultura stvarne virtualnosti* (Castells, 2000), ukazujući da je internet, koji jeste jedinstvena sinteza vojne industrije i znanosti, kičma svjetske računarski posredovane komunikacije, čiji je utjecaj na društvo nemjerljiv. Internet je komunikacijski medij; kao takav on nužno vodi novom razumijevanju zajednice, jer se najveća preobrazba društvenosti desila “u trenutku zamjene prostornih zajednica mrežama, kao novim oblicima društvenosti” (Castells, 2003: 142). Uspon umreženog društva moguć je i ostvariv samo pomoću tehnologije, naprosto jer se umreženo društvo ne može razumjeti bez razvoja novih tehnologija koje dovode do nepovratne digitalizacije društva. Teorija telematskog ili informacijskog društva pokazuju da je digitalna mreža novih tehnologija “zarobila svijet”, na sasvim specifičan način “uhvatila u mrežu”, koja opet ima Janusovu prirodu jednog sve prisutnijeg i prepoznatljivijeg “života na mreži”.

Treba razumjeti da je i sama “tehnologija medij u doslovnom smislu, ona posreduje percepcije, način prisjećanja, oblikovanje identiteta” (Čačinović-Puhovski, 2001: 12). Nadalje, svako od ovih

22 Svoja predavanja koja su kasnije pretočena u knjigu Giddens je naslovio – *Odbjegli svijet* (2005), jer, kako sam kaže, taj naslov najbolje oslikava iskustva i osjećaje mnogih u vremenu brzih promjena. Podsjetit ćemo da nije prvi koji je upotrijebio ovaj izraz *Odbjegli svijet*. Naime, dosta ranije dao ga je antropolog Edmund Leach, koji je nakon spomenutog naslova stavio upitnik. Prema Giddensu, danas nikakav upitnik više nije potreban.

23 Castells na više mjesta u nekoliko svojih djela govori o kulturi stvarne virtualnosti; posebno mu posvećuje peto poglavlje *Kultura stvarne virtualnosti* (356-402). Vidjeti i: *Internet galaksija* (Castells, 2003: 225).

pitanja posebno je bitna problemska cjelina i istraživačka tema, npr. problem identiteta s globalizacijskim procesima postavlja se u novom svjetlu, potom pitanje percepcije svijeta i života u sve više posredovanom društvu, koje opet razvija sve složenije oblike društvene posredovanosti, kao i stvaranje velikog broja novih ili alternativnih društvenih pokreta.

U visokotehnologiziranim društvima koja su već ostavila “daleko iza sebe pisaću mašinu a ne mogu živjeti bez Interneta i informacijske rijeke koja ih preplavljuje” (Gadamer) čovjek se uči kompjuterskom jeziku koji postaje *lingua franca* savremenog doba. Simbolički kodirani jezik kompjutera strukturiran je tako da se moraju usvojiti njegova pravila, univerzalni simboli i tehnike, što je u konačnici jedan oblik uniformnosti, jednoobraznosti. Naše društvo omogućava “tako enorman porast kvantitativno-statističkih istraživanja i pohranjivanja informacija, da se možemo zapitati ne postaje li život društva rezultat organizacijskog umijeća upravljanog svijeta” (Gadamer, 1997: 3). Upravljanje, disciplinirano, kontrolirano, nadzirano i telenadzirano društvo predmet je analize velikog broja autora (Foucault, Deleuze, Giddens, Virillio, Agamben...).

Napokon, čini se da “svijet koji se mijenja za nas predstavlja veliki izazov”, između ostalog, jer se “sve žestće organizira i birokratizira”²⁴ (Gadamer, 1997: 109), kao što razvija i usavršava nove umrežene oblike *posredovanja*, najprije birokratskog posredovanja, medijskog, kao i posredovanja tehnologijom, a sama tehnologija je *medij*. Sloterdijk bi jednostavno rekao da živimo u “posredovanošću natopljenom društvu” (Sloterdijk, 2001: 141). Danas već govorimo o megabirokratiji, hipermedijskom okruženju, hiperkapitalizmu, postmodernosti, nanotehnologiji, tehnosocijalnosti, teleprisutnosti, tehnosferi, gdje su primjetni prefiksi *post-*; *hiper-*; *neo-*; *mega-*; *nano-*; *težno-*. “Post” je za Becka ključna riječ našeg vremena za razmjer bespomoćnosti, jer “prošlost plus ‘post’ – to je osnovni recept s kojim u nerazumijevanju, punom riječi i teško shvatljivih pojmova, stojimo danas naspram stvarnosti” (Beck, 2001: 17). Tehnologija mijenja izgled svijeta, ali i način na koji mi gledamo i doživljavamo svijet. Kada smo govorili o ubrzanom preobražavanju ukupnog društva, “društva akceleracije”, kako ga neki nazivaju, treba reći da je svijest o općem ubrzanju bitna

24 “Naš svijet koji se mijenja za nas predstavlja veliki izazov: izbjegavanje samoubilačkih ratova, zaštita prirodnog okoliša koji nas opskrbljuje i o kojemu mi brinemo, promicanje blagostanja ljudi, čuvanje i briga za prostore naših sloboda, i to u vlastitoj zemlji i u drugim zemljama i na drugim kontinentima, te njihovo ispunjavanje tradicijama koje su se u njima razvijale – a sve to u svijetu koji se sve žestće organizira i birokratizira. Jedva da još možemo shvatiti šta znači kompjutersko doba”.

u našam razumijevanju svijeta koji se transformira upravo u skladu s ovim izrazitim tehnološkim ubrzanjem i nezaustavljivim razvojem tehnologije. Paul Virillio u analizi savremenog doba uzima kao bitnu odrednicu upravo *ubranje*; uvodi novi termin u vokabular da bi objasnio logiku i utjecaj brzine na društvo, kao i posljedice koje iz toga slijede. Nauku o brzini, odnosno ubrzanju, Virillio naziva dromologijom (Virillio, 2007), upozoravajući na neposrednu vezu između ubrzane tehnološke transformacije svijeta i globalne nesigurnosti.

Našu stvarnost obilježava nevjerovatan rast i izrazita promjena samog opsega protoka, dostupnosti i brzine informacija. Uzletom novih tehnologija, sada na kraju *Gutenbergove galaksije*²⁵, postoji primat slike nad tekstem, jer "jezik slika" u digitalnom dobu potiskuje pisanu riječ i tekst; uspostavlja se nova *galaksija*, *McLuhanova*, odnosno *kultura slika*, u kojoj primjetno najviše sama slika "dolazi do riječi" – svijet slika postaje slikom svijeta. Jean Baudrillard, jedan od savremenih teoretičara medija, smatra da se u dobu u kojem su tehnologija i masovni mediji preprisutni stvara nova realnost – hiperrealnost. *Život u slikama*, *život na mreži*, *život pred ekranom* postali su svakodnevica savremenog čovjeka, neosporno preobražavajući ljudsku predstavu o samoj stvarnosti. Guy Debord određuje savremeno društvo kao *društvo spektakla*, a to je samo jedno od mnogih određenja društva koje smo ovdje spomenuli. Spektakl nije samo dekor stvarnog svijeta, nego samo srce nestvarnosti ovog društva, prema Debordu, prepoznaje se u propagandi, filmu, vijestima, reklamama, zabavi, zapravo blještavilo spektakla potrebno je jednom društvu koje stoji pred "industrijom budućnosti", ali jednako tako i društvu čija je svakodnevica postala preorganizirana, prenapregnuta, ubrzana, čija se ukupna situacija prepoznaje, kako bi rekao Zerzan, u obliku postmoderne iscrpljenosti.

Elektronska magija u digitalnom svijetu i ispostavljenost ekranu ima svoju zavidljivost, fascinacija dostignućima inovativnih tehnologija primjetna je na svakom koraku. Prepoznajući svekoliku ispostavljenost medijima u ekraničkoj kulturi, u kojoj se mijenja razumijevanje kategorija *prostora* i *vremena*, možemo govoriti o situaciji na koju je ukazao McLuhan kada govori o medijima, simbolički je poredeći sa zatvorom bez zidova.

Hipnotički element medija, uronjenost u hipermedijsko okruženje i zaslijepljenost ekranom svakom čovjeku današnjice

25 Castells detaljnije govori o značenju Gutenbergove i McLuhanove galaktike u *Usponu umreženog društva* (Castells, 2000: 356).

dobro je poznata. Savremena medijska kultura jeste kultura visoke tehnologije.

Dovedeni smo pred pitanje dešava li se napredak tehnologije jednom nepripremljenom čovječanstvu. Naše društvo određuje se i kao *društvo rizika / rizično društvo*. Prethodno smo rekli da samu globalizaciju čini skup nepredvidivih procesa, nad kojima je teško uspostaviti kontrolu, što, dakako, otvara pitanje postojanja najrazličitijih rizika i neodgovornog djelovanja čovjeka. Danas već govorimo o *hiperprodukciji* rizika (Beck) s kojim se suočavaju savremena društva, jer se razaznaju izrazito razorne posljedice novonastalih proizvedenih rizika (vidljivih i nevidljivih, koji nisu ni prostorno ni vremenski ograničeni), do čega je najviše dovela tehnička tvorba života i čovjekovo nekontrolirano interveniranje u prirodu. Globalno rizično društvo otvara mnoga pitanja, od ekologije i uništenja životne sredine, odgovornosti znanosti i inovativnih tehnoloških dostignuća (Weizsacker) do pitanja genetski modificirane hrane, genetskog inženjeringa u biotehnološkom dobu kojim se preobražavaju i zakoni ljudskog života, gdje se čovjek “iznenada našao u posjedu jedne takve sudbonosne moći” redizajniranja i programiranja života (Jonas, 1990; Beck, 2001; Habermas, 2006). Sve to za savremenu sociologiju, kao temeljnu društvenu znanost, ne smije biti “faktografija koja uzaludno opominje” (Žiga, 2012: 47).

U situaciji kada progres biva rutinom savremeni čovjek našao se u sasvim novom iskušavanju svijeta i području djelovanja, kao i odgovornosti kakvu prethodna društva nisu poznavala.

Hans Jonas u svom poznatom djelu *Princip odgovornosti* naglašava pitanje odgovornog djelovanja i potrebu zasnivanja jedne nove **etike** za tehnološku civilizaciju. Naprosto, avanturizam tehnologije koja se usuđuje ići do krajnjih granica prisiljava nas da se usudimo misliti o krajnjim posljedicama (Jonas, 1990: 8). Svi ovi tek dijelom nabrojani složeni procesi, koji duboko transformiraju svijet, kako smo prethodno ukazali, pozivaju da se kritički sagleda društvo u njegovoj kompleksnosti, da bi se razumjeli i objasnili uzroci, karakter, pravci i dinamika ukupnih promjena. Dakle, u ovom kontekstu treba sagledati izazove koji se postavljaju pred savremenu sociološku misao.

5.4. Od etnologije ka socijalno-kulturnoj antropologiji

Sociologija kao nauka od samih početaka bavljenja izučavanjem društva povezivala se s osobinama ljudi i društvenih grupa, institucija, te identitetskih oznaka pojedinaca i kolektiva koji oni čine. Kultura joj se nametala kao diferencirajuća odrednica koja je čovjeka i njegove društvene tvorevine razlikovala od drugih živih bića. Strogo razdvajanje naučnih disciplina često predstavlja i parcijalizaciju ukupnog znanja, te proizvodi ekskluzivitet u bavljenju određenim područjima društvenog života, što je najbolje „osjetila“ sociologija. Naime, iz njenih bazičnih korijena, pa i metodoloških postulata formirale su se brojne naučne discipline koje pretendiraju na apsolutnu samostalnost. Takva vrsta samostalnosti nemoguća je u sadašnjim globalizirajućim društvenim odnosima, jer rezultati istraživanja bivaju nedovoljno osvijetljeni samo kada se posmatraju iz jednog naučnog diskursa. To se najbolje vidi na primjerima pojma etničkog, kao i u drugim aktuelnim pojmovima kao što su identiteti, ali i posmatranje geopolitičkih kretanja. Zato je svaku od aktuelnih tema iz prošlosti i sadašnjosti u projekciji razvoja ljudskog društva u budućnosti nemoguće izostaviti doprinos većeg broja naučnih disciplina, a istraživanja svake teme u pravilu su interdisciplinarna. Zbog toga i pitanje vremenskog slijeda nastanka naučnih disciplina, što je jedna vrsta vremenskog poimanja i u društvenim naukama, nije jednostavno pitanje koje bi moglo izdvojiti različite diskurse, ali i različite izvore koji figuriraju kao akademski prihvatljivi.

Naime, sve je jasnije da i izvori i teorijski pravci u savremenim društvenim i humanističkim naukama imaju svoj obrazac u tzv. zapadnom pogledu na svijet. Možda je to najvidljivije na primjeru etnologije, koja se često posmatra kao nauka o drugom i drugačijem, jer svoje korijene ima upravo u tom odnosu (posmatranja i suočavanja s drugim).

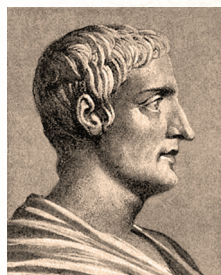
Susret s „drugim“ i njegovo opisivanje znatiželjni filozof i putnik u prošlosti, bilo da je riječ o Grku Herodotu, Rimljaninu Tacitu ili Marokancu Ibn Batutti, vjerno ili začuđeno, ali i subjektivno, piše o tim „novim“ ljudima koje upoznaje i preko njega se s njima upoznaje i rijetka čitalačka, ali putem usmenih predanja i druga vrsta publike. Ti putopisi praćeni su prethistorijskim i srednjovjekovnim pretjerivanjem, da bi privukli pažnju čitalaca, i bili su djelomični podsticaj za velika istraživanja koja će u tom

svijetu pronalaziti ono što je supstancija pažnje vladara: nova bogatstva, plemenite metale, dijamante i rijetke rude, začine, drvo i robovsku radnu snagu. To je pitanje koje ostaje otvoreno, ali na njega nije teško ni dati pravi odgovor.

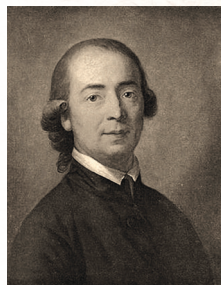
Historijski razvoj etnologije

Jedan od rijetkih autora koji se bavi historijatom etnologije kao nauke Hermann Bausinger (Bauzinger, 2002) ističe da ima autora koji smatraju da su neke nauke postojale “oduvijek”, pa bi se tako uvjetno moglo reći i za etnologiju, jer se od najranijih spominjanja čovjeka pretpostavlja da su ga rukovodile određene misli i svijest o sebi i okolini, da su postojale i određene misaone radnje koje su davale pečat i ostavljale tragove, uspostavljajući tradicije, dajući umjetnički pečat, način odijevanja, stanovanja, razvoj jezika, kulturne tvorevine, socijalne forme organiziranja itd. Naravno, možemo se složiti s ovim autorom, koji smatra da naučni pristup postoji tamo gdje postoji sistematično interesiranje za neki predmet i gdje to interesiranje proizvodi institucije s posebnom tradicijom, pri čemu on naglašava da među preteče spada djelo **Kornelija Tacita** (55-120) *Germanija*. Ovo djelo reafirmirat će se sredinom 15. stoljeća, kada će se i u Italiji, a posebno u sadašnjoj Njemačkoj, pojaviti brojna djela koja iz humanističke perspektive propagiraju *duh naroda* (**Herderov** izraz koji se spominje prvi put 1775. godine i mnogi ga smatraju početkom etnologije).

Kao poseban narod stari Grci pojavljuju se na prijelazu iz bronzanog u gvozdeno doba u vrijeme raspada rodovskog tipa društva, a već su poznati narodi Ahajci, Kidanci, Kričani, Palazgi, Daorci, a spominju se i Feničani i Kiklopi. Nakon *Ilijade* i *Odiseje* spominju se kod Herodota i Skiti, Tračani, Etiopljani, Pigmeji... Herodot je inače živio u Perziji i djelomično je njegovo zanimanje za druge narode povezano i s tadašnjim perzijskim multietničkim društvom. Ratovanje Aleksandra Velikog i zapisi o narodima koje su upoznali ili osvojili nastavak su zanimanja za druge narode. I rimski period nije donio ništa novoga, osim što su drugi narodi opisivani kao monstrumi, a Lukrecije Kar na kraju stare ere iznosi jedno biološko stanovište da čovječanstvo prolazi kroz određene stepene razvoja: od spilje, lovci prave odjeću, osnivaju porodice, a onda se udružuju, počinje govor, upoznavanje vatre, upotreba bakra, željeza itd. Značajni su doprinosi Tukitida, Ksenofana, Tacita (Germanija), tu je i Cezar sa zapisima Galima i Feničanima. Arapi su obišli mnoge zemlje u vrijeme procvata islamske države i njenog širenja. Tako Abu Salih, Ibn Battuta, Ibn Jobair, Ahmad

**Publius Cornelius
Tacitus**

**Johann Gottfried
Herder (25. august
1744. – 18. decembar
1803.**

Ibn Haldun

ben Ali Maqrizi u svojim zapisima s putovanja opisuju ljepote zemalja koje su osvojene. Nerado se ističu značajni islamski putopisci poput Al Jakubija, Il Bekra, Ibn Bature i **Ibn Halduna** (1332–1406).

Ibn Haldun, za kojeg se s pravom može reći da je preteča nauke o društvu, uočava da je društvo nužno, da su razlike u običajima uvjetovane razlikama u načinu pribavljanja životnih sredstava, da treba učiti historiju kako bi se shvatio položaj čovjeka (Pišev, 2013).

Al Masudi

Prve vijesti o Slavenima daje „arapski Herodot“ **Al Masudi** (Bagdad, druga polovina 9. stoljeća – Al Fustat u Egiptu, 957) u svojim knjigama *Zlatne livade i rudnici dijamanta* i *Knjiga pouka i preispitivanja*. Doprinos mislilaca porijeklom iz tadašnjeg islamskog svijeta nije na realan način prikazan u postojećim historijskim udžbenicima i u oblasti etnologije, ali i kulture uopće. Obično se njihov doprinos ili nedovoljno poznaje ili jednostavno zanemaruje.

Većina putopisaca iz ovog perioda bili su ili kao prethodnica ili i sâmi neposredni učesnici u kolonizaciji „dalekih“ zemalja i naroda: Južne i Sjeverne Amerike, Afrike, Azije, Australije i Novog Zelanda. Svojim opisima davali su materijala za opisivanje nadmoćnosti Zapada Evrope kao najvećeg stupnja evolucijske „ljestvice“ u razvoju čovječanstva. Vodile su se stoljećima rasprave da li ti „drugi“ (rase, plemena, čitavi narodi) uopće i imaju dušu. Cijela historija koloniziranja i nezamislive pljačke tih krajeva, koja u modificiranom obliku traje i u 21. stoljeću, mada su se ti narodi „oslobodili“ od kolonijalizma, potvrda je tih stavova.

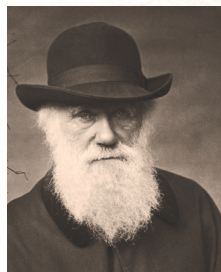
Na određeni način u *putopisnoj fazi razvoja etnologije*, možemo se složiti s Aleksandrom Boškovićem, to je više individualno opisivanje kojem u cijelom tom periodu nedostaju *komparacija* i sistematski pristup (Bošković, 2005: 80).

Zanimanje za „drugog“ i drugačijeg u ranijem periodu ljudske historije (antika, pa i srednji vijek) sporadična je pojava koja je zavisila od stjecaja okolnosti i obavljanja službe na dvorovima vladara ili avanturističkog pustolovnog duha pojedinca. Razdaljine između novootkrivenih krajeva, nesigurnost putovanja i njegova dužina vremenskog trajanja nisu dozvoljavali da se te informacije prenose.

Thomas Hylland Eriksen i Finn Sivert Nielsen (Eriksen & Nielsen, 2001) ističu da su industrijska revolucija i novi oblici transporta

omogućili migraciju iz Evrope prema novim zemljama (tako je nastala i kovanica „novi svijet“) prije svega u obje Amerike, Australiju, Afriku, Novi Zeland, Aziju, čime je smanjen demografski pritisak u Evropi, a industrijska proizvodnja i u poljoprivredi omogućila višak proizvoda, viši društveni standard i bolje zdravstveno zbrinjavanje, što dovodi do povećavanja nataliteta i drastičnih promjena. Činjenica da je sve veći broj Evropljana, ne samo avanturista nego i državnih službenika, došao u susret s novim narodima povećava potrebu boljeg upoznavanja kulture, historije, etničke i rasne strukture domorodačkog stanovništva. Takvi se susreti odvijaju „uživo“ i taj period upravo proizvodi potrebu detaljnijeg opisivanja tih naroda. Sve se više njihovi opisi oslobađaju pretjerivanja i mitoloških predrasuda, a nemala iznenađenja su zadivljenost civilizacijama koje su postojale prije evropske. Evropa u tom periodu (kraj 18. i početak 19. stoljeća) apsolutno dominira nad ostatkom svijeta, ali je i sama suočena s promjenama koje nosi upravo taj industrijski i tehnološki zamah. Širenje evropske kulture u novim zemljama često je povezano s represivnim mjerama. Veliki utjecaj vrši promijenjena klasna struktura i promjena globalne slike svijeta uz stalna tehnološka unapređenja, pri čemu se javljaju brojni filozofski pravci, pojedinci koji kritički promišljaju cjelokupni život čovjeka i njegove shematizirane karakteristike i historijski razvoj. Nadire prosvjetiteljska ideja sekularnog društva, potkopavaju se „vječna carstva“ i monarhije, a u oblasti ideja veliki doprinos i podsticaj novim promišljanjima daju i brojna naučna objašnjenja svijeta oko nas, pri čemu je za razvoj društvene misli, pa samim time i etnologije/antropologije, doprinio, vjerovatno i htijući, **Charles Darwin** (1809–1881), čije su djelo *Porijeklo vrsta* (1859) i na njemu zasnovana evolucionistička teorija u organskom svijetu imali presudan utjecaj na evolucijsko objašnjavanje društva.

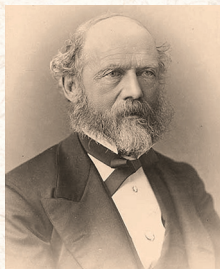
Sve do 19. stoljeća pojam „etnologija“ nije bio u frekventnoj upotrebi i uglavnom se koristio za opisivanje raznih vrsta etnografskih procesa i zabilješki, ali ne kao oznaka posebne znanosti. Korištenje ovog naziva o narodima i kulturama među prvim je predložio francuski naučnik **Jean-Jacques Ampere**, koji je 1830. razvio opću klasifikaciju antropoloških (humanističkih) znanosti, među kojima je izdvojio etnologiju. Prvi put naziv koristi slovački isusovac **Adam Franjo Kollár** u knjizi *Ljepote prava i povijesti ugarskog kraljevstva* (Beč, 1783) i **Alexandre César Chavanes**, profesor akademije u Lausanni, u svome djelu *Ideje o povijesti filozofije* (1787).

Charles Darwin

Jean-Jacques Ampere

Adam Franjo Kollár
Alexandre César
Chavanes

Lewis Henry
Morgan

etnologija

Antropologija se počinje izučavati kao posebna znanost prvo u Engleskoj. Javno „predstavljanje“ naziva etnologija trebalo bi se tretirati kroz osnivanje Pariškog društva za etnologiju 1839. god.

Utjecaj evolucionizma u društvenim naukama podstakla su istraživanja naroda i u toj oblasti veliki utjecaj imao je **Lewis Henry Morgan** (1818–1881), koji je ustanovio poznatu periodizaciju u razvoju ljudskog društva kroz tri faze (*divljaštvo*, *barbarstvo* i *civilizacija*). On je istraživao Irokeze u Sjevernoj Americi. Sadrži koji su u prvi mah opisivali te narode („primitive“ ili domorodačke) u vrijeme kada se uspostavlja naučna sistematizacija, nakon industrijske revolucije i začetka moderne, odnosili su se u prvi mah na oblast pod imenom **etnologija**.

Pod etnologijom su se podrazumijevala istraživanja drugih naroda, a posebno onih urođeničkih, nepoznatih široj evropskoj, odnosno zapadnoj javnosti. Predmet istraživanja i razvijanja istog stereotipa odnosa prema „drugom“ bili su i krajevi Evrope na Balkanu pod osmanlijskom vlašću.

Opisi putopisaca od 16. preko 19. stoljeća pa sve do savremenog doba, s manjim ili većim izuzecima, stereotipno su opisivali zemlje Balkana kao zaostale i narode kao primitivne u odnosu na ostali dio Evrope, čime su izgrađene stereotipne predstave (v. Begović, 2012). To je došlo do izražaja i u tretiranju Bosne i Hercegovine i njenog „otkrivanja“ cijelom svijetu u vrijeme agresije 1992–1995. godine. Mada je geografski u Evropi i pripada najdubljim poznatim korijenima povijesti kontinenta u svakom pogledu, Balkan se često tretira kao Orijent na vratima Evrope i na početku treće decenije 21. stoljeća.

Prosvjetiteljski geografski determinizam širi i ideju o „plemenitom divljem čovjeku“ koji živi prema prirodnim zakonima, od čega je savremeni civilizirani čovjek, koji živi prema zakonima društva, nastao evolucijom.

L. W. Morgana

Opsežna etnografska građa tako je postala osnova za izgradnju teorije o progresivnom razvoju pojedinih naroda i njihovih kultura. Taj evolucioni pristup prisutan je i u sociologiji, počevši od prvih osnivača, a etnografska istraživanja **L. W. Morgana** i drugih predstavljala su podsticaj za formiranje periodizacije ljudske historije i „dokazivanje“ rješavanja brojnih dilema koje su se otvarale. Etnologija, koja se pod ovim imenom prvi put spominje krajem 18. stoljeća, doživljava svoj procvat u sljedećem stoljeću. Pojavila se nužna potreba da se daju teorijska objašnjenja uočenih razlika u kulturnom razvoju naroda, elemenata veza i solidarnosti

na raznim osnovama, uključujući i etničku pripadnost i identitet zajednice, razjašnjavanje uzroka rasnih razlika među narodima, lingvističkih dilema, specifičnosti društvene strukture, svojine, vlasti, objašnjavanje povijesnog toka, procvata i pada naroda iz kojih su ostali grandiozni spomenici kulture, pitanja porodičnog života, odnosa među spolovima, dobnim i klasnim strukturama itd. Uz već rečene praktične razloge pomaganja u kolonijalnim osvajanjima, intenzivnije su se i uz druge nauke čiji je razvoj pokrenut počele na različitim stranama svijeta javljati teorije i koncepti, oblikovali su se naučni smjerovi i škole koji se svojom sistematizacijom transformiraju u nauku pod jedinstvenim nazivom nauka o narodima, odnosno etnologija. U svakom pogledu rasprava o narodima, njihovo poređenje, kulturološke karakteristike i stepen razvoja predstavljaju tipičnu ljudsku djelatnost, dakle, povezani su sa čovjekom i kao subjektom i kao objektom tih procesa. Zbog toga je od početka to i nauka o čovjeku – **antropologija**. To u određenoj perfekcionistačkoj sistematizaciji naučnih oblasti i njihovog diferenciranja i po predmetima istraživanja, ali i metodologijom koju one koriste, stvara nemalu zbrku oko toga šta koja oblast predstavlja.

antropologija

S obzirom da je pojam etničkog jedan od vrlo široko tumačenih i korištenih pojmova u društvenim naukama, većina dilema o istraživanju šta je „starije“ – etnologija ili antropologija, nastala je u vrijeme ponovne afirmacije etniciteta i etničkog u savremenom dobu, ali i razvoja zanimanja za razne sfere ljudske dimenzije i čovjeka kao društvenog bića.

239

Antropologija se počinje izučavati kao posebna nauka prvo u Engleskoj, gdje se pojavljuje **Edvard B. Taylor** (1832–1917), koji na Oxfordu ima katedru pod nazivom Socijalna antropologija. U akademskim krugovima veliki je utjecaj ostvario i **James G. Frazer** (1854–1941), koji je bio Taylorov učenik i koji se bavio proučavanjem mita i religije. Njegovo djelo *Zlatna grana* kao i Taylorova djela *Primitivna kultura* i udžbenik *Antropologija* ostvarili su veliki utjecaj. Ono što je posebno važno jeste da je s izučavanjem etnologije/antropologije na univerzitetima prevaziđena faza razvoja ove nauke uz neke druge nauke (filozofija, sociologija, psihologija, pa i geografija) ili bavljenje njome sporadično, a često i neprofesionalno – amaterski.

Edvard B. Taylor

James G. Frazer

Sredina i druga polovica 19. stoljeća period je kada i materijalni predmeti iz drugih zemalja, nošnje, nakit, povijesni i kulturni artefakti iz „dalekih“ krajeva postaju tražena roba, a to je vrijeme nacionalnog buđenja, čemu doprinose i izložbe narodnih

**Zemaljski muzej u
Sarajevu**

rukotvorina, prikazi običaja, bilježenje bajki, mitova, afirmacija narodnih junaka, odnosno svega onoga što osigurava, kada je o vlastitom narodu riječ, pohranjivanje kulturnih sjećanja, dokaza o zajedničkom porijeklu, zajedničkoj historiji, kulturi u cjelini. Tako je 1791. u Nürnbergu, u Njemačkoj, došlo do prve izložbe koja bi se mogla nazvati etnografskom. Nakon Etnološkog društva u Parizu osnovano je Etnološko udruženje u Londonu 1842. godine, zatim Rusko udruženje u Petrogradu 1845. godine, a Muzej u Kopenhagenu osnovan je 1841. godine. Britanski muzej osnovan je 1865. godine u Londonu, Američki nacionalni muzej u Vašingtonu 1880. godine, a iste godine i u Njemačkoj u Berlinu. Zanimljivo je da je **Zemaljski muzej u Sarajevu** osnovan 1888. godine, dakle u vrijeme procvata i velikog interesiranja za kulturu i historiju naroda u cijelom svijetu. Još jedna od šansi afirmiranja narodne svijesti i jačanja bosanskog duha nije ostvarena, jer zbog problema s finansiranjem institucija kulture na državnom nivou u samostalnoj državi Bosni i Hercegovini od 4. oktobra 2012. godine do 15. septembra 2015. godine došlo je do zatvaranja ove značajne kulturne ustanove. Ono što je posebno zanimljivo jeste da nije bilo ni dovoljno građanskog izražavanja nezadovoljstva zbog te činjenice, kao i činjenica negiranja postojanja bosanskog jezika, što govori o nedovoljnom nivou identifikacije s nekim od osnovnih elemenata narodne samobitnosti.²⁶

Pokušaj razgraničenja pojmova etnologija, etnografija i antropologija/antropologije

Od početka razvoja etnologije kao naučne discipline došlo je do mimoilaženja oko njenog naziva, pri čemu su i sami njeni osnivači, odnosno osnovni teoretičari to naglašavali. Tako E. Taylor nauku kojom se bavi naziva etnografijom, a predaje predmet koji je sam ustanovio u Oxfordu, a zove se Socijalna antropologija. Napisao je i udžbenik koji je doživio više izdanja i koji se zove *Antropologija*. Nije slučajno što se osnivanje etnologije i njen najintenzivniji razvoj, ali i razgraničavanje samo naizgled raznorodnih disciplina, dešavalo na tlu zemalja koje su najviše bile u dodiru s drugim narodima, posebno nakon okončanja kolonijalnih osvajanja (Njemačka, Francuska, Engleska, Sjedinjene Američke Države). Naravno, u vrijeme „zlatnog procvata“ etnologije/antropologije nakon Drugog svjetskog rata otvaraju se akademske katedre etnologije/antropologije i istraživački instituti u većini zemalja svijeta.

²⁶ U popisu literature za ovo poglavlje navedeni su autorice i autori među kojima su i mladi perspektivni istraživači koji već rade u akademskim zajednicama na prestižnim univerzitetima u svijetu koji se bave razvojem etnologije, odnosno antropologije. Oni već daju svoj doprinos tom razvoju s obzirom na stagnaciju ovih naučnih disciplina u Bosni i Hercegovini. U povijesti razvoja etnologije u Bosni i Hercegovini upravo je Zemaljski muzej bio okosnica tog razvoja i sa svojom izdavačkom djelatnošću i posebnim Odjelom etnologije, koji je otvoren 1913. godine.

Od prvobitnog osnovnog pojma o drugim kao „primitivnim“ narodima u kasnijem razvoju etnologije/antropologije pokazalo se da evoluciona shema o nadređenosti kultura jednih nad drugima po principu „civilizacijske nadmoći“ nije bila osnovna paradigma, a korištenje termina „primitivni“ ili „zaostali“ postalo je besmisleno.

Jasno je da se može govoriti samo o različitim vrstama kultura, čije bi proučavanje trebalo postati glavni predmet etnologije. Umjesto uvredljivog pojma „primitivni narodi“ naučnici su predložili druge pojmove i koncepte koji su, prema njihovom mišljenju, bili više u skladu s novim predmetnim područjem etnologije. Predloženi su pojmovi „arhaična kultura“, „predindustrijska društva“, „tradicionalna društva“, „neknjiževne kulture“, „plemenska društva“ itd. Svaki od ovih koncepata nastojao je izraziti odgovarajuće karakteristike etničkih kultura, pa su se stoga svi oni sačuvali u modernoj etnologiji ne zamjenjujući ni koncept „primitivnih naroda“, koji i dalje lebdi ne samo u literaturi iz ranijeg perioda nego i u praksi posebno političke (zlo)upotrebe. I neke savremene vojne intervencije manjeg ili većeg obima objašnjavaju se potrebom „kultiviranja“ ili „demokratizacije“, „modernizacije“ tih naroda, čime se takve intervencije prikazuju čak i kao „humane“, a razrušena naselja i poginulo stanovništvo smatra se „kolateralnom štetom“.

Etnologija po pravilu obuhvaća sveukupnu materijalnu i duhovnu kulturu naroda, kao i socijalnu organizaciju. Tu spada i ekonomika, tehnologija, rukotvorine, umjetnost, običaji, pravo, institucije, vjerovanja, vrednote. Njena oblast obuhvaća sve narode, ali u nekim evropskim zemljama interes etnologa usredotočen je na tradicionalnu kulturu u vlastitoj zemlji. **Etnografijom** se naziva deskriptivni oblik etnologije (Erlich, 1978: 34).

Etnologija

Etnografijom

Susret s drugim i drugačijim otvorio je prostor za razvoj brojnih novih spoznaja, koje su se razvijale od čuđenja, nerazumijevanja (jezika, oblačenja, stila života, dostignutog stepena kulture, socijalizacije potomstva, društvene organizacije itd.), straha, pa sve do ambicija da se taj stranac (*alien*) ocrni, da se objasni putem stereotipa i predrasuda, a sve u cilju da se zaštite vlastiti identitet, vlastite stečene navike, vlastita tradicija. To je iznjedrilo, od samih početaka razvoja ljudskog društva, svojevrсни **etnocentrizam**, odnosno veličanje vlastitosti kao nečega što je najbolje, čemu su doprinosili svi faktori uključujući i narodnu kulturu, usmene i pismene izvore, pa sve do vlastite religije, srodničkih odnosa i svega drugog što ljude distancira jedne od drugih. I dok je u

etnocentrizam

savremenom dobu došlo do različitog imenovanja naučnih oblasti koje su se u prvi mah zvale etnologija, u Njemačkoj se od početka pravi razlika između istraživanja vlastitog naroda i drugih naroda. Intenzivniji razvoj etnologije povezan je s romantičnim idejama buđenja nacija u Evropi u 19. stoljeću. Tu su i braća Grimm kao značajni i poznati sakupljači narodnih priča, bajki (Bauzinger, 2002). Nasuprot etnologiji kao nauci o vlastitom narodu (*Volkskunde*), razvijala se antropologija (njem. *Völkerskunde*, engl. *anthrophology*, *cultural anthropology*) kao nauka o istraživanju kulture drugih naroda.

socijalna
antropologija
kulturalna
antropologija

etnografija

etnologija

U Velikoj Britaniji u upotrebi je termin koji je najviše promovirao James Frazer – **socijalna antropologija**, u SAD-u se ustalio termin **kulturalna antropologija**. Za razliku od njih, u Francuskoj se razvio specifičan način imenovanja nauke, što je u početku bilo povezano i s aktivnom politikom kolonizacije, posebno u vrijeme vladavine Napoleona. Iz vodećih političkih krugova Francuske izražena su nastojanja da se dobiju što detaljnije informacije o specifičnostima načina života, kulture i tradicije naroda novoosvojenih zemalja. S obzirom da se radi o opisima, nauka je dobila ime **etnografija**, što se zadržalo sve do kraja 19. stoljeća, kada je zbog nedostatka historijskih podataka i teorijskih generalizacija, ali i promijenjenih okolnosti položaja Francuske, došlo do naučne inferiornosti ovako sakupljene etnografske građe. Dodavanje etnografskih opisa povijesnim i teorijskim materijalima omogućilo je da se etnografija početkom 20. stoljeća transformira u **etnologiju**, koja i sve do savremenog doba (21. stoljeća) u Francuskoj zadržava ovaj naziv, koji je u drugim državama Zapada doživio promjene, a u bivšim socijalističkim zemljama tek je s rušenjem velikih socijalističkih federacija došlo do promjene naziva. Fakultet političkih nauka, prema dokumentima Univerziteta u Sarajevu, matični je za predmet Etnologija, s tim da je i na ovom fakultetu u različitim periodima dolazilo do promjene naziva (sedamdesetih godina prošlog stoljeća iz etnologije se „ušlo“ u socijalnu antropologiju, da bi se „vratilo“ nazivu *etnologija*), s tim da je s uvođenjem bolonjskog načina studiranja socijalna antropologija situirana na dodiplomskom, a etnologija na master studiju Odsjeka za sociologiju.

S obzirom da se etnologija/antropologija u svakom od naziva bavi kulturom ili kulturnim tvorevinama, poznato je i u sociologiji da postoji više stotina definicija kulture. Jedna od definicija za koju bi se moglo reći da je u kontinuitetu prihvaćena sve do savremenog doba jeste ona koju je iznio jedan od prvih utemeljivača etnologije (socijalne i kulturne antropologije) **E. Taylor**, koji je 1871. godine definirao kulturu kao „složenu cjelinu

Sir Edward Burnett
Tylor (2. oktobar
1832. – 2. januar
1917.)

koja uključuje znanje, vjerovanje, umjetnost, moral, zakon, običaj i svaku drugu sposobnost i navike koje čovjek stječe kao član društvene zajednice” (Haviland, 2004: 34). U antropološkom diskursu kultura ima neke zajedničke karakteristike koje su univerzalnog karaktera:

1. Kultura je **podijeljena**, pri čemu postoje originalne individualne varijacije; svaka individua je jedinstvena jer i ono što uči razumijeva na svoj način. Kultura je podijeljena na spolne, generacijske, klasne, etničke i druge karakteristike i specifičnosti. **podijeljena**
2. Ona **se uči**, a ne nasljeđuje se biološki. Proces kojim se kultura prenosi s jednog naraštaja na drugi naziva se **enkulturacija**. **se uči**
enkulturacija
3. Kultura se zasniva na **simbolima**. Najvažniji simbolički aspekt kulture jeste **jezik**. **simbolima**
jezik
4. Kultura je integrirana, pri čemu svi aspekti neke kulture funkcioniraju kao uzajamno povezana cjelina (Haviland, 2004: 34-47).

U SAD-u je za istu nauku uobičajen naziv kulturna antropologija (negdje se javlja i naziv socijalno-kulturna antropologija, a ima i tumačenja da se ovim nazivom može označiti i etnologija u evropskom poimanju). Do druge polovine 20. stoljeća evropska etnologija uglavnom je proučavala evropsko seljaštvo, smatrajući ga nositeljem i čuvarom posebnih obilježja narodne kulture. U periodu socijalizma u SFRJ ustalilo se mišljenje da se proučava selo, „neiskvarene“ tradicije i ostaci „autentične“ kulture. Ako prihvatimo da se antropologija pojavljuje kao opisivanje susreta s drugim i drugačijim, onda možemo prihvatiti i zaključak: „Proučavanje primitivnih naroda osposobljava nas da bolje sagledamo sebe. Mi obično nismo svjesni posebnih naočara kroz koje gledamo život – potrebno je da onaj ko se bavi naukama o čovjeku spozna samog posmatrača koliko i predmet posmatranja. Antropologija postavlja pred čovjeka veliko ogledalo da se u njemu ogleda sa svojim višestrukim razlikama“ (Fabijeti i drugi, 2002: 13).

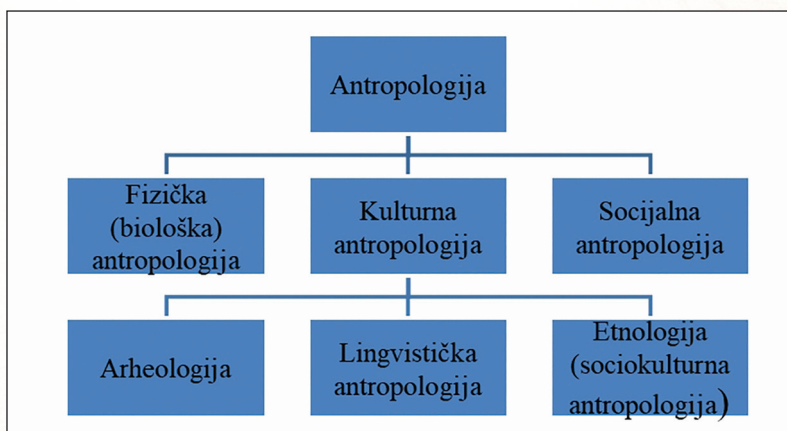
U čestoj je upotrebi i naziv **etnografija**, koji se u nekim krugovima posmatra kao cjelina s etnologijom, jer sakuplja građu na terenu, **etnografija**

piše zabilješke s terena o nekom narodu. Ona, prema mnogim autorima, predstavlja dokumentacionu bazu za etnološke/antropološke analize.

U nekim razmatranjima tretira se kao studija pojedinačnih slučajeva (o konkretnom narodu u jednom segmentu kulture), negdje kao subdisciplina, a dugo je u bivšem SSSR-u i u Rusiji donedavno predstavljala ono što se u drugim dijelovima Evrope posmatralo pod pojmom etnologija. U nekim zemljama razvili su se posebni nazivi za etnologiju (i etnografiju), npr. *néprajz* (mađarski), *народоведение* (ruski), *národopis* (slovački), *narodopisje* (slovenski) i drugi (Roganović, 2017).

Uz historijske oblike seljačke kulture današnja etnologija proučava savremeni način života i kulturu ljudskih društava (etnologija svakidašnjice, etnologija grada, etnologija marginalnih grupa, etničke identitete i sl.), procese identifikacije ljudskih zajednica, međuetničke i međunacionalne odnose, migracije, tradiciju i okoliš, narodnu medicinu, studije o tijelu, kulturne promjene (akulturacija, asimilacija, etnocid) i slično. Ustaljeno je savremeno poimanje antropologije u cjelini kao nauke koja proučava ljudske sličnosti i različitosti, uključujući i porijeklo ljudi, njihove običaje, vjerovanja i druge društvene i kulturne forme.

Na shemi br. 1 vidljivo je savremeno (uglavnom američko) poimanje antropologije kao opće „nauke o čovjeku“. Fizička antropologija istražuje ljude kao biološke organizme dajući akcenat ljudskoj evoluciji i ljudskim varijacijama, a uključuje

Shema br. 1. Podjela antropologije prema: Haviland, 2004: 11. (minimalno modificirana – DŽ. I.)

i istraživanje o rasama u skladu s holističkim pristupom. Njena primjena u savremenom dobu kroz forenzičku antropologiju je identifikacija ljudskih kostiju u pravosudne svrhe uključujući najsavremenija naučna dostignuća analize DNK. Jedan od značajnih istraživača i stručnjaka jeste Cliyd C. Snow, koji je radio u Argentini, Čileu, Haitiju, Filipinima i Ruandi, te bivšoj Jugoslaviji, a posebno Bosni i Hercegovini na osposobljavanju laboratorija za identifikaciju stradalih u agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Postoje laboratorije u Banjoj Luci i Sarajevu i Odsjek za koordinaciju identifikacije u Tuzli, gdje se vrši podudaranje DNK stradalih i bliže rodbine. One su među najbolje opremljenim u svijetu i već pružaju usluge i drugim zemljama.

Dvije su ključne perspektive savremene etnologije/antropologije: holistički pristup u razumijevanju kulture kao interaktivne složene cjeline i kulturni relativizam u tumačenju kulturnih pojava unutar njihova vlastitoga konteksta.

Robert Gordon, antropolog iz Namibije, analizirajući jednu od osnovnih postavki antropologije, **holističku perspektivu**, kaže: „Dok sociolog ili ekonomista ispituju ljepotu cvijeta, laticu po laticu, antropolog je osoba koja stoji na vrhu planine i posmatra ljepotu livade. Drugim riječima, mi pokušavamo uspostaviti širu perspektivu!” (Haviland, 2004). Kulturni relativizam je u antropologiji metodološki princip koji pomaže istraživati i uspoređivati društva bez njihova svrstavanja na intelektualno irelevantne moralne ljestvice.

holističku
perspektivu

Afirmacija terenskog rada uspostavljena je s počecima etnološke historije, a sistematičnost boravka na terenu i još uvijek neprevaziđene evidencije i uniformne obrasce bilježenja na „licu mjesta“ dao je **Bronisław Malinowski** (1884–1942). Njegova djela, a posebno *Argonauti Zapadnog Pacifika*, *Naučna teorija kulture* i *Magija, nauka i religija*, ostvarila su veliki utjecaj i u etnologiji/antropologiji, ali i u sociologiji. Ta djela su sedamdesetih godina u bivšoj zajedničkoj državi prevedena i ostvarila su veliki utjecaj na novi podsticaj izlaska iz svojevrsne krize ove nauke u SFRJ zbog ideologizacije.

Vladimir Ribić (Ribić, 2007) s pravom problematizira pitanje primijenjene i teorijske antropologije, smatrajući da se u samom svom početku ova nauka tretirala više kao primijenjena, jer se smatralo da će izučavanje “primitivnih društava”, što je u prvi mah bio osnovni predmet antropologije (etnologije), biti u funkciji pronalaženja zakonitosti u društvu. To se dešavalo

Bronisław Kasper
Malinowski

po principu “mi smo bili” ono što su “primitivni” narodi koji se “pronalaze”, odnosno oni su naši „živi preci“. Namjera je bila da se osvijetli razvoj ljudskog društva, pri čemu se ne smije smetnuti s uma da se u tome i uspjelo, a zbog čega je evoluciona teorija itekako popularna u svim “naučnim” promišljanjima smislenosti i racionalnosti. Nakon kritika koje je evolucionizam doživio početkom 20. stoljeća javlja se neoevolucionizam kao jedan od mogućih pravaca racionalizacije objašnjenja složenih društvenih pojava.

Danas je jasno da su sva društva svijeta različita.

Antropologija, kao cjelina, pokušava objasniti društvene i kulturne **varijacije** u svijetu, ali njezin važan dio jeste i shvaćanje i razumijevanje **sličnosti** između društava.

Claude Levi-Strauss ističe da je predmet istraživanja antropologije čovječanstvo u cjelini, ali za razliku od drugih humanističkih znanosti ona svoj objekt pokušava shvatiti kroz najrazličitije moguće pojavnosti. Drugim riječima, antropologija proučava koliko ljudi mogu biti različiti, ali istražuje i u kojemu se smislu može reći da svi ljudi imaju nešto zajedničko.

Antropolozi pokušavaju pronaći veze unutar društava, kao i veze između društava. Iako se i danas paralelno koriste svi navedeni termini, pa i etnologija i etnografija, za koje se mislilo da su „zastarjeli“, ipak se od kraja osamdesetih godina 20. stoljeća sve više globalno ustaljuje termin socijalna/kulturna antropologija. O tome svjedoči i činjenica da najveća profesionalna organizacija antropologa u Evropi nosi ime „Evropsko udruženje socijalnih antropologa“. U Srbiji profesionalno udruženje nosi naziv „Etnološko-antropološko društvo Srbije“, a među članovima su i etnolozi, jer je još uvijek u akademskoj zajednici prisutna i sadržajno nešto proširena upotreba naziva i etnologija i etnografija. Bosna i Hercegovina nema profesionalnog udruženja na nivou države niti etnologa/antropologa, a nema ni udruženja sociologa na kraju druge decenije 21. stoljeća.

Odnos sociologije i etnologije/antropologije

Porodice, etničke skupine, narodi i nacije i specifični oblici materijalne i duhovne kulture predstavljaju predmet proučavanja etnologije/antropologije i rezultat su razvoja ne samo prirodnih već i sociokulturnih procesa. Stoga, etnologija/antropologija uključuje sociološke i kulturološke aspekte proučavanja etničkih procesa i tako se neposredno susreće sa sociologijom uopće, ali i s posebnim granama sociologije kao što je sociologija kulture, sociologija nacije, sociologija naselja i druge. O odnosu sociologije i etnologije/antropologije u svome udžbeniku *Sociologija* pišu i Jusuf Žiga i Adib Đozić (Žiga i Đozić, 2013: 31-32).

Prema historijskim i društvenim okolnostima, pa čak i geografskim odredištima nastanka i intenzivnog razvoja (Evropa), jasno je da sociologija i etnologija imaju zajedničku povijest i zajedničke korijene. Teško je strogo razgraničiti i autore jer su neki autori koji spadaju u ključna imena sociologije itekako imali utjecaja na razvoj etnologije, pa i bitno utjecali na širenje, naprimjer, evolucionizma kao dominirajućeg pravca na početku razvoja etnologije kao nauke. To je bio **Herbert Spencer** (1820–1903), ali tu su i obratni slučajevi: na razradu periodizacije ljudskog društva kod **Karla Marxa** (1818–1883) i **Friedricha Engelsa** (1820–1895), a i na njihovu ukupnu teoriju historijskog materijalizma utjecale su teorije etnologa **L. H. Morgana** (shematizirane etape razvoja ljudskog društva od divljaštva do civilizacije) ili uvođenje pojma matrijarhata koju je prvi isticao **Johann J. Bachofen** (1815-1887). Prekretnica u razvoju funkcionalizma, pa i strukturalizma u etnologiji/antropologiji, a prema nekima, i u formiranju posebnog pravca koji se u ruskoj literaturi naziva **Sociološka škola u etnologiji/antropologiji**, bile su teorijske postavke **Émilea Durkheima** (1858–1917). Njegov nećak **Marcel Mauss** (1872–1950), radeći kao profesor na Univerzitetu u Parizu (1901–1939), zajedno sa **P. Rivetom** i **L. Lévy-Bruhlom** utemeljio je Institut za etnologiju. Među njegovim učenicima bila su poznata imena savremene antropologije kao što je i osnivač strukturalizma u etnologiji/antropologiji **Claude Levi-Strauss** (1908–2009) svakako jedan od najznačajnijih savremenih svjetskih teoretičara. To govori o povezanosti nauka sociologije i etnologije/antropologije, pri čemu je jasno da postoje i brojne razlike u preciznijem definiranju predmeta, pa i metoda rada. Ono što etnologiju/antropologiju u ovoj oblasti posebno izdvaja jeste vezanost za terenski rad i Aleksandar Bošković uočava da je to osnovna distinkcija u odnosu na druge nauke koje se možda bave sličnim temama (Bošković, 2005).

Herbert Spencer

Karla Marxa
Friedricha Engelsa

L. H. Morgana

Johann J. Bachofen

Sociološka škola u
etnologiji/antropologiji

Émilea Durkheima

Marcel Mauss

P. Rivetom

L. Lévy-Bruhlom

Claude Levi-Strauss

U početku se sociologija razvijala kao znanost o oblicima zajedničkog života i djelovanja ljudi, pa su stoga predmet njezinog proučavanja oblici ljudske društvenosti: društvene grupe i slojevi, socijalna struktura, socijalne institucije itd. Središnja kategorija sociologije je društvo, koje označava oblike veza među ljudima, u pravilu, zajedničkim životom i djelovanjem na zajedničkom teritoriju. Dakle, sociologija je orijentirana na proučavanje oblika ljudske društvenosti ili socijalne interakcije. Ti su elementi društvenih odnosa od naučnog interesa i za etnologiju/ antropologiju, jer njezino predmetno područje uključuje pitanja stabilnih oblika, obrazaca ponašanja ljudi u društvu. Ali proučavanje ovih pitanja etnolozi provode na drugačiji način nego u sociologiji.

Sociologija nastoji uglavnom proučavati velike i složene zajednice, cijelo društvo kao sistem, socijalne i strukturne veze, dinamiku sociokulturnih sistema na makrorazini. Za etnologiju su od najvećeg interesa problemi socijalne strukture etničkih zajednica, socijalne dinamike etničkih kultura, socijalne diferencijacije etničkih skupina, etničkog identiteta, etničkih obilježja psihe različitih naroda itd.

Drugim riječima, etnologija proučava društvene procese i pojave u različitim etničkim sredinama i etničke procese u društvenim skupinama.

Uz to, nesklad između sociologije i etnologije nalazi se u metodologiji. Sociolog i etnolog najčešće se koriste općim istraživačkim metodama (promatranje, anketa, analiza dokumenata itd.). Ali u korištenju ovih metoda svaka znanost ima svoje osobine. Sociolog u pravilu radi s pisanim izvorima i dokumentima, a etnolog s usmenim i neverbalnim izvorima (kolokvijalni govor, slike, crteži, geste, izrazi lica itd.). Proučavajući dokumentarne izvore, sociolog se okreće tipičnim, standardiziranim dokumentima, a etnolog analizira pojedinačne dokumente biografske vrijednosti.

Dakle, etnologija i sociologija nisu samo neovisne znanosti, već i ona područja društvenih i naučnih spoznaja koja se neprestano konvergiraju i integriraju u procesu traženja i potkrepljivanja adekvatnih modela ljudskog socijalnog ponašanja. Blizina i širina uzajamnih naučnih interesa istih društvenih pojava u sociologiji i etnologiji pokazale su se tako velikima da se 30-ih godina prošlog stoljeća, na spoju ove dvije nauke, formirao poseban naučni smjer – **etnosociologija**. Osnivač etnosociologije bio je

njemački teoretičar Richard Thurnwald, po čijem bi mišljenju ova primijenjena nauka trebala proučavati međusobnu povezanost etničkih i društvenih procesa u životu modernih industrijskih zemalja. (O mogućnostima i granicama etnosociologije šire u: Zdravković, 2003.)

Zaključak

Interdisciplinarnost jedna je od karakteristika savremenih istraživanja i u društvenim i humanističkim naukama. Grubo razdvajanje naučnih disciplina dovodi do parcijalnog pristupa koji ne sagledava više globalno uvjetovane društvene pojave uključujući tu i „narodne kulture“, ali ni potrebu preispitivanja dojučerašnjih paradigmi u razumijevanju svijeta oko nas koji se nalazi u ubrzanoj promjeni.

Zato je i relativno različit naziv za nauku o čovjeku u cjelini, koji se kao sudionik i savremenik XXI stoljeća suočava s brojnim izazovima poput globalnog zatopljavanja, klimatskih promjena, migracija, opasnosti širenja globalnih zaraznih bolesti poput pandemije Covid-19, izazova savremene tehnologije, ali i nove trke u naoružavanju i obnovi hladnog rata i neslučenih oblika nasilja koji se umnožavaju u realnom životu i brojnim trenutnim ratovima i onim koji se tek nagovještavaju.

Mada su svi narodi u svijetu uglavnom opisani i katalogizirani, uvijek ima potrebe za ponovnim vraćanjem etnografskoj građi, ali i novim istraživanjima, komparacijama, pri čemu se mijenja diskurs. Iz skupine naroda koji su do jučer opisivani kao „primitivni“ dolaze istraživači koji propituju zapadna društva i provjeravaju teorije o „kraju historije“, ali i pojavu nasilja, zagađenosti, što je do jučer bilo „tamo“ i kod „drugih“.

Aleksandar Bošković (2002: 337-339) markira istraživačka polja sociokulturalne antropologije u više pravaca, pri čemu je jasno da su to i vrlo važna pitanja savremene sociologije, ali, naravno, iz vlastitog diskursa, uz potrebu komparacije i korištenja obostranih rezultata:

1. prvo je pitanje *identiteta*, bilo da se radi o etničkom, rodnom ili rasnom;
2. drugo polje, prema ovom autoru, jeste proučavanje *tijela*, uključujući tu i *medicinsku antropologiju*. Ovdje se misli, prije

svega, na nove reproduktivne tehnologije i rekonceptualizaciju sistema srodstva u svjetlu utjecaja novih tehnologija, kao i antropologije odnosa među spolovima i konstrukcije spol/rod;

3. *potrošnja i materijalna kultura* treća je velika tema;
4. proučavanje *globalizacije, kretanja i hibridnosti* četvrta je oblast koja obuhvata transprostornost, pregovaračku poziciju do jučer čvrstih i nepromjenjivih pojmova kao što je kultura i njen sadržaj, povratak koncepata poput difuzionizma, migrantske krize itd.;
5. peto polje su *mediji, tehnologija i popularna kultura*.

I ove i druge teme i istraživačka polja jasno ukazuju da su rasprave oko važnosti naziva relativne, a da sadržaji trebaju određivati istraživanja u novim uvjetima, koja će možda s novim idejama dati i neko dodatno ime. Mi se upravo iz tog razloga opredjeljujemo da nazivom etnologija/antropologija ostavimo takve mogućnosti otvorenim. Ondje gdje se u određenom historijskom periodu koristi samo etnologija i mi koristimo taj uobičajeni naziv.

PRILOG

251

Razvoj sociologije u Bosni i Hercegovini	252
Literatura	269
Sažetak	287
Résumé	288
Summary	289
Recenzije	290

Sociologija u Bosni i Hercegovini počinje se izdvajati kao zasebna naučna disciplina tek 60-ih godina 20. stoljeća. Zakasnila u svom razvoju, sociologija kod nas nije mogla u ovom početnom periodu otpočeti življenje a da se prethodno ne rasprave sva bitna pitanja s kojima se sociologija susretala prije sto godina. To su pitanja socioloških teorija, metoda, teorijskih i empirijskih istraživanja, odnos sociologije i ideologije, odnos prema drugim društvenim naukama (historiji, filozofiji) itd.

Ta pitanja bila su i osnovne teme koje je sociološka misao u Bosni i Hercegovini problematizirala. Ova rasprava o teorijsko-metodološkim pitanjima sociologije na početku njenog razvoja uzimaju najviše vremena, što je logično, jer predstavlja izgrađivanje naučnih osnova za njen razvoj.

Rasprave su bile dosta protivrječne, kontroverzne, sa snažnim elementima ideologije i dogmatizma, što su u to vrijeme bili karakteristični za sociologiju uopće, a ne samo za sociologiju kod nas.

Klasična teza o odnosu sociologije i društva koja glasi da se sociologija pojavila u vrijeme opće krize društva, odnosno krize društvenih odnosa, nije se mogla zaobići u ovom radu iz dva razloga. Prvi razlog nalazimo u činjenici da se ta teza potvrdila u praksi i da ga je prihvatila etablirana sociološka misao. Drugi razlog jeste da se u našem društvu sociologija kao priznata posebna nauka počela razvijati tek nakon Drugog svjetskog rata, odnosno stabilizacije društvenih odnosa. Oba ova momenta povezana su i mogu se samo iz čisto metodoloških razloga razdvajati. S obzirom na činjenicu da je taj odnos ipak složen, zahtijevao je ponovno teorijsko propitivanje i promišljanje stoga što se ovo pitanje nije moglo iz evropske i svjetske sociološke misli jednostavno prenijeti u našu, koja je bila u nastajanju, te su na samom početku postavljena mnoga pitanja koja su bila predmet analize prvog dijela ovog rada.

Na prvi pogled to su jednostavna i, reklo bi se, poznata pitanja kao što su: odnos sociologije i društva, odnos sociologije i ideologije, odnos sociologije i marksizma (primarno historijskog),

²⁷ Tekst ovog priloga izvod je iz autorovog magistarskog rada odbranjenog na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, aprila 2002. godine. Esad Ljubović (2002), Razvoj sociologije u Bosni i Hercegovini, Godišnjak BZK Preporod, str. 349-363, Sarajevo.

metodološka pitanja istraživanja društva u sociologiji, kao i uloga sociologije u preobražaju društva (društvenih odnosa).

Od svih ovih problema najviše prostora posvećeno je odnosu sociologije i historijskog materijalizma. Istraživanjem je pokazano da u dužem vremenskom periodu nije postignut zadovoljavajući odgovor na ovo pitanje. Ostala je dilema da je historijski materijalizam sociologija, odnosno da između ovih kategorija nema razlike, bez obzira na naučne rasprave. Tek se u novije vrijeme sociologija verificira i konstituira kao samostalna društvena nauka (historijski materijalizam ostao je jedna od socioloških teorija). Time su stvoreni uvjeti za prevladavanje ideološke komponente u razvitku sociologije kod nas.

Ako se iz sadašnjeg vremena postavi pitanje zašto je dolazilo do ovih rasprava i divergencija, razlog se može naći u činjenici što je na djelu bilo stvaranje i razvitak novih socijalističkih društvenih odnosa koji su primarno bili vezani za teoriju marksizma.

Težeći ka stvaranju objektivnih interpretacija, tj. da se marksizam ne pretvara u puku ideologiju, ova misao se vezivala za sociologiju kao objektivnu nauku o društvu. Pri tome ne treba zaboraviti da je u našoj marksističkoj misli sociologija tretirana kao građanska – buržoaska nauka o društvu.

Drugo, u vezi s ovim osnovnim pitanjem treba spomenuti iniciranje rasprave o naučnim metodama istraživanja u sociologiji. Ona se odvijala u kontekstu oštrog idejnog suprotstavljanja staljinističkom dogmatizmu, koji je u odbrani svoje pozicije nastojao primjenu modernih metoda okvalificirati kao buržusku antimarksističku diverziju, i praktičnih zahtjeva našeg društva da se uvođenjem sistema samoupravljanja u procesima decentralizacije i demokratizacije primijene moderne naučne metode koje su se razvile u okviru socijalne psihologije i sociologije na Zapadu. I treće važno pitanje, koje je bilo tema rasprava u časopisima, na naučnim skupovima, u prvim udžbenicima sociologije i drugim publikacijama što su se odnosile na sociološku misao, jeste odnos između teorijske i empirijske komponente u sociologiji.

I na ovo pitanje odgovori koji bi zadovoljili savremene naučne zahtjeve i kriterije, prema ovom istraživanju, nisu dugo dobiveni. Razlike u stavovima o ovom pitanju zadržane su u prvim udžbenicima sociologije (A. Fiamenga, R. Lukića, J. Goričara).

Veljko Korać u knjizi *Marks i savremena sociologija* (1962) izvršio je rezime i kritiku ovih različitih stanovišta i to ne samo u našoj

sociologiji nego i u sociologiji uopće. Na udaru kritike podjednako su bili empiristi ("tehničari"), bez teorijske orijentacije, koji sociologiju svode na opisivanje i utvrđivanje strogo razdvojenih i izdvojenih područja života, kao da cjeline (društva) i nema (ovaj fenomen T. Adorno i M. Horkhajmer nazvali su "sociologija bez društva"), a potom "teoretičari", koji sociologiju hoće da pretvore u čistu nauku, bilo da je ograničavaju na "čiste" forme društvenosti – formalna sociologija, bilo da je ograničavaju na razmatranje manje ili više apstraktnih kategorija (ovaj fenomen kao drugu krajnost u razvoju sociologije Korać naziva društvo bez sociologije).

Značajna karakteristika ovog početnog perioda konstitucije sociološke misli u Bosni i Hercegovini jeste da već imamo primjere empirijskih istraživanja i suptilnih teorijskih rasprava. Veoma važno empirijsko istraživanje proveo je dr. Muhamed Filipović – *Rukovođenje u industriji Bosne i Hercegovine* (1965), koje je pokazalo put ka realizaciji naučnog principa jedinstva teorije i prakse u društvenoj nauci uopće, pa i u sociologiji. To je praktički iskorak iz stanja koje je karakteriziralo samo verbalno proklamiranje potrebe teorijskog i empirijskog istraživanja.

Sedamdesetih godina u Bosni i Hercegovini započinje dublja teorijska problematizacija osnovnih marksističkih teza o društvu u svim društvenim naukama, uključujući i sociologiju, što se izražava ne samo u posebnim knjigama i raspravama nego i u časopisnoj literaturi (*Naše teme, Gledišta, Sociologija, Kulturni radnik, Praxis,...*).

Jedna od primarnih činjenica za razvoj sociologije u Bosni i Hercegovini jeste njen institucionalni početak i razvitak. Sociologija kao predmet, kao naučna disciplina na fakultete društvenih nauka u Bosni i Hercegovini uvedena je 1957. godine, a prve katedre studija sociologije otvaraju se 1963. na Filozofskom fakultetu (Katedra filozofije sa sociologijom), odnosno 1965. na Fakultetu političkih nauka (Katedra sociologije).

Za konstituiranje sociološke nauke u Bosni i Hercegovini od posebnog značaja je postojanje i određenih institucionalnih pretpostavki. U Sarajevu je 1885. god. osnovano Muzejsko društvo sa svrhom "sistematskog proučavanja prirodne i društvene osnove Bosne i Hercegovine", a 1888. god. Zemaljski muzej za Bosnu i Hercegovinu. Nakon Drugog svjetskog rata, pored Instituta za društveno upravljanje (osnovanog 1961), postojala je u Sarajevu i solidna statistička služba. Ranije su otvoreni:

Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine (1947), Orijentalni institut (1950), Zavod za produktivnost rada (1957), Institut za historiju (osnovan kao Institut za radnički pokret 1958), a kasnije su formirani Ekonomski institut, Institut za ekonomiju i organizaciju, Institut za nacionalne odnose.

Filozofski fakultet u Sarajevu osnovan je 11. novembra 1950. godine, Odsjek za filozofiju 1956, a Odsjek za filozofiju i sociologiju 1963. godine. Prve odbrane doktorskih radova na ovom fakultetu počele su 1961. god., a postdiplomski studij na Odsjeku za filozofiju i sociologiju otvara se 1971. godine.

Fakultet političkih nauka u Sarajevu nastavio je tradiciju bivše Visoke škole političkih nauka, formirane 1961. god., s tada jednim odsjekom –Odsjekom za politologiju. Odsjek za sociologiju formiran je školske 1964/65. god., a gotovo istovremeno (1964) osnovan je Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka. Proteklih godina (zaključno s julom 2001) zvanje profesora sociologije na FPN-u steklo je 1.540 studenata. Od 1970. god. Fakultet političkih nauka organizuje postdiplomske studije iz oblasti sociologije i zvanje magistra socioloških nauka steklo je 38 kandidata. Doktorat iz oblasti socioloških nauka odbranila su na ovom fakultetu 34 kandidata, a iz oblasti političkih nauka.

Prvobitna koncepcija studija sociologije definirana je tako da obuhvata tri aspekta. Prvu dimenziju sačinjavali su teorijski sociološki predmeti vezani za historiju sociološke misli, sistematsku sociologiju i posebne sociologije; drugu dimenziju činili su metodološki predmeti s posebnim metodama i tehnikama istraživanja; treću su sačinjavali predmeti vezani za političku ekonomiju, socijalnu psihologiju i filozofski predmeti.

Najveći broj diplomiranih sociologa zaposlio se u školskim institucijama, jer su pretežno tako i bili obrazovani. Na drugome mjestu su, prema broju zaposlenih, bile istraživačke naučne institucije i institucije koje se bave primijenjenom sociologijom. Najmanji broj sociologa zapošljava se u privrednim organizacijama, što je posljedica nedovoljne izobrazbe diplomiranih sociologa kao istraživača, ali i nezainteresiranosti privrednih organizacija za učešćem sociologa u stručnim timovima.

Konstituiranje i zasnivanje sociologije u Bosni i Hercegovini, kao i njen dalji tok razvoja umnogome je bio određen društvenim kontekstom, koji je proizišao iz krize odnosa SSSR-a i Jugoslavije. Sukob sa SSSR-om i ponovna interpretacija marksizma, inicirana ovim konfliktom, rezultirali su odbacivanjem staljinističke

varijante društvenog sistema i uvođenjem samoupravljanja. Slijedila je promjena uloge partije koja se od klasične komunističke partije transformira u Savez komunista. A to dovodi do promjena u svim sferama života i početka izgradnje novog društvenog i privrednog sistema. I na teorijskom planu došlo je do promjena napuštanjem "dogmatske" varijante marksizma. Prekretnica je bio Bledski kongres filozofa 1960. godine, na kojem je žestoko kritizirana teorija odraza kao krajnje mehanicistička interpretacija marksizma. Taj rascjep značio je dalji samostalni razvoj jugoslavenske filozofije, koja prestaje biti sluškinja politike. Ove okolnosti, taj teorijski i praktički razlaz sa SSSR-om, zapravo je doveo do konstituiranja sociologije kao samostalne nauke. Razlikovanje od SSSR-a trebalo je učiniti i u pogledu tretmana društvenih nauka, a sociologija je u ovoj zemlji tretirana kao buržoaska nauka. Slijedom toga, iz tadašnje zvanične potrebe revitalizacije izvornog marksizma proizišla je teorijska orijentacija naše sociologije, gdje se marksizam definira ne samo kao filozofska već i kao općedruštvena teorija, te se sociologija naziva marksističkom, za razliku od građanske. Uz osvjetljavanje uvjeta u kojima se sociologija kod nas osniva, treba napomenuti da se razvoj sociologije u Bosni i Hercegovini odvija istovremeno unutar jedinstvenih teorijskih i metodoloških osnova s primarnim osloncem na marksističku misao, kao i u okviru jedinstvenog društveno-ekonomskog i političkog sistema.

Iako ukupan proces razvitka sociologije u Bosni i Hercegovini obuhvata više aspekata i različite vremenske intervale (prije Prvog svjetskog rata, između dva svjetska rata), o stvarnom razvitku sociologije kao samostalne naučne discipline u Bosni i Hercegovini može se govoriti tek nakon Drugog svjetskog rata.

Ovo vrijeme razvitka sociologije može se podijeliti u dvije etape: 1) period 60-ih i 70-ih godina i 2) period od 80-ih do današnjeg vremena.

Prvi period je uvođenje ove nauke u sistem obrazovanja (visokog i srednjeg). U to vrijeme izlazi prvi udžbenik sociologije u Bosni i Hercegovini (*Osnovi opće sociologije* dr. Ante Fiamenga, profesora Filozofskog fakulteta u Sarajevu). Također, istovremeno se kod nas objavljuje poznato sociološko djelo francuskog sociologa Žorža Gurviča: *Savremeni poziv sociologije* (Sarajevo). Kao veoma značajnu činjenicu za razvoj sociologije u Bosni i Hercegovini, pored spomenutog empirijskog istraživanja dr. Muhameda Filipovića, treba istaći i njegovu knjigu *Lenjin, monografija njegove misli*, te empirijskoistraživački rad *Socijalističko društvo*

i religija dr. Esada Ćimića (1966. god.). Značajnu ulogu u ovom smislu imali su i prvi instituti za društvena istraživanja, zatim Centar za sociologiju pri Sarajevskom univerzitetu, kao i časopis *Pregled*, te izdavačke kuće *Svjetlost*, *Veselin Masleša* i sl.

Drugi period ove etape znatno je bogatiji kako po tematici sociološke misli i nauke tako naročito po razvoju mladih naučnih radnika u ovoj oblasti. Za taj period veže se početak autonomnog organiziranja edukacije mladih u Bosni i Hercegovini za stjecanje zvanja magistra i doktora socioloških nauka kroz postdiplomske studije i doktorantske kurseve na Filozofskom i Fakultetu političkih nauka na Sarajevskom univerzitetu. Pouzdan pokazatelj pojačanog interesa za sociološko razmatranje stvarnosti društvene zbilje ovog vremena znatno su brojniji i tematski raznovrsniji teorijski i empirijski istraživački radovi. Značajan broj sociološke literature, od klasične do savremene, preveden je u okviru izdavačkih preduzeća *Svjetlost* i *Veselin Masleša*, a niz tih prevedenih djela ulazi u literaturnu osnovu studija sociologije na fakultetima, pa i u srednjim školama. U ovom vremenskom intervalu pokreću se novi časopisi (*Marksističke sveske*, *Dijalog* i *Opredjeljenja*), *Veselin Masleša*, 1966. god., te Ž. Fridman, P. Navil, *Sociologija rada*, Sarajevo, *Veselin Masleša*, 1972.

Druga etapa u razvitku sociologije, od 80-ih godina do danas (može se podijeliti na period do agresije na Bosnu i Hercegovinu i nakon nje), mogla bi se nazvati "zrelom fazom" u razvitku sociologije u Bosni i Hercegovini. To je vrijeme kada ova nauka dobiva značajno mjesto kako na univerzitetima i srednjim školama tako i u društvu uopće. Sociologija je i u ovoj etapi usko vezana za marksizam, a marksizam za socijalističko samoupravljanje. Udžbenici sociologije nose nazive *Osnovi marksizma sa teorijom i praksom socijalističkog samoupravljanja*, *Marksizam i socijalističko samoupravljanje*, *Uvod u marksizam* i *Osnove nauke o društvu*.

U ovom periodu već imamo plejadu novih imena u oblasti sociologije, koja su zapravo nosioci sociološke misli i nauke u Bosni i Hercegovini: Fuad Muhić, Zoran Vidaković, Halim Mulaibrahimović, Hasan Sušić, Šefko Međedović, Nijaz Duraković, Ivo Komšić, Džemal Sokolović, Nijaz Mesihović, Hidajet Repovac, Ivo Cvitković, Ibrahim Bakić, Ismet Grbo, Fadila Čengiđić, Safeta Kovo.

Kao vrijedan doprinos razvitku sociologije treba istaći ulogu Instituta za nacionalne odnose i njegov časopis *Sveske*.

Od posebne je važnosti za bosanskohercegovačko društvo značenje sociološke misli i nauke nakon agresije na ovo društvo i državu.

U skladu s generalnom hipotezom da se sociologija razvija i u društvenoj krizi i nakon krize društva, koja se u uvodu ovog rada apostrofira, i ovdje nakon rata nastaje značajan broj socioloških radova među kojima se ističe pojava novih socioloških udžbenika (univerzitetskih i srednjoškolskih).

Riječ je o istraživačkim radovima aktuelne stvarnosti Bosne i Hercegovine i jednom novom pristupu pisanja udžbeničke literature koji se može okarakterizirati kao "pluralistički". U odnosu na raniji model udžbenika koji je preferirao jedno "vodeće" gledište (marksističko), u novim udžbenicima sociologije autori analiziraju ravnopravno različite pravce u sociologiji u praksi društvenog zbivanja.

Sociološka misao u Bosni i Hercegovini prije Drugog svjetskog rata

Kritičko vrednovanje (prevrednovanje) sociološkog naslijeđa u Bosni i Hercegovini nije se moglo izostaviti u ovom radu iz više razloga: prije svega zbog sagledavanja aktuelnosti saznanjnih sadržaja i metodoloških iskustava predratne društvene misli u odnosu na savremenu, ali i zbog traženja kulturnohistorijske podloge savremenih događanja u Bosni i Hercegovini.

Historijska (vremenska) dimenzija društvenog života kod nas je veoma izražena i značajna i tek uzimajući u obzir ovu specifičnost našeg društva, mogu se dosegnuti korijeni i suština mnogih društvenih pojava, višeslojnost društvene cjeline kao jedinstva društvenih, ekonomskih, političkih i idejnih elemenata.

U tom smislu analizirana je društvena, a u tom okviru i sociološka misao u Bosni i Hercegovini prije Prvog svjetskog rata i između dva svjetska rata. Uronjena u društvo u kojem se razvija, ova misao i mogla se analizirati tek u korelaciji s društvenim bićem, što je podrazumijevalo izlaganje razvoja i osnovnih karakteristika bosanskohercegovačkog društva od srednjovjekovne bosanske države do Prvog svjetskog rata sa razmatranjem bitnih, odnosno sociološki relevantnih činjenica kao što su: način proizvodnje, forme društvenog života, socijalna, etnička i konfesionalna struktura društva, odnos ovog društva sa susjedima, način života pod osmanskim i austrougarskom vlašću, glavne osobenosti

društvene svijesti i kulture, opstanak ovog društva nasuprot spoljašnjim utjecajima i udarima.

U ovom periodu (do Prvog svjetskog rata) u riznici naslijeđa sociologije Bosne i Hercegovine izdvaja se značaj misli o društvu i državi Hasana Kafije Pruščaka, prije svega iz razloga što su njegove ideje po svojoj tematici i usmjerenju fokusirane ka kritičkoj elaboraciji društva, odnosno njegovih osnovnih institucija. Takvim pristupom, veoma bliskim sociološkom načinu promatranja društva, pisac u svom djelu *Temelji mudrosti o uređenju svijeta* problematizira odnos između vladara i podanika, odnos između vojske i društva, karakter vlasti i upravljanja itd. Činjenica današnjeg zanimanja za misao Pruščaka, koja se analizira i s filozofskog, političkog i pravnog stanovišta, jeste argument koji pokazuje da je njegova misao značajna i za sociologiju.

Društvena misao između dva svjetska rata analizirana je izborom nekoliko najznačajnijih predstavnika ove misli kao što su: Veselin Masleša, Ognjen Prica, Safet Krupić. Ideje i djelo ovih teoretičara društva bili su predmet istraživanja i savremene nauke i filozofije (studije dr. Muhameda Filipovića o Masleši i Krupiću, dr. Rasima Muminovića o Prici i dr. Franca Cenglea o cjelini ove misli).

Promatrajući ovu misao iz sociološkog ugla, može se reći da je ona bliža filozofskoj, politološkoj i historijskoj nauci, ali to ne umanjuje njen značaj za samu sociologiju. Ova misao je konkretno historijska, kritička i naučno utemeljena, emancipatorska i po sadržaju i karakteru, i stoga je u osnovi konstitucije sociološke misli kod nas. Posebna vrijednost i značaj ove misli za Bosnu i Hercegovinu nalazimo u teorijskoj kritici reakcionarnih ideologija (agresivnog i šovinističkog nacionalizma i fašizma). Primjer nedavne prošlosti našeg društva pokazuje koliko su ove pojave još uvijek realne iako su historijski prevaziđene.

Razvoj bosanskohercegovačkog društva i sociologije poslije Drugog svjetskog rata

O razvoju sociologije u Bosni i Hercegovini u pravom smislu može se govoriti tek nakon Drugog svjetskog rata, kada se uspostavljaju i razvijaju novi društveni odnosi koji podstiču taj razvoj. Rezultati našeg istraživanja, u kojem je analiziran odnos, međusobna povezanost proizvodnje novih društvenih odnosa i promjena u stvarnoj praksi, potvrđuje da su primarni uvjeti za razvoj nauka uopće, prvenstveno prirodnih, ali odmah zatim i društvenih, dati u osnovnim, novim društvenim odnosima. Naslijeđeno stanje

bosanskohercegovačkog društva nakon Drugog svjetskog rata ilustruju sljedeći podaci: nepismenih u Bosni i Hercegovini bilo je 80,4%; od privredno aktivnog stanovništva preko 85% bilo je zaposleno u poljoprivredi i stanovalo na selu, a 6,7% od ukupnog broja stanovnika bilo je zaposleno u industriji, rudarstvu i zanatstvu; u cjelokupnom međuratnom periodu u Bosni i Hercegovini željeznička mreža povećana je za 176 km uskotračnih željezničkih pruga, asfaltirano je 42 km svih njenih cesta. Za prvih deset poslijeratnih godina mreža srednjih škola toliko je raširena da nije bilo nijedne privredne radne ni društvene djelatnosti za koju nije postojalo organizovano školovanje kvalifikovanih radnika i srednjih stručnih kadrova. Kada se ima ovo u vidu, onda je očigledno da je otvaranje fakulteta i Univerziteta (u Sarajevu) odmah poslije rata bilo ključno za razvitak ovog društva u svim oblastima života: npr. razvoj saobraćaja, mreže puteva i željezničkih pruga, rudnika, škola, bolnica, podsticanje poljoprivredne proizvodnje itd.

Za bosanskohercegovačko društvo bitna činjenica njegove egzistencije izražena je u povratku ili ponovnom zadobijanju identiteta koje je ono samo vlastitom borbom, vlastitom voljom ostvarivalo, pa i u zajednici s drugim narodima i državama. Značaj ove činjenice je od neobično velike važnosti zbog aktuelne situacije koja iznova stavlja ovo društvo i državu u poziciju da brani sebe od spoljašnjih, ali i unutrašnjih retrogradnih sila, odnosno da brani svoju povijesnu, sadašnju i buduću egzistenciju.

U istraživanju ovih fenomena određeni odgovori koji su sadržani u dosta prikrivenom izdanju, ne samo sociološke nego i drugih društvenih nauka, razotkrivaju sljedeće pojave kao generatore bosanskohercegovačkog osporavanja i tragične historije: totalitarizam, nacionalizam, hegemonizam i nerazvijenost građanskih modela društva.

Drugi svjetski rat prekinuo je spontane tokove svih procesa u bosanskohercegovačkom međuratnom društvu, a revolucija je uspostavila gotovo potpuni diskontinuitet među njima. Ako se i pored toga neki sklopovi društvenih odnosa ponavljaju, sigurno je da imaju duboke korijene u društvenoj stvarnosti. Zašto su ostali skriveni i nedovoljno istraženi sve do danas, ostaje da se odgovori.

U novoostvarenim poslijeratnim prilikama, pored vladajuće jedne partije (KPJ/SKJ) i snažne uloge države, otvaranje procesa demokratizacije u smislu da široke mase naroda, naročito

radništva i seljaštva, participiraju u društvenom i političkom životu predstavljalo je važnu prekretnicu u odnosu na stari režim i sistem proizvodnih odnosa. Naročito je značajna činjenica početaka nacionalne emancipacije. Sve ove društvene činjenice otvarale su mogućnosti za razvitak društvenih nauka, pa i sociologije u njenim okvirima.

Jači podsticaj razvitku sociologije davali su procesi kao što su: uspostavljanje komunikacije s razvijenim zemljama, prevodilačka djelatnost, studijski boravci u inostranstvu, pokretanje novih naučnih časopisa, otvaranje magistarskih i doktorskih kurseva, naučnoistraživačka djelatnost itd.

Konkretni podaci, koji su već navedeni u ovom radu kao pokazatelji navedenih procesa (odbranjeni magistarski i doktorski radovi iz sociologije, istraživački projekti, objavljeni naučni radovi, diplomirani studenti i druge činjenice vezane za razvoj sociologije), nisu dati radi iznošenja tek kvantitativnih činjenica, nego su prezentirani iz razloga da se pokaže raznovrsnost sadržine sociološke misli kod nas, kao i dinamika te misli u vremenu od 60-ih godina do danas. To je smisao i svrha "Priloga" predmetnog magistarskog rada, koji sadrži hronološko-tematski pregled bibliografije radova, primarno socioloških, preuzetih iz časopisa za društvena pitanja *Pregled – Bibliografija* (1910–1978) i časopisa za filozofiju i društvenu teoriju *Dijalog – Bibliografija* filozofskih tekstova (1945–1983).

Struktura sociološke misli

Ovaj dio rada pokušaj je da se unutar sociološke misli i nauke uoče i izdvoje društvene pojave koje predstavljaju njihovu bitnu sadržinu. Raznovrsna pitanja i dinamika njihovog pojavljivanja, koji su predmet sociološke misli kod nas, a koje je nametala društvena stvarnost, prva je poteškoća u pristupu izbora osnovnih tema u njoj. Druga poteškoća izražena je u činjenici da sociološka misao kod nas nije bila sadržana u tzv. "čistim" sociološkim radovima, nego se u značajnoj mjeri nalazi i u filozofskim, historijskim, politološkim, pravnim i ekonomskim radovima. U traženju odgovarajućeg kriterija za razgraničenje i argumenata za rješavanje ovog problema smatrao sam da profesionalni kriterij (tekstovi sociologa) nije dovoljan, jer bi tada bili izostavljeni mnogi radovi iz filozofije, historije, ekonomije, politologije, prava, unatoč činjenici da oni tematiziraju bosanskohercegovačku stvarnost. Razlozi ovakvog stanja društvenih nauka kod nas su sadržani u počecima razvitka tih nauka, a posebno sociologije,

kao i u dinamici i protivrječnostima samog društva koje je bilo podjednako predmet istraživanja svih društvenih nauka.

Sociologija se kod nas razvijala i osamostaljivala uporedo s razvitkom drugih društvenih nauka i filozofije, kao i s koncepcijom razvitka društva. Ove činjenice bile su osnov za opredjeljenje da se sociološka misao u Bosni i Hercegovini identifikira i izloži kroz sljedeće kategorije, odnosno društvene pojave: samoupravljanje (kao teorijska ideja i društvena praksa), država (naročito odnos države i samoupravljanja i države i nacije), nacija (i nacionalno pitanje), religija (i kultura) i odnos selo – grad.

Naravno, na ove pojave ne svodi se cjelina sociološke misli u Bosni i Hercegovini, ali je ova tematska podjela rezultat analize sadržaja sociološke misli kod nas (knjiga, studija, rasprava, članaka, naučnoistraživačkih radova itd.). Ako bismo predloženu podjelu uporedili s “klasičnim” konceptom udžbenika sociologije autora s područja ex-Jugoslavije, odnosno s prvim sociološkim udžbenicima (A. Fiamengo, O. Mandić, J. Goričar, R. Lukić), onda bismo mogli konstatovati da tu i nema neke razlike u podjeli i sadržini, ali ako bismo to isto učinili sa stanovišta sadašnjih koncepcija sociologije, pisaca iz Bosne i Hercegovine i posebno onih sa Zapada (npr. E. Gidens, M. Haralambos), onda bismo mogli uočiti nešto drugačiji raspored elemenata. Međutim, navedena podjela nije imala uzor ni u klasičnom ni u savremenom konceptu sociologije, nego je proizišla iz analize sadržaja različitih radova (knjige, studije itd.) i iz njihove sadržine je izvedena.

Samoupravljanje (kao teorijska ideja i društvena praksa)

Nema iole poznatog sociologa u Bosni i Hercegovini koji nije, bar u određenim studijama, osvrtima, člancima, ako ne i u velikim istraživačkim projektima i knjigama, analizirao teoriju i praksu samoupravljanja. Ideje o samoupravljanju razmatrane su u svim udžbenicima, kako univerzitetskim tako i u onim za srednje škole, a urađeni su i udžbenici koji su u cjelini sadržaja raspravljali o ideji i praksi samoupravljanja.

Od značajnijih studija ističu se: *Društvena moć radničke klase i Korak nazad dva koraka naprijed* dr. Zorana Vidakovića, *Rad i samootuđenje* dr. Džemala Sokolovića, *Politika i revolucija* dr. Šefke Međedovića, *Ideja i praksa samoupravljanja* dr. Hasana Sušića, *Radničko samoupravljanje u praksi* dr. Olge Kozomore, *Staljinizam* dr. Fuada Muhića, *Samoupravljanje i država* dr. Zdravka Grebe, *Država i samoupravljanje* dr. Čazima Sadikovića, te radovi dr. Omera Ibrahimagića i dr. Stojana Tomića.

Država

U marksističkoj teoriji društva pitanje države u središtu je pažnje, a sociološka misao u Bosni i Hercegovini odvijala se i razvijala, kao što je već pokazano, najviše u okviru ove teorije.

Teorijska sociološka misao Bosne i Hercegovine problem države razrađuje kroz sljedeće elemente: pojam države, različita shvatanja države u sociološkoj nauci, odnos države i nacije, nastanak i razvoj države, "odumiranje države", odnosno diktature proletarijata. Unutar ove podjele tematike problema države istaživanje pokazuje da je rasprava o ovim pitanjima neujednačena, odnosno da su pojedina pitanja u određenom vremenu dominantna, dok su druga ostala na margini i na nivou općih mjesta. Teorijska sociološka misao kod nas kao i razvitak društvenih odnosa bili su limitirani.

U prvom periodu (do 1970) dominira klasična marksistička koncepcija države kako u udžbenicima sociologije tako i u drugim radovima. Država se problematizira sa stanovišta historijskog materijalizma, po kojem ova društvena pojava, unutar društvene strukture, pripada području pravno-političke nadgradnje.

Naravno, iz ovakvog pristupa razmatranju fenomena države ne treba izvlačiti nikakve apriorne zaključke tim prije što se nakon ovog prvog perioda napor sociološke misli usmjerava na promišljanje problematike države sa stanovišta stvarnih društvenih odnosa i razvitka sociološke nauke kod nas i u svijetu. U ovom smislu naročito se ističu primjeri dubljeg sociološkog istraživanja veza i odnosa države i samoupravljanja, kritike etatističke koncepcije socijalističkog društva i pitanja diktature proletarijata.

Ovdje se ističu radovi dr. Fuada Muhića *Staljinizam*, dr. Mube Dizdarević-Peleš *Spor o diktaturi proletarijata*, dr. Zdravka Grebe *Samoupravljanje i država*, dr. Ćazima Sadikovića *Država i samoupravljanje*.

I analiza udžbeničke literature pokazuje da je pitanje države postalo značajno u sociološkoj misli kod nas. Karakteristično je za novija istraživanja fenomena države da ova sociološka misao prevazilazi klasične marksističke teze o državi kao organizaciji vladajuće klase, te je promatra u širim društvenim okvirima i odnosima.

Nacija (i nacionalno pitanje)

Nacija je tema koja po kriteriju obimnosti radova spada u vrh produkcije sociološke misli u Bosni i Hercegovini. Postignuti su značajni rezultati u istraživanju ove društvene pojave, a pitanja razrade ove problematike koncentrirana su na teorijskom planu u kontekstu rasprave između klasičnog poimanja nacije i nemarksističkih teorijskih pristupa, kao i na raspravu odnosa države i nacije, te na pitanje odnosa samoupravljanja i nacije.

Od posebnog značaja za izučavanje nacionalnih odnosa u BiH, bivšoj Jugoslaviji i svijetu bilo je formiranje Instituta CKBiH za proučavanje nacionalnih odnosa 1984. godine. Institut je uspio okupiti veliki broj naučnih radnika iz čitave bivše Jugoslavije u istraživanju ovih tema i ostvariti saradnju s odgovarajućim naučnim i drugim institucijama unutar i van Bosne i Hercegovine, te s naučnim radnicima iz inostranstva.

U ovom pogledu ističu se sljedeći projekti:

- "Nacionalni odnosi, bratstvo i jedinstvo i socijalističko samoupravno zajedništvo u BiH";
- "Upotreba jezika i ostvarivanje nacionalne ravnopravnosti u SFRJ";
- Savremene bosanskohercegovačke migracije i nacionalni odnosi;
- "Nacionalni i religijski odnos na selu".

Sadržaj rada Instituta publikovan je u časopisu *Sveske*.

I pored obilja literature iz oblasti nacionalne problematike, koja je od 80-ih godina pokazivala stalni rast, na savjetovanju naučnih radnika poznavalaca nacionalne problematike iz cijele bivše Jugoslavije 1985. godine, u organizaciji Instituta za nacionalne odnose, konstatovano je da na prostoru Jugoslavije nije provedeno nijedno zajedničko istraživanje o pitanju nacionalizma, da je literatura o toj problematici teritorijalizirana, s tendencijom redukcije nauke u republičko-pokrajinske okvire i kriterije, istraživanje samo "svoje" ekonomije, baštine i tradicije, "svoje" kulture i književnosti, "svoje" etnogeneze i sl.

U početnom periodu razvoja sociologije u Bosni i Hercegovini, kao i u Jugoslaviji, pitanje nacije usko je vezano za klasičnu marksističku teoriju (Marks – Engels – Lenjin), a u kasnijim

radovima naglasak se stavlja na dublje elemente fenomena nacije i nacionalnih odnosa u vezi sa savremenim društvenim kretanjima u svijetu.

Ovakav pogled na problematiku nacije susrećemo u svim novim izdanjima udžbenika, kako onih univerzitetskih tako i onih za srednje škole.

Religija

U tradiciji sociologije sve do našeg vremena fenomen religije je neizostavan predmet interesovanja. I pored te činjenice, religija kao i neki drugi fenomeni u ovom periodu nisu u centru interesovanja ove nauke ni u bivšoj Jugoslaviji, a naročito u Bosni i Hercegovini.

Za prva dva desetljeća socijalističke Jugoslavije moglo bi se reći da je to period pokušaja zasnivanja marksističke sociologije uopće i teško bi se pokazano sociološko interesovanje za fenomen religije moglo u pravom smislu riječi nazvati sociologijom religije. Prije bi se moglo reći da je religijska problematika inkorporirana u sklop opće marksističke misli, koja je prvih desetak godina bila u skladu sa službenom, političkom praksom spram religije. Između crkve i države vladala je netrpeljiva atmosfera i suprotstavljenost. Takvo stanje nije pogodovalo istraživanju religioznosti. U načelu, i crkva i država u tom periodu nisu bile voljne da se razmatra i istražuje religijska problematika. Pojednostavljeno rečeno, u oficijelnoj politici prevladavao je tradicionalizam i dogmatizam, kako na strani crkve s obzirom na njen odnos prema državi i posebno prema socijalističkom uređenju tako i na strani države s obzirom na njen odnos prema crkvi i religioznosti, u onoj mjeri u kojoj se u svojoj politici prema crkvi inspirirala dogmatskim postavkama marksizma sovjetskog tipa. Takvi odnosi nužno su ostavili trag na svijest i ponašanje kako religiozne tako i nereligiozne skupine.

Duže vrijeme preovladavao je dogmatski pristup problematici religije i religioznosti, po kojem se njihovo produženo trajanje objašnjavalo kao ostatak ranijih historijskih stanja, kao svojevrsna mentalna inercija, najkraće – puka tradicija bez ikakve savremene društvene podloge.

U prvoj fazi razvoja sociologije (do šezdesetih godina) značajni su pokušaji sociologa da objasne korijene religije (npr. A. Fiamengo, *Kako je postala religija*, 1957). Nastanak religije, odnosno njena geneza, trebali su, po zamisli ovih autora, dati potrebno svjetlo

u definiranju religije, koje bi im omogućilo adekvatna sociološka istraživanja. Već početkom 60-ih godina sociolozi pokazuju snažnu težnju za oslobađanjem od sovjetskog, dogmatski uskog shvatanja predmeta i uloge sociologije religije. Bitno obilježje ovog perioda je približavanje Marksovom izvornom učenju o religiji i religioznosti – općeteorijski diskurs – po kojem religija mora imati svoju socijalnu osnovu u datom društvu, da nastaje kao dio tog svijeta koji producira potrebu za religijom, te da je vezana za najproblematičnije aspekte ljudskog opstajanja u novim historijskim i društvenim uvjetima. Problemizirana su i dominantna teorijska sociološka gledišta na podlozi postojeće religijske situacije u socijalističkom društvu na području prostora bivše Jugoslavije. Ipak, sociološko-empirijskih istraživanja nije bilo do početka druge polovine 70-ih godina, kada nastupa jedno novo razdoblje. To je vrijeme kada se pojavljuju prvi radovi utemeljeni na sociološko-empirijskim istraživanjima, a prvi rad ovakvog pristupa religijskom fenomenu predstavljen je u knjizi Esada Ćimića *Socijalističko društvo i religija* (1966). U ovom radu istražuje se odnos između samoupravljačke prakse i procesa prevladavanja tradicionalne religije.

Sljedeće empirijsko-sociološko istraživanje istog autora dato je u knjizi *Drama ateizacije* (1971) i je posvećeno odnosu između religije i samoupravne škole. I u drugim sredinama jugoslavenskog prostora objavljeni radovi potvrdili su drugačiji, u svakom slučaju, svestraniji i kritičkiji pogled na religijsku problematiku.

U drugoj polovini 80-ih godina pojavljuju se radovi koji analiziraju teološki pogled na odnos marksizma i socijalizma prema religiji. Takav rad predstavlja knjiga dr. Ivana Cvitkovića *Marksistička misao i religija s podnaslovom Kritika teološke kritike odnosa marksizma i socijalizma prema religiji i religijskim zajednicama*.

To je, ustvari, pokušaj uočavanja nesporazuma i nerazumijevanja, u historijskoj retrospektivi, između vjernika i marksista proizišlih iz različitih ideoloških ishodišta i konkretnih društvenih zbivanja.

Uz prof. dr. Ćimića i prof. dr. Cvitkovića u red značajnih istraživača fenomena religije u našoj sociološkoj misli novijeg vremena treba uvrstiti radove dr. Slave Kukića i dr. Ibrahima Bakića. U udžbeniku *Sociologija* u posebnom odjeljku dr. Slavo Kukić razmatra odnose među religijama i fenomen sekularizacije, a u radu *Religija i nacija* dr. Ibrahim Bakić prezentira analizu i rezultate istraživanja problema odnosa nacije i religije u bosanskohercegovačkom društvu krajem devedesetih godina. I pored značajnih rezultata

koji su u radu izloženi, kada su u pitanju religija i nacija kao elementi društva, zbog svoje specifičnosti i dužine trajanja u društvenoj sredini (BiH), po mom mišljenju, zahtijevaju da se sociološka misao dublje i teorijski i empirijski posvete istraživanju ovih fenomena. Nužna je nepristrasna i kritička analiza procesa ukupne transformacije društvenih odnosa u bosanskohercegovačkom društvu i uloge religije i nacije u tom procesu, uzimajući religiju i naciju u dinamičkom pogledu.

Osim religije drugim pitanjima kulture sociolozi u Bosni i Hercegovini posvećuju veću pažnju početkom devedesetih godina. Ovdje se ističe studija *Klasne protivvrječnosti kulture* dr. Hidajeta Repovca.

Selo – grad

Kada je riječ o temi odnosa selo – grad, sociološka misao u Bosni i Hercegovini najviše se oslanjala na rezultate ove nauke u bivšoj Jugoslaviji (S. Vukosavljević, S. Šuvar, S. Kostić, V. Puljiz i S. Livada).

Tek krajem devedesetih godina i nakon rata protiv Bosne i Hercegovine počinje istraživanje ovih problema kod nas. Na prvome mjestu ističe se rad dr. Nijaza Musabegovića *Ruralno-urbani antagonizmi i moderni svijet*.

Zaključak

Prethodna analiza imala je zadatak da odgovori na pitanje razvoja sociologije u Bosni i Hercegovini i na značenje sociologije za bosanskohercegovačko društvo i društvene nauke u cjelini. Da bi se došlo do odgovora, u istraživanju ovih fenomena dat je akcenat na evoluciju sociološke misli i nauke s ciljem da se otkrije i prezentira ono što je značajno u genezi ove nauke, a što je zanemareno, a zatim i zaboravljeno, te što je razbacano i nepovezano, pa je izgledalo da nije ni postojalo. To je i bio glavni pravac istraživanja, a ne procjenjivanje i verificiranje ukupnih rezultata i vrijednosti ove nauke u Bosni i Hercegovini.

Argumentacija prikupljena istraživanjem dala je dovoljno snažnu podlogu da se u pogledu evolutivne prirode sociologije Bosne i Hercegovine istaknu dvije važne činjenice:

1. da se sociologija u Bosni i Hercegovni za veoma kratko vrijeme, tj. za manje od pola stoljeća, razvila do prepoznatljive društvene nauke u sistemu ovih nauka;

2. da postoji određeni kontinuitet u njenom razvitku unutar samog bosanskohercegovačkog društva, ali i da se razvijala uporedo sa sociologijom u širem društvenom prostoru i u vezi sa savremenim strujanjima, teorijskim i metodološkim, kako u samoj sociologiji tako i u drugim društvenim naukama.

Poseban je značaj razvitka sociologije u toku i poslije agresije na Bosnu i Hercegovinu. Argumentacija za ovo temelji se na literaturi pisaca koji obradom različitih tema višedimenzionalno osvijetljavaju aktuelnu društvenu stvarnost bosanskohercegovačkog društva, koje se nalazi na ozbiljnoj historijskoj prekretnici. Treba istaći pisce kao što su: dr. M. Filipović, dr. A. Tanović, dr. R. Muminović, dr. N. Duraković, dr. Dž. Sokolović, dr. N. Musabegović, dr. F. Kožul, dr. Slavo Kukić, dr. F. Saltaga, dr. J. Žiga, dr. S. Fočo, dr. E. Zgodić, dr. I. Cvitković, dr. Š. Filandra, dr. O. Ibrahimagić, dr. Ć. Sadiković, dr. R. Mahmutćehajić, I. Lovrenović.

Produkcija ovih pisaca, koja je zaista značajna i za kratko vrijeme neuobičajeno plodna, pokazuje u punom smislu kritičko-analitički karakter savremene sociološke misli kod nas, a to je bitna suština ove nauke.

LITERATURA

- Abazović, D. 2012. Bosanskohercegovački muslimani između sekularizacije i desekularizacije. Sarajevo/Zagreb: SYNOPSIS.
- Abazović, D. 2015. "Sekularizacijska debata i BiH: Agenda za istraživanje" u Šarčević, E. i Bojić, D. (ur.). Sekularnost i religija: BiH i regija. Sarajevo: Fondacija Centar za javno pravo, str. 23-34.
- Abazović, D. 2015. "Šta je još od interesa za sociologiju? O nužnosti istraživanja socio-političkih identiteta kodiranih u religijskim kategorijama" u Kuburić, Z. i Brkić, M. A. (ur.). Istraživanje uloge religije u procesu izgradnje povjerenja i pomirenja. Sarajevo/Mostar: CEIR/Sveučilište Hercegovina, str. 115-119.
- Abercrombie, N., Hill, S. i Turner, S.B. 2008. Rječnik sociologije. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Adorno, W.T. i Horkheimer, M. 1980. Sociološke studije. Zagreb: Školska knjiga.
- Agamben, G. 2006. Homo sacer – Suverena moć i goli život. Zagreb: Arkzin.
- Albrow, M. 2003. Sociology: The Basics. London, New York: Routledge.
- Alcock, P. 2006. Understanding Poverty (3rd edition). Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Alić, A. 2018. Kulturni modeli odgajanja: uvod u antropologiju porodice. Sarajevo: Perfecta.
- Almond, G.A. i Verba, S. 2000. Civilina kultura. Zagreb. Politička kultura.
- Althusser, L., 1972. "Ideology and Ideological State Apparatuses" in Cosin, B. (Ed.). Education, Structure and Society. Middlesex: Penguin, pp. 242-280.
- Arapović, A. 2019. Politički sistem Bosne i Hercegovine: između ideologije i partiokratije. Sarajevo: University press.
- Arent, H. 2016. Conditio humana. Beograd: Fedon.
- Aristotel. 1988. Metafizika. Zagreb: Globus.
- Asad, T. 2008. Formacije sekularnog – hrišćanstvo, islam, modernist. Beograd: Beogradski krug.

- Bačun, D., Matešić, M. i Omazić, M.A. 2012. Leksikon održivog razvoj. Zagreb: Hrvatski poslovni savjet za održivi razvoj.
- Bakić, I. 1994. Nacija i religija. Sarajevo: Bosna Public.
- Bakić, I. 2000. Sociologija. Sarajevo: Fakultet kriminalističkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Bašić, S. i Repovac Nikšić, V. 2019. „Ekonomija i rodna ravnopravnost“ u Gavrić, S. i Ždralović, A. (pr). Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo i politika. Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, str. 187-202.
- Baudrillard, J. 1998. Savršeni zločin. Beograd: Circulus.
- Baudrillard, J. 2001. Simulacija i zbilja. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Bauman, Z. 1984. Kultura i društvo. Beograd: Prosveta.
- Bauzinger, H. 2002. Etnologija, od proučavanja starine do kulturologije. Beograd: XX vek.
- Beck, U. 2001. Pronalaženje političkog – prilog teoriji refleksivne modernizacije. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Beck, U. 2004. Moć protiv moći u doba globalizacije. Zagreb: Školska knjiga.
- Becker, G.S. 1981. A Treatise on the Family. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Begović, S. (ur.). 2012. Zemlja ćeifa i kismeta. Strani putopisci o Bosni i Hercegovini. *Behar*. God. XXI, br. 109.
- Behjati-Ardakani Z., Navabakhsh, M. & Hosseini, S. 2017. Sociological Study on the Transformation of Fertility and Childbearing Concept in Iran. *Journal of Reproduction and Infertility*. Vol. 18, Iss. 1 (Jan-Mar 2017), pp. 153-161.
- Bek, U. 2001. Rizično društvo: u susret novoj moderni. Beograd: Filip Višnjić.
- Bengtson, V.L. 2001. Beyond the Nuclear Family: The Increasing Importance of Multigenerational Bonds. *Journal of Marriage and Family*. Vol. 63, Iss. 1, pp. 1-16.
- Berger, P.L. 1967. The Sacred Canopy: Elements of a Sociology of Religion. New York: Doubleday.
- Berger, P.L. & Luckmann, T. 1991. The Social Construction of Reality. London: Penguin Books.
- Biočanin, R, i Stevanović, G. 2019. Ekologija čovjeka. Novi Sad: Univerzitet privredna akademija u Novom Sadu.

- Birchenall, J.A. 2007. Escaping High Mortality. *Journal of Economic Growth*. Vol. 12, No. 4, pp. 351–387.
- Bobić, M. 2007. Demografija i sociologija – veza ili sinteza. Beograd: Službeni glasnik.
- Bongaarts, J. 1998. Fertility and Reproductive Preferences in Post-Transitional Societies *Policy Research Division Working Paper no. 114*. New York: Population Council. Version of record.
- Bošković, A. 2002. Socio-kulturna antropologija danas. *Sociologija*. Vol. XLIV, No. 4, str. 229-342.
- Bošković, A. 2005. „Antropologija i srodne nauke“ u Radojčić, D. (ur.). 2005. Etnologija i antropologija stanje i perspektive. Zbornik radova SANU, br. 21. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, str. 77-85.
- Bošković, A. 2010. Kratak uvod u antropologiju. Beograd: Službeni glasnik.
- Bošnjović, I. 1990. Demografska crna jama: nova zamka industrijskog društva. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bottomore, T.B. 1965. *Classes in Modern Society*. London: Allen & Unwin.
- Bourdieu, P. 2011. Distinkcija – društvena kritika suđenja. Zagreb: Antibarbarus.
- Bruce, S. 1996. *Religion in the Modern World: From Catedrals to Cults*. Oxford: Oxford University Press.
- Bruce, S. 2005. Sociologija. Sarajevo: Šahinpašić.
- Browne, K. 1988. *An Introduction to Sociology* (second edition). Cambridge: Polity Press.
- Browne, P. 1990. Lukács' Later Ontology. *Science and Society*. Vol. 54, No. 2, pp. 193-218.
- Bruckauf, Z. 2014. Dječije siromaštvo i uskraćenost u Bosni i Hercegovini – Analiza ankete o potrošnji domaćinstva iz 2011. godine. UNICEF.
- Caldwell, J.C. 2006. *Demographic Transition Theory*. Dordrecht: Springer.
- Castells, M. 1980. Urbana kriza, politički proces i urbana teorija. *Revija za sociologiju*. Vol X. No. 1-2., str. 53-61.
- Castells, M. 1989. *The Informational City*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Castells, M. 2000. *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.

- Castells, M. 2003. Internet galaksija, razmišljanja o Internetu, poslovanju i društvu. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Castells, M. 2003. Kraj tisućljeća – Informacijsko doba: ekonomija, društvo i kultura. Zagreb: Golden marketing.
- Cavanaugh, W.T. 2006. „Does Religion Cause Violence?“. Lecture at the University of Western Australia, May, 2006.
- Cifrić, I. 1980. Osnove sociologije naselja i sociologije sela. Niš: Gradina.
- Cifrić, I. 1989. Socijalna ekologija: prilozi zasnivanju discipline. Zagreb: Globus.
- Cifrić, I. i drugi. 1998. Društveni razvoj i ekološka modernizacija. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo/Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Cifrić, I. 2012. Leksikon socijalne ekologije: kritičko promišljanje. Zagreb: Školska knjiga.
- Cliquet, R. 2003. "Major Trends Affecting Families in the New Millennium: Western Europe and North America" in United Nations, Major Trends Affecting Families: a Background Document, 1–26. United Nations.
- Cohen, S. (Ed.). 1971. Images of Deviance. London: Penguin Books.
- Crespi, F. 2006. Sociologija kulture. Zagreb: NIZ Politička kultura.
- Crkvenčić, B. i drugi (pr.). 2011. Model diferencijacije urbanih, ruralnih i prijelaznih naselja u Republici Hrvatskoj. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
- Cvitković, I. 1980. Marksistička misao i religija: kritika teološke kritike odnosa marksizma i socijalizma prema religiji i religijskim zajednicama. Sarajevo: Svjetlost.
- Cvitković, I. 2004. Sociologija religije. Sarajevo: DES.
- Cvjetičanin, V. 1980. Teze o odnosima marksizma, sociologije i politologije. *Revija za sociologiju*. Vol 10, No. 1-2, str. 63-67.
- Cvjetičanin V. i, Supek, R. 2003. Emile Durkheim i francuska sociološka škola, Zagreb: Naklada Ljevak.
- Čačinović-Puhovski, N. 2001. Doba slika u teoriji mediologije. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Čaldarović, O. 1987. Savremeno društvo i urbanizacija. Zagreb: Školska knjiga.
- Čaldarović, O. i Šarinić, J. 2008. Suvremena komunikacijska tehnologija i urbana sredina – prostor, mjesta vrijeme. *Socijalna ekologija*. Vol. 17, No. 4, str. 331-341.

- Čamo, M. 2014. Edukacijske silnice ruralnog načina života u savremenom (urbanom) društvu. *Obrazovanje odraslih*. Br. 2/2014, str. 69-77.
- Čamo, M. 2016. Sociologija urbaniteta. Sarajevo: Vlastita naklada uz finansijsku pomoć Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Čamo, M. 2020. "Sociologija grada i gradskog načina života" u Čamo, M. i Osmić, A (ur.). *Polu stoljeća sociologije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, str. 35-45.
- Čapožmeđač, J. 1993. Etnologija i/ili (socio)kulturna antropologija. *Studia ethnologica Croatiaca*. Vol. 5, No. 1, str. 11-25.
- Ćimić, E. 1970. Socijalističko društvo i religija. Sarajevo: Svjetlost.
- Dautbegović, A. 1988. Spomenica (stogodišnjice Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888 – 1988). Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Dewey, J. 1987. Art as Experience. The Later Works, 1925-1953. Volume 10: 1934. Southern Illinois University.
- Dillon, M. 2003. "The Sociology of Religion in Late Modernity" in Dillon, M. (Ed.). *The Handbook of Sociology of Religion*. New York: The Cambridge University Press, pp. 3-15.
- Diltaj, V. 1980. Zasnivanje duhovnih nauka. Beograd: Prosveta.
- Dirkem, E. 1963. Pravila sociološke metode. Beograd: Savremena škola.
- Dirkem, E. 1972. Vaspitanje i sociologija. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Dobbelaere, K. 1981. Secularization: A multi-dimensional concept. *Current Sociology*. Vol. 29. No. 2, pp. 1-213.
- Doepke, M. 2015. Gary Becker on the Quantity and Quality of Children. *Journal of Demographic Economics*. Vol. 81, Iss. 1, pp. 59–66.
- Dražeta, D.B. 2017. Ethnology and anthropology in Bosnia and Herzegovina: past, present, future. *EthnoAnthropoZoom/ ЕтноАнтропозум*, Vol. 16, No. 16, pp. 208-250.
- Drèze, J. & Murthi, M. 2000. "Fertility, Education and Development: Further Evidence from India". STICERD – Development Economics Papers – From 2008 this series has been superseded by Economic Organisation and Public Policy Discussion Papers 20, Suntory and Toyota International Centres for Economics and Related Disciplines, LSE.

- Duraković, N. 1996. Prokletstvo Muslimana. Tuzla : Harfo-Graf.
- Durkheim, E. 1999. Pravila sociološke metode. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Dyson, T. 2010. Population and Development: The Demographic Transition. London/New York: Zed Books.
- Đurić, M.N. 1970. „Aristotelovo učenje o državi i njenom etičkom zadatku“ u Aristotel. Politika. Beograd: Kultura, str. V-XXXIV.
- Đurić, M. 1964. Sociologija Maksa Vebera. Zagreb: Matica hrvatska.
- Eisenstadt, S.N. 2004. Fundamentalizam, sektaštvo i revolucija: jakobinska dimenzija modernosti. Zagreb: Politička kultura.
- Eglin, P. & Hester, S. 1992. A Sociology of Crime. Abingdon: Routledge.
- Eloi, J. 2020. Évolution de la structure sociale. La fin des paysans. [internet]. Dostupno na: http://js.eloi.free.fr/documents/paysans_fin.pdf. Pristupljeno [2020].
- Eriksen, H.T. & Nielsen, S.F. 2001. History of Anthropology. London: Pluto.
- Fabijeti, U., Maligeti, R. i Matera, V. 2002. Uvod u antropologiju (od lokalnog do globalnog), Beograd: Clio.
- Fiamengo, A. 1966. Saint-Simon i Auguste Comte. Sociološka hrestomatija Vol. 2. Zagreb: Matica hrvatska.
- Fiamengo, A. 1977. Osnove opće sociologije. Zagreb: Naprijed.
- Fiamengo A. 1987. Saint-Simon i Auguste Comte. Zagreb: Naprijed.
- Filandra, Š. 1996. Bošnjaci i moderna. Sarajevo: Bosanski kulturni centar.
- Filipović, M. 1979. Lenjin – Monografija njegove misli. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Filipović, M. 1986. Safet Krupić – marksistički filozof kritičar i estetičar: život, revolucionarni rad i djelo. Sarajevo/Bihać: Veselin Masleša/Bratstvo.
- Filipović, M. 2004. Metodologija znanosti i znanstvenog rada. Sarajevo: Svjetlost.
- Filipović, V. (ur.). 1984. Filozofijski rječnik. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske.
- Filipović-Fabijan, R. 1970. „Kratki pregled i karakteristike etnološkog rada u BiH u periodu 1945- 1969“ u Ibrahimpašić, F. Zbornik radova XI susreta etnologa Jugoslavije. Zenica: Muzej grada Zenice, str. 155-159.

- Forić, S. 2020a. „Normativno razmatranje društva i pristup zasnovan na normama: primjer nordijske škole sociologije prava“ u Čamo, M. i Osmić, A. (ur.). *Polu stoljeća sociologije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, str. 89-124.
- Forić, S. 2020b. „Sociologija, (ne)normalnost i nova normalnost“. [internet]. *Hrvatsko sociološko društvo*. Dostupno na: <http://hsd.hr/hr/sociologija-iz-izolacije/tekstovi/>. Pristupljeno [2020].
- Foucault, M. 1994. *Nadzor i kazna*. Zagreb: Politička misao.
- Freud, S. 1988. *Nelagodnost u kulturi*. Beograd: Rad.
- Fromm, E. 1980. *Anatomija ljudske destruktivnosti*. Zagreb: Naprijed.
- Gadamer, H.G. 1997. *Naslijeđe Europe*. Zagreb: Biblioteka Parnas.
- Gams, A. 1990. *Društvena norma: pojava, nastanak i značaj*. Beograd: Savremena administracija.
- Gidens, E. 2003. *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Giddens, A. 2005. *Odbjegli svijet – kako globalizacija oblikuje naše živote*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Gurvitch, G. 1966. *Sociologija I i II*. Zagreb: Naprijed.
- Goričar, J. 1977. *Sociologija*. Beograd: IP Rad.
- Grebo, Z. 1975. *Čovjek, rađanje i društvo: socijalna uslovljenost nataliteta i demografska politika u BiH*. Sarajevo: Svjetlost.
- Habermas, J. 1986. *Tehnika i znanost kao »ideologija«*. Zagreb: Školska knjiga.
- Habermas, J. 2006. *Budućnost ljudske prirode. Prema liberalnoj eugenici*. Zagreb: Biblioteka Homo Absconditus.
- Hadžidedić, N. 1997. *Etnografski pregled Bosne i Hercegovine*. Neobjavljeni rukopis knjige.
- Hadžimuhamedović, A. 2012. *Raslojavanje bosanskog identiteta – kulturno pamćenje i njegova savremena interpretacija. Godišnjak BZK „Preporod“*. God. XII/2012, str. 235-253.
- Halilovich, H. 2008. *Etika, ljudska prava i istraživanje: etnografija u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini. Narodna umjetnost*. Vol. 45, br. 2, str. 165-190.
- Hamilton, M. 2003. *Sociologija religije*. Beograd: Clio.
- Haralambos, M. 1980. *Uvod u sociologiju*. Zagreb: Globus.
- Haralambos, M. i Holborn, M. 2002. *Sociologija: Teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.

- Harvey, D. 2014. Kratka povijest neoliberalizma. Zagreb: V.B.Z.
- Harvieu-Leger, D. 2000. Religion as a Chain of Memory. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Haviland, A.W. 2004. Kulturna antropologija. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Hejvud, E. 2004. Politika. Beograd: Clio.
- Heršak, E. (ur.). 1998. Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Hirschman C. & Tolnay S.E. 2005. "Social Demography" in Poston D.L. & Micklin, M. (Eds.) Handbook of Population. Handbooks of Sociology and Social Research. Boston, MA: Springer, pp. 419-449.
- Holmes, C. 2006. Born to do it? The social construction of motherhood. Thesis (M.A.). Department of Women's Studies, Simon Fraser University.
- Hunt, E.F. & Colander, D.C. 2017. Social Science – An Introduction to the Study of Society. New York/London: Routledge.
- Hydén, H. & Svensson, M. 2008. „The Concept of Norms in Sociology of Law“ in Hydén, H. & Wickenberg, P. (Eds.). Contributions in Sociology of Law. Remarks from a Swedish Horizon. Lund: Sociology of Law, Lund University, pp. 129-145.
- Ibn Haldun. 1979. Mukadima. Sarajevo: Veselin Masleša/Logos.
- Ibraković, Dž. 2010. Problemi socijalne ekologije u bosanskohercegovačkom društvu. *Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti BiH*. Br. 1/2010, str. 81-95.
- Ibraković, Dž. 2012. Ekologizam kao ideološka poštapalica. *Pregled: časopis za društvena pitanja*. God. 53, br. 2 (maj-august 2012), str. 151-155.
- Ilić, M. 1966. Sociologija kulture i umetnosti. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Imamović, M. 1998. Historija Bošnjaka. Sarajevo: Preporod.
- Iyer, S. 2000. Religion and the Economics of Fertility in South India. Ph.D. Dissertation. Cambridge: Newnham College and Faculty of Economics and Politics, University of Cambridge.
- Janković, J. 1998. Vrednote u kontekstu obiteljskog sustava. *Revija za socijalnu politiku*. Vol. 5, No. 1, str. 13-22.
- Jonas, H. 1990. Princip odgovornost – pokušaj jedne etike za tehnološku civilizaciju. Sarajevo: Logos/Veselin Masleša.

- Jošt, M. i Cox, T.S. 2005. Tehnologija samouništenja: kakve su posledice genetski modifikovane hrane? Beograd: Metaphysica.
- Jović, D. 2020. Politologija pandemije. [internet]. *Politička misao*. Dostupno na: <http://politickamisao.com/politologija-pandemije/>. Pristupljeno [2020].
- Jukić, J. 1991. Budućnost religije. Split: Matica hrvatska.
- Jugović, A. 2002. Društvena patologija i normalnost: teorijske i praktične perspektive. Beograd: Službeni glasnik.
- Jugović, A. 2009. Teorija društvene devijantnosti. Beograd: Službeni glasnik.
- Kalanj, R. 2005. Suvremenost klasične sociologije. Zagreb: Politička kultura.
- Kalanj, R. 2007. Dimenzije modernizacije i mjesto identiteta. *Socijalna ekologija časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline*. Vol. 16, No. 2-3, str. 113-156.
- Kale, J. 2007. Nauka u potrazi za dobrim imenom. [internet]. *Zarez*. Dostupno na: <http://www.zarez.hr/clanci/znanost-u-potrazi-za-dobrim-imenom>. Pristupljeno [2020].
- Kamberović, H. 2000. Prema modernom društvu – Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine. Tešanj: Centar za kulturu i obrazovanje.
- Karajić, N. 2000. Politička modernizacija. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo/Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Katunarić, V. 2012. Putovi modernih društava – Izazov historijske sociologije. Zagreb/Zadar: Antibarbarus/Sveučilište u Zadru.
- Kebo, N. 2016. Socijalna ekologija i obrazovanje kao integrativni i univerzalni faktori u bosanskohercegovačkom društvu, *Educa: Časopis za obrazovanje, nauku i kulturu*. Vol. 9, str. 111-125.
- Klaić, B. 2001. Rječnik stranih riječi: tuđice i posuđenice. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Klaić, N. 1989. Srednjovjekovna Bosna – Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377). Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Kloskowska, A. 2001. Sociologija kulture. Beograd: Čigoja štampa.
- Kolbas, I. 2006. Tezaurus etnologije ali kulturne antropologije. *Etnološka istraživanja*. Vol. 1, br. 11, str. 95-101.
- Korać, V. 1987. Marksovo shvatanje čoveka, istorije i društva. Sociološka hrestomatija II. Zagreb: Naprijed.
- Kostić, C. 1973. Sociologija grada. Beograd: Centar za analizu i projektovanje prostornih sistema.

- Kovačević, B. i Kovačević, I. 2019. Globalizacija destrukcije. Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjednosna, sociološka i kriminološka istraživanja.
- Kovačević, I. 2013. Globalizacija, geopolitika i ekologija. Banja Luka: Evropski defendologija centar za naučna, politička, ekonomska, socijalna, bezbjedonosna, sociološka i kriminološka istraživanja.
- Kovačević, I. 2015. Istorija srpske antropologije. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Odeljenje za etnologiju i entropologiju.
- Kozlovski, P. 2003. „Socijalna i kulturna filozofija“ u Kozlovski, P. (prir.). Vodič kroz filozofiju. Beograd: Plato, str. 58-74.
- Kreager, P. 2015. "Population theory—A long view". *Population Studies*. Vol. 69, Is. sup. 1, pp. 29-37.
- Kržišnik-Bukić, V. 1997. Bosanski identitet između prošlosti i budućnosti. Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Kukić, S. 2004. Sociologija: teorija društvene strukture. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Kurtović, L. 2014. Cataloguing tradition in a socialist republic: ethnology in Bosnia-Herzegovina 1945-1990 in Hann, C. & Bošković, A. (Eds.). *Anthropological Field on the Margins of Europe 1945-1991*. Berlin: Lit Verlag, pp. 305-339.
- Kuvačić, I. 1979. Sociologija. Zagreb: Školska knjiga.
- Kuvačić, I. 1979. Obilje i nasilje. Zagreb: Naprijed.
- Kuvačić, I. 2009. Uvod u sociologiju. Zagreb: Golden marketing/ Tehnička knjiga.
- Lasch, C. 1986. Narcistička kultura – Američki život u doba smanjenih očekivanja, Zagreb: Naprijed.
- Lavić, S. 2014. Leksikon socioloških pojmova. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Lazić, M. 2008. Pojam društvene promene: osnovna teorijska shvatanja. *Sociološka luča*. Br. II/2, str. 3-15.
- Lefebvre, H. 1988. Kritika svakidašnjeg života. Zagreb: Naprijed.
- Lovrenović, I. 1989. Labirint i pamćenje: kulturnohistorijski esej o Bosni. Sarajevo: Oslobođenje.
- Lowenstein, A. 2007. Intergenerational Solidarity: Strengthening Economic and Social Ties. New York: United Nations Headquarters.
- Lukacs, G. 1982, Marx's Basic Ontological Principles. London: Merlin Press.

- Lukić, R.D. i Pečujlić, M. 1982. Sociološki leksikon. Beograd: Savremena administracija.
- Lukić, R.D. 1987. Formalizam u sociologiji. Sociološka hrestomatija IV. Zagreb: Naprijed.
- Luhmann, N. 2011. Društvo društva, Zagreb: Naklada Breza.
- Ljubović, E. 2005. Sociologija i društvo: razvoj sociološke misli u Bosni i Hercegovine. Sarajevo: DES.
- Macura, M. 1997. Stanovništvo (izabrani radovi). Knjiga I. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Maksimović M. 2011. Politika doživotnog učenja u Evropi: EU, Škotska, Danska i Srbija, *Obrazovanje odraslih*. Br. 1/2011, vol . XI, str. 101-121.
- Malinovski, B. 1970. Naučna teorija kulture. Beograd: Vuk Karadžić.
- Mamford, L. 2001. Grad u istoriji. Beograd: Book Marso.
- Mamford, L. 2010. Kultura gradova. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Marcuse, H. 1977. Kultura i društvo, Beograd: BIGZ.
- Marcuse, H. 1989. Čovjek jedne dimenzije. Sarajevo: Svjetlost.
- Marinović-Uzelac, A. 1986. Naselja, gradovi, prostori. Zagreb: Tehnička knjiga.
- Marković, Ž.D. 2005. Socijalna ekologija. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Mathewes, C.T. 2006. An Interview with Peter Berger. *The Hedgehog Review*. Vol. 8, Iss. 1-2, pp. 152-161.
- Matković, I. 2017. „Urbane i ruralne veze“ u Korlaet, A. (ur.). Urbano-ruralne veze (Zbornik radova). Zagreb: Hrvatski zavod za prostorni razvoj, str. 10-18.
- Međedović, Š. 1986. Politika i revolucija. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Meil, G. 2011. Individualization and Family Solidarity. Barcelona: La Caixa.
- Mejbl, E. 1962. Zločin u savremenom društvu. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mendras, H. 1986. Seljačka društva. Zagreb: Globus.
- Merton, R. K. 1968. Social Theory and Social Structure. New York: The Free Press.
- Merton, R. K. 1979. O teorijskoj sociologiji. Zagreb: Naprijed.
- Mesihović, N. 1990. Uvod u sociologiju. Sarajevo: Svjetlost.
- Mesihović, N. 2003. Uvod u metodologiju društvenih nauka. Sarajevo: Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

- Meyer, T. 2003. Transformacija političkog. Zagreb: Politička kultura.
- Milić, A. 2007. Sociologija porodice: kritika i izazovi. Beograd: Čigoja štampa.
- Milić, V. 1989. Prilozi istoriji sociologije. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mills, R. 1998: Sociološka imaginacija. Beograd: Plato.
- Mimica, A. i Bogdanović, M (pr.). 2007. Sociološki rečnik. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Mirić, M. (ur.). 1990. Povijest svijeta: od početka do danas. Zagreb: Naprijed.
- Mitrović, Lj. 2005. Savremena sociologija društvenih promjena, *Teme*. Br. 3, str. 337-350.
- Monaghan J. i Just, P. 2013. Socijalna i kulturna antropologija. Sarajevo: Šahinpašić.
- Monedero, J. C. 2019. „Snipers in the Kitchen“, *NLR*. 120 (Nov/Dec), pp. 5-32.
- Moor, N. & Komter, A. E. 2008. Demographic changes, intergenerational solidarity and well-being in Europe: a comparative approach. [internet]. Dostupno na: http://www.multilinks-project.eu/uploads/papers/0000/0035/Demographic_changes_in_tergenerational_solidarity_and_well-being_in_Europe_final__Moor___Komter_.pdf. Pristupljeno [2020].
- Moran, Dž. 2011. Čitanje svakodnevnice. Beograd: XX vek.
- Moren, E. 1967. Duh vremena. Beograd: Kultura.
- Mulaibrahimović, H. 1985. Ideja čovjeka i društva u djelu Viljema Godvina. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Musabegović, N. 1997. Ruralno-urbani antagonizmi i moderni svijet. Sarajevo: FEB.
- Musabegović, N. 2001. Grad i vrijeme. *Časopis Socijaldemokrat*. Broj 5.
- Musabegović, N. 2002. Ruralno-urbani antagonizam u dezintegracionim procesima. [internet]. *Republika*. Broj 296. Dostupno na: <http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2002/296/>. Pristupljeno [2010].
- Mustajbegović, S. 2020. Malešević: Lakše je zamisliti kraj svijeta nego kraj kapitalizma (intervju sa prof.dr.. Sinišom Maleševićem). [internet]. *Al Jazeera Balkans*. Dostupno na: <https://balkans.aljazeera.net teme/2020/4/27/malesevic-lakse-je-zamisliti-kraj-svijeta-nego-kraj-kapitalizma?gb=true>. Pristupljeno [2020].

- Nagel, K.D. 1969. „Neka razmatranja o obimu sociološke analize“ u Parsons, T. i drugi (ur.). *Teorije o društvu. Osnovi savremene sociološke teorije*. Beograd: Vuk Karadžić, str. 9-33.
- Neš, K. 2006. *Savremena politička sociologija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Nikodem, K. i Aračić, N. 2005. „Obitelj u transformaciji“ u Balaban, J. (ur.). *U potrazi za identitetom*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga, str. 145-178.
- Nisbet, R.A. 1967. *The Sociological Tradition*. London: Basic Books.
- Notestein, F. 1954. Some demographic aspects of aging. *Proceedings of the American Philosophical Society*. Vol. 98, No. 1, pp. 38-45.
- Orlović, S. 2019. *Politička sociologija*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Pals, D.L. 1996. *Seven Theories of Religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Parrillo, N.V. (Ed.). 2008. *Encyclopedia of Social Problems*. Los Angeles/London/New Delhi/Singapore: Sage Publications.
- Parsons, T. 1964. *Essay in Sociological Theory* (revised edition). New York: Free Press of Glencoe.
- Pašalić-Kreso, A. 2004. *Koordinate obiteljskog odgoja*. Sarajevo: Jež.
- Pavlović, V. 2006. *Drušveni pokreti i promene*. Beograd: Službeni glasnik
- Pavlović, V. 2011. *Država i društvo*. Beograd: Čigoja štampa.
- Piše, M. 2013. Izvori za praistoriju etnologije islamskog sveta: Ibn Batutina putovanja kroz Aziju i Afriku (1325-1354). *Etnoatropološki problemi*. God. 8, br. 4, str. 1025-1046.
- Poarije, Ž. 1999. *Istorija etnologije*. Beograd: XX vek/Čigoja štampa.
- Polanji, K. 2003. *Velika transformacija: politička i ekonomska ishodišta našeg vremena*. Beograd: Filip Višnjić.
- Popović, M. i Ranković, M. 1981. *Teorije i problemi društvenog razvoja*. Beograd: BIGZ.
- Posavec, Z. 1988. „Značenje Aristotelove Politike“ u Aristotel. *Politika*. Zagreb: Globus, str. v-xxx.
- Poston, D.L. & Bouvier, L.F. 2010. *Population and Society: An Introduction to Demography*. New York: Cambridge University Press.

- Pusić, E. 1989. Društvena regulacija. Zagreb: Globus/Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Pusić, E. 2005. Organizacija i upravne organizacije. *Rad* 492. *Razred za društvene znanosti*. Br. 43/2005, str. 145-234.
- Pušić, Lj. 1997. Grad društvo prostor. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Reher, D. S. 2004. The demographic transition revisited as a global process. *Population, Space and Place*. Vol. 10, Iss. 1, pp. 19-41.
- Repovac, H. 1983. Klasne protivurječnosti kulture. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Repovac, H. (2012). Sociološka hrestomatija, Sarajevo: Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije.
- Ribić, V. 2007. Primenjena antropologija. Beograd: Srpski geneaološki centar.
- Ricer, Dž. 2009. Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni. Beograd: JP Službeni glasnik.
- Riis, O. 1993. Recent Developments in the Study of Religion in Modern Society. *Acta Sociologica*. Vol. 36, Iss. 4, pp. 371-383.
- Risman, D., Glejzer, N. i Ruel, D. 2007. Usamljena gomila. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Roganović, V. (ur.). 2017. Etnologija i antropologija: 70 izabranih pojmova. Beograd: Službeni glasnik/Etnografski institut Srpske Akademije nauka i umetnosti.
- Sasen, S. 2004. Gubitak kontrole? Suverenitet u doba globalizacije. Beograd; Beogradski krug.
- Sassen, S. 2005. „O globalizaciji i formiranju novih prava na grad“ u Vujović, S. i Petrović, M. (ur.). *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Sassen, S. 2014. *Expulsions: Brutality and Complexity in the Global Economy*. Cambridge MA/London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Scott, J. 2004. *Social Theory: Central Issues in Sociology*. London: Sage Publications.
- Scott, S. 2009. *Making Sense of Everyday Life*. Cambridge: Polity Press.
- Searle, J.R. 1995. *The Construction of Social Reality*. New York: The Free Press.
- Segelen, M. 2009. *Sociologija porodice*. Beograd: Clio.
- Sloterdijk, P. 2001. *U istom čamcu*. Beograd: Beogradski krug.

- Sofradžija, H. 2007. Rizično društvo, globalna sigurnost, ubrzana povijest i neizvjesnost njenog puta. *Kriminalističke teme: časopis za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije*. God. 7, br. 1/2 (2007), str. 341-346.
- Sofradžija, H. 2015. Hiperpolitika i savremeno društvo: proces tehniziranja svijeta. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Soja, V. E. 2005. „Šest diskursa o postmetropolisu“ u Vujović, S. i Petrović, M. (ur.). *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 239-247.
- Sorokin, P. 2016. Društvena i kulturna dinamika. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Spahić-Šiljak, Z. i Abazović, D. (ur.) 2009. Monoteističko troglasje: uvod u judaizam, kršćanstvo i islam. Sarajevo: RABIC Sarajevo/ IMIC Sarajevo/CIPS Univerziteta u Sarajevu/TPO Fondacija Sarajevo.
- Spasić I. 1998. Interpretativna sociologija. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Spasić, I. 2004. Sociologije svakodnevnog života. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Srednjoročna razvojna strategija BiH 2004-2007. 2004. Direkcija za ekonomsko planiranje BiH, Vijeće ministara Bosne i Hercegovine.
- Stark, R. 1999. Secularization, R.I.P. *Sociology of Religion*. Vol. 60, No. 3, pp. 249-273.
- Stein Erlich, V. 1978. U društvu s čovjekom (Tragom njegovih kulturnih i socijalnih tekovina). Zagreb: SN Liber.
- Strategija razvoja obrazovanja i nauke Kantona Sarajevo 2017-2022. 2017. Ministarstvo obrazovanja, nauku i mlade, Kanton Sarajevo.
- Suljević, K. 1981. Nacionalnost muslimana. Rijeka: Otokar Keršovani.
- Supek, R. 1987. Herbert Spencer i biologizam u sociologiji. Sociološka hrestomatija III. Zagreb: Naprijed.
- Svensson, M. 2013. „Norms in Law and Society: Towards a Definition of the Socio-Legal Concept of Norms“ in Baier, M. (Ed.). *Social and Legal Norms: Towards a Socio-legal Understanding of Normativity*. Abdington: Routledge, pp. 39-52.
- Sztompka, P. (Штомпка, П.). 1996. Социология социальных изменений. Москва: «Аспект Пресс».

- Sztompka, P. 1999. *The Sociology of Social Change*. Oxford UK and Cambridge USA: Blackwell.
- Sztompka, P. (Штомпка, П.). 2005. *Социология. Анализ современного общества*: Пер. с польск. СМ. Червонной. — Москва. [internet]. Dostupno na: <https://studfile.net/preview/2920000/>. Pristupljeno [2020].
- Šijaković, I. i Vilić, D. 2010. *Sociologija savremenog društva*. Banja Luka: Ekonomski fakultet Univerziteta u Banja Luci.
- Šijaković, I. 2017. *Uvod u sociologiju*. Banja Luka: Naučno udruženje Sociološki diskurs.
- Šeparović, Z. 1967. *Kriminologija i socijalna patologija*. Zagreb: Narodne novine.
- Šušar, S. 1988. *Sociologija sela 1*. Zagreb: Školska knjiga.
- Tanović, A. 2000. *Egzistencija u opsadi: etički pogledi i dileme*. Sarajevo: DID.
- Tatić, K. 2011. *Tržište, država i okoliš*. Sarajevo: Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- The New Merriam-Webster Dictionary. 1989. Springfield, Massachusetts: Merriam-Webster Inc.
- Touraine, A. 1983. *Sociologija društvenih pokreta*. Beograd: Radnička štampa.
- Turčin, K. 2010. *Zašto je idol djevojčicama seksualizirana lutka Bratz?* [internet]. *Jutarnji list*. Dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/zasto-je-idol-djevojčicama-seksualizirana-lutka-bratz-2111142>. Pristupljeno [2020].
- Turner, B.S. (Ed.). 1996. *The Blackwell Companion to Social Theory*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Turner, J.H. 1974. *The Structure of Social Theory*. Homewood: Dorsey Press.
- van de Kaa, D.J. 2002. "The idea of a Second Demographic Transition in industrialized countries." Paper presented at the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 January 2002.
- van Krieken, R. 1997. *Sociology and the Reproductive Self: Demographic Transitions and Modernity*. *Sociology*. Vol. 31, No. 3, pp. 445–471.
- Vattimo, G. 2000. *Kraj moderne*. Zagreb: Biblioteka Parnas/MH.
- Veber, M. 1998. „Politika kao poziv“ u Kritika kolektivizma: liberalna misao o socijalizmu. Beograd: Filip Višnjić.

- Vidaković, Z. Društvena moć radničke klase. Beograd: Rad.
- Virillio, P. 2000. Informatička bomba. Novi Sad: Svetovi.
- Virillio, P. 2007. Speed and Politics: An Essay on Dromology. Los Angeles: Semiotext.
- Visković, N. 1981. Pojam prava (drugo izdanje). Split: Pravni fakultet Sveučilišta u Splitu.
- Urban, D. 2006. Sociologija prava: uvod i izvorišne osnove. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga.
- Vrcan, S. 2001. Vjera u vrtlozima tranzicije. Split: Dalmatinska akcija.
- Vresk, M. 2002. Grad i urbanizacija. Zagreb: Školska knjiga.
- Vujović, S. 1980. Grad u sociologiji Maksa Vebera. *Zbornik za društvene nauke*. Broj 69, str 61-74.
- Vujović, S. 1988. Sociologija grada. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vukosavljević, S. 1965. Istorija seljačkog društva II, Sociologija stanovanja. Posebno izdanje. Odjeljenje društvenih nauka. Knjiga 51. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Vuletić, V. Globalizacija – mit i stvarnost. Sociološka hrestomatija. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- UNDP. 2007. Socijalna uključenost. Nacionalni izvještaj o humanom razvoju.
- Urbanc, K. 2005. Medicinski, socijalni i neomedicinski pristup skrbi za osobe s invaliditetom, *Ljetopis socijalnog rada*. Vol. 12, No. 2., str. 321-333.
- Waine, A. 2007. Changing Cultural Tastes. New York/Oxford: Berghahn Books.
- Weber, M. 1986. Metodologija društvenih nauka. Zagreb: Globus.
- Wertheimer-Baletić, A. 1999. Stanovništvo i razvoj. Zagreb: Mate.
- Williams, R. 1963. Culture and Society. London Penguin Edition.
- Woodward, K. 2002. Understanding Identity. London: Arnold-Hodder Headline Group.
- Woodward, K. 2003. Social Sciences – The Big Issues. London/New York: Routledge.
- Yamane, D. 1997. Secularization on Trial: In Defence of a Neosecularization Theory. *Journal for Scientific Study of Religion*. Vol. 36, No. 1, pp. 109-122.
- Zdravković, D. 2003. Mogućnosti i granice etnosociologije. *Sociološki pregled*. Vol. XXXVII, No. 1–2, str. 137–160.

- Zeman, Z. 2004. Autonomija i odgođena apokalipsa – sociologijske teorije modernosti i modernizacije. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Zgodić, E. 1998. Bošnjačko iskustvo politike – Osmansko doba. Sarajevo: Euromedia.
- Zgodić, E. 2015. O državama I i II. Sarajevo: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.
- Zgourides, G. & Zgourides, C. 2000. Sociology. Foster City: IDG Books Worldwide.
- Žiga, J. 1995. Bosanska krvava zbilja. Sarajevo: Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca.
- Žiga, J. 2006. Zemljoradnici vremena. Sarajevo: Svjetlostkomerc.
- Žiga J., 2010. Zašto se zanemaruje obrazovanje odraslih u Bosni i Hercegovini. *Obrazovanje odraslih*. Br. 2/2010, vol. X, str. 111-118.
- Žiga, J. 2012. Vrijeme (sve)politike. Iluzije savremenog ekologizma. Sarajevo: BZK „Preporod“.
- Žiga, J. i Đozić, A. 2013. Sociologija. Sarajevo/Tuzla: BKC/Off-set.
- Žiga J. i drugi (ur.). 2015. Studija o mladima u Bosni i Hercegovini 2017-2022. Sarajevo: FES.

Sažetak

U radovima uvrštenim u knjizi *Razumijevanje društva*, a koji su nastajali kao plod akademskog timskog rada i saradnje, javlja se ista tema, isti motiv: sociologija kao glavna preokupacija. Jedan od ciljeva za pripremanje i objavljivanje ove knjige jeste fokusiranje na neke od glavnih oblasti sociologije, a u maniru koji će obuhvatiti znanstvena i istraživačka polja autora i autorica Odsjeka za sociologiju Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. Knjiga predstavlja teorijske uvide u neke od najznačajnijih socioloških disciplina.

U kontekstu socioloških perspektiva, radovi obuhvataju prirodu i razumijevanje društva, teoriju o društvu s akcentom na pristup sociologiji kao posebnoj nauci sa njenim predmetom i i metodama. S aspekta pojedinca u društvu, radovi su koncipirani tako da predočavaju relaciju kulture i društva, oblast sociologije nasilja, te daju teorijska objašnjenja o društvu kao sistemu i strukturi. Treće poglavlje knjige obuhvata tri cjeline, a to su društvene nejednakosti i siromaštvo, društvo i populacija i ruralno i urbano društvo. Nadalje, segment društvenih institucija naglašava relacije obrazovanja, religije i politike i društva, kao i pitanja savremene porodice i tradicije. Dio o ljudskoj okolini podrazumijeva promišljanja o društvenim promjenama uopće, ali i o promjenama u savremenom svijetu, socijalnoj ekologiji i istraživačkim pitanjima etnologije/socijalne antropologije. Knjiga završava prilogom o razvoju sociologije u Bosni i Hercegovini.

Nadamo se da će ova knjiga ispuniti svoju misiju boljeg razumijevanja društvenog realiteta kako u tradicionalnom tako i u savremenom teorijskom okviru, te u tom smislu biti od koristi studenticama i studentima sociologije, s naglaskom na važnoj emancipatorskoj ulozi sociologije.

Sarina Bakić

Résumé

La sociologie en tant que préoccupation primordiale apparaît comme le même sujet et le motif dans le livre *Razumijevanje društva* (*Compréhension des sociétés*) étant le fruit d'un travail académique d'équipe et de coopération. L'un des objectifs de la préparation et de la publication du présent livre est de se concentrer sur certains domaines principaux de la sociologie de manière à couvrir les domaines scientifiques et de recherche des auteurs du Département de sociologie de la Faculté des sciences politiques de Sarajevo de l'Université de Sarajevo. Le livre représente des aperçus théoriques de certaines disciplines sociologiques les plus pertinentes.

Dans un contexte des perspectives sociologiques, les œuvres englobent la nature et la Compréhension de la société, une théorie de la société mettant l'accent sur l'approche de la sociologie en tant que science particulière avec son sujet et ses méthodes. Du point de vue de l'individu dans la société, les œuvres sont conçues de manière à présenter la relation entre la culture et la société, le champ de la sociologie de la violence et à donner des explications théoriques sur la société en tant que système et structure. Le troisième chapitre du livre englobe trois sections, à savoir les inégalités sociales et la pauvreté, la société et la population ainsi que la société rurale et urbaine. En outre, la partie des institutions sociales met l'accent sur les relations entre l'éducation, la religion et la politique et la société, non moins que sur les questions de la famille et de la tradition modernes. Le chapitre sur l'environnement humain sous-entend des réflexions sur les changements sociaux en général, mais aussi sur les changements du monde moderne, de l'écologie sociale et des questions de recherche d'ethnologie / anthropologie sociale. Le livre s'achève par un article sur le développement de la sociologie en Bosnie-Herzégovine.

Nous espérons que ce livre remplira sa mission de mieux comprendre la réalité sociale dans le cadre théorique traditionnel et moderne, et en ce sens sera utile aux étudiants en sociologie, en soulignant un rôle émancipateur important de la sociologie.

Summary

Sociology as the main concern appears in the works included in the book *Razumijevanje društva (Understanding of society)* which arised as a result of academic teamwork and cooperation. One of the goals for making and publishing this book is to focus on some of the principal areas of sociology in the manner that it will include the scientific and research fields of the authors of the Department of Sociology, Faculty of Political Sciences, University of Sarajevo. The book represents theoretical insights into some of the most important sociological disciplines.

In the context of sociological perspectives, the works include the nature and understanding of society, a theory of society with a focus on the approach to sociology as a specific science with its subject and methods. From the point of view of the individual in society, the works are conceived in a way to present the relationship between culture and society, the field of sociology of violence and to give theoretical explanations about society as a system and structure. The third chapter of the book covers three units, namely social inequalities and poverty, society and population, and rural and urban society. Furthermore, the segment of social institutions emphasizes the relations of education, religion and politics and society, as well as the issues of the modern family and tradition. The section on the human environment implies reflections on social changes in general, but also on changes in the modern world, social ecology and research issues of ethnology / social anthropology. The book ends with an article on the development of sociology in Bosnia and Herzegovina.

We hope that this book will fulfill its mission of better understanding social reality in both traditional and modern theoretical framework and in that sense will be useful to students of sociology emphasizing the important emancipatory role of sociology.

Recenzija rukopisa knjige

Razumijevanje društva

Knjiga *Razumijevanje društva* predstavlja kolektivnu monografiju pod uredništvom Adnana Džafića, Sarine Bakić i Asima Mujkića. Na preko tri stotine stranica knjiga pruža tematski organizovane tekstove čiji su autori četrnaestoro eminentnih bosanskohercegovačkih sociologa. Kroz ukupno pet poglavlja, odnosno osamnaest odeljaka, knjiga obrađuje sledeće teme: karakter i obeležja sociologije kao nauke, problem pojedinca u društvu, društvenu nejednakost, društvene institucije i ljudsku okolinu. Knjiga se zaključuje Prilogom, koji daje pregled razvoja sociologije u Bosni i Hercegovini. Osim osnovnog teksta, rukopis sadrži Predgovor, sažetak i iscrpnu bibliografiju po poglavljima.

Knjiga je namenjena studentima sociologije na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu, ali će dobro doći i svima drugima, studentima drugih studija i ostalim zainteresovanim čitaocima, koji se žele na kompetentan i prijemčiv način obavestiti o osnovnim teorijskim, predmetnim i metodološkim postavkama savremene sociologije, njenim aktuelnim dilemama i otvorenim pitanjima, kao i zadacima koji pred njom stoje u današnjem svetu ubrzanih društvenih promena i smene intelektualnih paradigmi.

Posebno treba pohvaliti, u Predgovoru eksplicitno istaknuto, nadovezivanje na klasične autore iz formativnog perioda sociologije u smislu usvajanja njihove široke i ambiciozne zamisli ove nauke, kao najopštije, najobuhvatnije nauke o društvu, koja ne treba da se zadovoljava samo ograničenim i primenjenim empirijskim istraživanjima, već treba da pokuša odgovoriti na najkrupnija pitanja koja muče današnjeg čoveka, kao čoveka u zajednici. Odabrane tematske oblasti i način njihove obrade svedoče o toj ambiciji i uspešno je ispunjavaju. S druge strane, rukopis takođe sadrži sistematske reference na savremeno bosanskohercegovačko društvo, što čitaocu pomaže da teorijske modele brže usvoji i potpunije razume sagledavajući ih kroz prizmu sopstvenog društvenog iskustva.

Autori pokazuju zavidno poznavanje najnovijih tokova u sociološkoj misli i istraživanju, odabrane teme su relevantne i pokrivaju veći deo sociološkog

pejzaža, konsultovana literatura je adekvatna i savremena, stil pisanja čitak i pregledan, a organizacija teksta valjana.

Knjiga *Razumijevanje društva* biće pouzdan uvod u sociološku nauku i, kao takva, značajan i preko potreban prilog sociološkoj literaturi kako u Bosni i Hercegovini tako i u regionu. Iz navedenih razloga svesrdno preporučujem *Razumijevanje društva* urednika Adnana Džafića, Sarine Bakić i Asima Mujkića za štampanje.

Beograd, 10. 2. 2021.

dr Ivana Spasić, red. prof.
Odeljenje za sociologiju
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu
ispasic@f.bg.ac.rs

Recenzija rukopisa knjige

Razumijevanje društva

Posebno nam je zadovoljstvo i ugodna dužnost da nakon pažljivog čitanja ekspliciramo svoje mišljenje o rukopisu teksta pod naslovom *Razumijevanje društva*, koji je pripremila grupa nastavnika studija sociologije na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

Budući da savremeni svijet karakteriziraju ubrzane društvene promjene, kao i značajne transformacije društvenih struktura, to je i u sociološkim koncepcijama analize društvene procesualnosti dovelo do značajnih redefiniranja predmetne i metodološke utemeljenosti i usmjerenosti istraživanja temeljnih problema socijalnog realiteta. U ovako naznačenom kontekstu neophodno je uspostaviti relaciju između klasičnih socioloških teorija, te socioloških mislilaca koji su utemeljili niz posebnih socioloških disciplina, i savremenog sociološkog mišljenja, te niza novih socioloških istraživača koji se bave tranzicijom tradicionalnog društva u globalizacijske procese, koji sve više ovladavaju današnjim socijalnim ambijentom. Naime, razvoj sociološkog mišljenja ne može biti zasnovan na mehaničkom odbacivanju klasične sociološke teorije, jer ono mora respektirati dosadašnje rezultate istraživanja društvenih događanja. Novije sociološke analize savremenog svijeta, koje tendiraju uspostavljanju i novog kategorijalnog aparata sociološkog poimanja novog realiteta, ne poništavaju dosadašnja istraživanja historijskog razvoja društva, već predstavljaju nastavak tog slijeda sociološke misli, te na taj način tvore novi kvalitet i predstavljaju promociju sveobuhvatnijeg viđenja razvoja i preobražavanja struktuiranosti društvene zajednice.

Na tragu ovako postuliranog pristupa danas, sa sigurnošću možemo kazati da je jedan od krupnih zadataka koji stoji pred našom savremenom historiografijom, sociologijom, kao i društvenom naukom u cjelini, temeljito naučno preispitivanje

bosanskohercegovačkog društva u drugoj polovini XX stoljeća. Ozbiljan analitički pristup ovom periodu povijesti našeg društva provocira i činjenica da se u novijoj literaturi koja pokušava sintetički zahvatiti bosansku historiju ovaj period ostavlja po strani kao da se u tih pola stoljeća na ovim prostorima ništa nije dogodilo. Naime, ovo se posebno odnosi na savremenu historiografiju, pa i sociologiju, koja je društvene procese iz ovog perioda uglavnom parcijalno analizirala, a što je rezultiralo apologetskim elaboracijama nekih značajnih fenomena ovog vremena, kao i zaobilaženjem „vrućih tema“. Za razliku od ovog historijskog balansiranja, najnovija literatura sadrži dio tekstova koji se bave ovim periodom, pri čemu se dominacijom fenomena iz nacionalne povijesti pokušava redefinirati dotadašnja paradigma analize socijalnog života. Posljednje desetljeće XX stoljeća u valorizaciji povijesti Bosne i Hercegovine nakon II svjetskog rata obilježila je mehanička promjena paradigme. Zapravo, klasni diskurs promišljanja ovog dijela bosanske povijesti zamijenjen je eminentno nacionalnom optikom historijske analize, da bi generiranje uzavrelih političkih strasti, utemeljenih na redukciji povijesti na nacionalnu povijest, još jednom gurnulo u ćorsokak rigidne metodološke pretpostavke relevantnih naučnoistraživačkih ambicija. Zato smo mišljenja da treba na temelju validne činjenične građe afirmirati teorijsku rekonstrukciju mozaika promjena koje su obilježile ovo vrijeme, kao i potrebu multidisciplinarnog verificiranja dominantnih socijalnih procesa, pri čemu smatramo da je veoma važno ukazati na nužnost situiranja ovog analitičkog zahvata u kontekst ukupnih društvenih preobražaja na jugoslavenskim prostorima, koji su obilježili drugu polovinu XX stoljeća. Iskreno se nadamo da će naučni interes za konzistentnim istraživanjem bliže prošlosti na ovim prostorima prevladati ideološke blokade apriorističkih i neutemeljenih, a onda i novokomponiranih dogmatskih odbacivanja, čak i onoga što ima aromu vitaliteta u vremenu druge polovine XX stoljeća. Kao da svijet od nas počinje, dajemo sebi za pravo da neodgovorno i bahato eksperimentiramo sa socijalnim procesima, ne respektirajući pouke iz vremena koje nam prethodi.

Rukopis koji je pred nama predstavlja zbornik koautorskih radova koji je pripremila sljedeća grupa nastavnika studija sociologije na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu: Asim Mujkić, Adnan Džafić, Hidajet Repovac,

Jusuf Žiga, Sarina Bakić, Samir Forić, Valida Repovac Nikšić, Merima Čamo, Mirza Emirhafizović, Dino Abazović, Šaćir Filandra, Dželal Ibraković, Abdel Alibegović, Halima Sofradžija i Esad Ljubović. Ideja uredništva i autora tekstova za knjigu pod naslovom *Razumijevanje društva* zapravo je problematizacija spektra problema koji konstruiraju pojmovno-kategorijalni okvir, kao pretpostavku razumijevanja predmeta istraživanja kako opće sociologije tako i niza posebnih socioloških disciplina. U tom smislu ovo štivo predstavlja prolegomenu ukupnog studija sociologije na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, koja bi studentima koji upisuju ovaj studij otvorila horizont analize temeljnih društvenih problema što karakteriziraju savremenu epohu društvenog življenja.

Tekst je struktuiran u pet poglavlja, pri čemu je selekcija sadržaja prezentiranih u prilogima rezultat naučnoistraživačkih rezultata i nastavnih iskustava autora. Ideja je autora da konkretni sadržaji unutar poglavlja budu istovremeno i naznaka onoga što će biti predmet studiranja niza posebnih socioloških disciplina.

U prvom poglavlju koje problematizira perspektive sociologije naznačen je odnos čovjeka i prirode, te društva i njegove prirode, u čijem okviru ljudi produciraju svoju ljudsku okolinu s mnogostrukošću (totalitetom) njenih sociokulturnih i psiholoških konstituensa. U ovom dijelu razmatra se i razumijevanje društva i teorije o društvu, te u tom smislu razvoj sociološke teorije i njenog odnosa prema savremenim društvenim problemima. Ovim slijedom dolazi se do određenja sociologije kao posebne naučne discipline koja izvire iz francuskog i engleskog utopizma Sen Simona, Furijea i Ovena, da bi se od Ogista Konta, kao utemeljivača ove posebne nauke o društvu, struktuirala preko čitavog niza pravaca, od individualno-psihološkog i kolektivno-psihološkog pravca preko formalne sociologije do funkcionalizma i strukturalizma. Završna tematska jedinica ovog poglavlja posvećena je predmetu proučavanja sociologije i metodologije, kao i instrumentariju njenog istraživanja.

U drugom poglavlju analizira se odnos individue i društva kroz uzročno-posljedičnu relaciju kulture i društva, zatim kroz problematiziranje društva kao sistema i strukture u sociološkoj teoriji, te društvene stratifikacije kao pojavnog oblika društvene strukture. Na kraju ovog dijela naznaka je fenomena nasilja u

njegovom sociološkom određenju te argumentiranje potrebe za konstituiranjem sociologije nasilja kao posebne sociološke discipline koja se bavi proučavanjem pojava društvene, ideološke, političke, religijske, rasne, etničke i druge prisile i primoravanja pojedinca i društvenih grupa da se odriču svojih i prihvataju tuđe obrasce ponašanja i djelovanja koji nisu rezultat njihove slobodne volje.

Društvena nejednakost tema je trećeg poglavlja ove publikacije. U okviru širokog društvenog problema socijalne stratifikacije, koja predstavlja diferencijaciju društva na slojeve, situirano je sociološko izučavanje siromaštva. U kontekstu je ove tematske cjeline i antagonizam sela i grada, dijalektički odnos ruralne i urbane sociologije. Ovo poglavlje završava se analizom odnosa društva i stanovništva, čiji međuodnos producira saradnju sociologije i demografije, koja rezultira nastankom socijalne demografije kao posebne discipline čiji predmet proučavanja predstavlja analiza socioloških fenomena uz pomoć demografskih podataka, kao što su popisi i istraživanja različitih struktura stanovništva. Ovdje je posebno značajno markiranje demografske tranzicije kao opće teorije o stanovništvu koja prelazi iz predmodernog (tradicionalnog, nekontroliranog, nagonskog, agrarno-ruralnog) u moderni (racionalni, industrijsko-urbani). Reprodukcijski sistem dovodi u neposrednu i direktnu vezu s kompleksnim kontinuiranim trendom modernizacijskih procesa koji svoje izvorište imaju u industrijalizaciji. Demografska tranzicija predstavlja globalni proces koji prije ili kasnije, sporijim ili bržim tempom, transformira dinamičke komponente prirodnog kretanja stanovništva.

Četvrto poglavlje ovog rukopisa posvećeno je analitičkom predstavljanju društvenih institucija kao značajnom segmentu sociološkog pristupa proučavanja društvenog realiteta. U tom smislu s posebnom pažnjom obrađen je odnos obrazovanja i društva. Naime, obrazovna i naučnoistraživačka djelatnost veoma su značajni faktori stabilnog i prosperitetnog razvoja društva, uključujući i oblikovanje njegovog kulturnog identiteta. Stoga se u ovom tekstu pažljivo prezentira značaj odgoja za etički kodeks, kao i obrazovanja za stjecanje znanja i vještina čovjeka kao društvenog bića. U ovom poglavlju analiziran je i odnos društva i religije, uz najavu problema koji se proučavaju u sociologiji religije

kao posebnoj naučnoj disciplini. Sljedeći segment ovog poglavlja odnosi se na relaciju politike i društva budući da on u savremenom društvu znači osnovnu pretpostavku za definiranje same modernosti kao teorijskog konstrukta i kulturno-civilizacijske epohe, kao okvira u kome se diferencirao odnos društva i države. Pojam modernosti uglavnom se određuje kao proces transformacije iz tradicionalnog u savremeno društvo. Nagovještaj pojmova politike, civilnog društva, države kao i političke kulture i političkih partija zapravo je uvodnik za temeljitije bavljenje ključnim fenomenima iz oblasti političke sociologije. Ovo poglavlje završava analizom savremene porodice i tradicije. Porodica je ovdje označena kao sociobiološka institucija i društvena grupa u kojoj se stječu iskustva formiranja ličnosti, te osvješćivanja čovjekove egzistencije kao društvenog bića. Ovdje je posebna pažnja posvećena razmatranju odnosa tradicionalne (patrijarhalne) i savremene porodice, čime su najavljeni samo neki aspekti predmetne usmjerenosti sociologije porodice.

Završno, peto poglavlje, ali ništa manje značajno od prethodnih, promovira bavljenje ljudskom okolinom, ukazujući na značaj problematike koja se proučava u socijalnoj ekologiji. U prvom dijelu ovog poglavlja traga se za odgovorom na pitanje da li su društvene promjene i napredak zapravo neograničeni, beskonačni, ili imaju neke limite u savremenom svijetu. Sljedeći dio teksta odnosi se na određenje osnovnih pojmova i problema socijalne ekologije. Nije teško uočiti da čovječanstvo danas niti želi niti ima snage da ono što zna o sebi i stanju svijeta mijenja u skladu s principom održivog razvoja kao jedinog valjanog odgovora na lokalne i globalne ekološke izazove i prijetnje. Ovdje se upozorava na to da je neophodno težiti ka razvijanju univerzalnih principa odgovornosti, znanja i sposobnosti čovječanstva da prevenira tragična predviđanja koja su rezultati nedovoljne ekološke osviještenosti, te da se na svjetskom nivou promovira traganje i što efikasnija realizacija krucijalnih principa univerzalne revitalizacije ljudskog duha, kako bi ljudska odgovornost prema svijetu zauzela centralnu poziciju čovjekova djelovanja. Ovo bi bila temeljna pretpostavka povijesne transformacije društva u savremeni svijet. Na samom kraju ovoga poglavlja problematiziran je odnos etnologije i sociokulturne antropologije.

Završni dio ovog rukopisa poseban je prilog koji se bavi analizom razvoja sociologije u Bosni i Hercegovini. Njegov značaj je u tome što markira najznačajnije oblasti kojima se bavi sociologija na ovim prostorima, kao i autore koji su dali doprinos sociološkoj teoriji i istraživačkoj praksi u drugoj polovini XX stoljeća u Bosni i Hercegovini. Ukupan tekst koji je pred nama praćen je i pažljivo selektiranom, relevantnom bibliografijom.

Na osnovu naprijed kazanog mislimo da ovaj koautorski rad predstavlja valjan preludij za studij sociologije budući da problematizira čitavu lepezu fenomena koji ilustriraju predmetnu i metodološku usmjerenost kako opće sociologije tako i niza posebnih socioloških disciplina koje se proučavaju na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu. U tom kontekstu mislimo da će rukopis naslovljen kao *Razumijevanje društva* svojim sadržajem značajno doprinijeti uvođenju studenata u nastavu studija sociologije, kao i temeljitom udžbeničkom predstavljanju sociološkog istraživanja savremenog društva i njegovih konstitutivnih segmenata.

U skladu s naprijed izrečenim stavovima i ocjenama, zadovoljstvo nam je da toplo preporučimo objavljivanje ove publikacije, koja može značajno pomoći kako studentima tako i široj čitalačkoj publici.

Ovdje želimo istaći i to da su urednici publikacije Adnan Džafić, Sarina Bakić i Asim Mujkić korektno uradili pripreme i metodološki relevantnu konstituciju kao i sociološku konstrukciju publikacije *Razumijevanje društva*.

Sarajevo, februar 2021. godine

Dr. Nijaz Musabegović, profesor emeritus

**FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA**

**UNIVERZITET U SARAJEVU
MCMXLIX**